

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

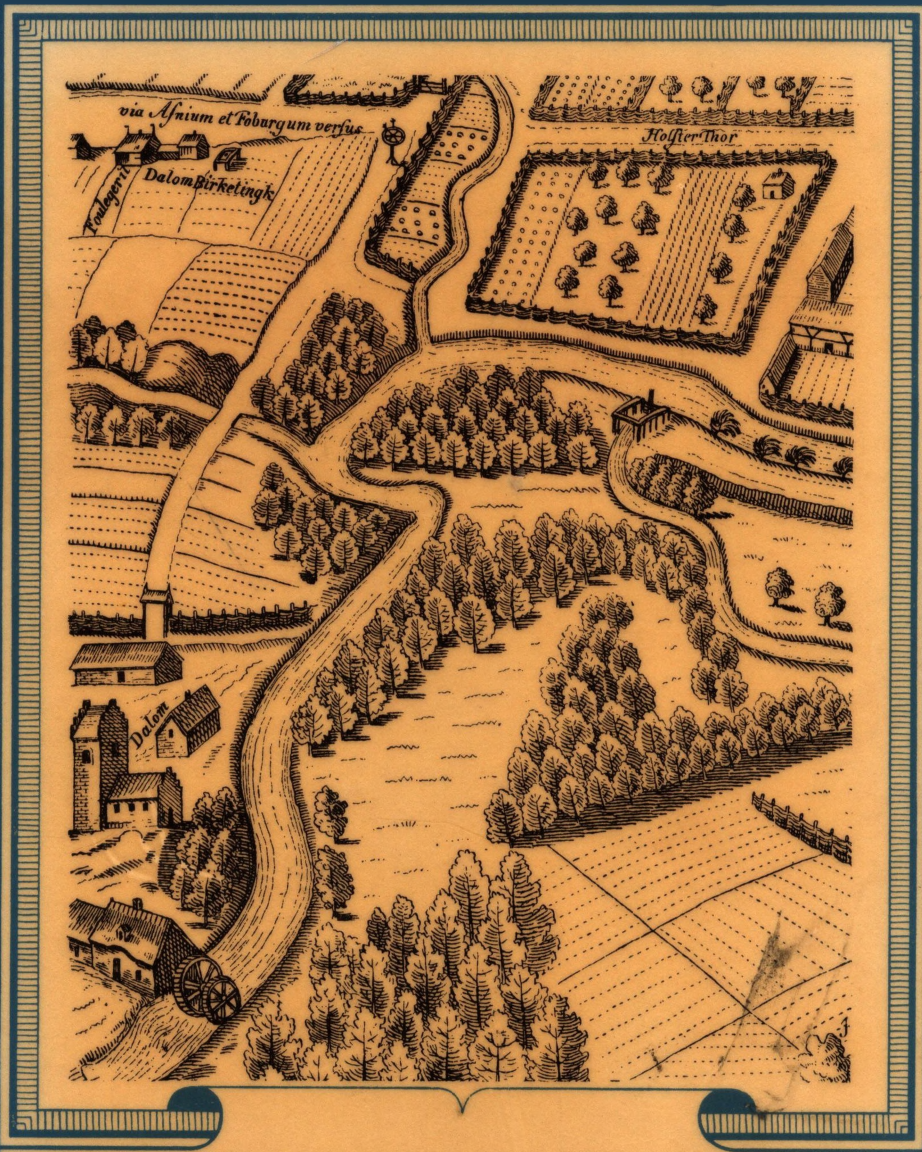
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DALUM SOGNS HISTORIE

DALUM SOGNS HISTORIE

Ved

JACOB HANSEN . KNUD MORTENSEN

I. bind · 2. del

UDGIVET AF DALUM KOMMUNE 1961

*Udgivet med støtte af
De forenede Papirfabrikker og Handelsbanken i Odense.
Papiret er fremstillet på Dalum Papirfabrik.
Tryk: Andelsbogtrykkeriet i Odense.*

---

*Titelbladet viser en oblatæske af sølv med initialerne J. P. og M. L.
samt året 1704. J. P. står for sognepræst Jens Pedersen og M. L.
for hans hustru Marens Lasdatter. 1704 er præstens dødsår.*

INDHOLDSFORTEGNELSE

FORORD	215
DALUM I JENS LASSENS BESIDDELSE (1662-1681)	217-250
Jens Lassen	217
Udlæg af krongods	221
Revisionskommissionen rammer Jens Lassen	224
Jens Lassens skøde på Dalum Kloster	234
Dalum-Hjallese o. 1662-o. 1681	236
Jens Lassen i Dalum-tiden	243
Jens Lassens processer	245
Jens Lassens datter	248
PRÆST OG KIRKE EFTER 1662.	251-258
Niels Bang forlader Dalum	251
Jens Pedersen Bergendal	253
DIDERIK SCHULT I DALUM (1682-1704)	259-302
Diderik Schult	259
Beboerne på Kristiansdal	263
Broernes vedligeholdelse.. . . .	264
Præstekaldets indtægter	265
En ny vurdering af Dalum	267
Hovedgårdens marker	269
Præstegårdens marker og hartkorn.	272
Møllerens marker	273
Markbogens oplysninger om Hjallesecs marker	274
Marknavne i Dalum Sogn	277
<i>(Ved magister Inge Wohler)</i>	
Hjallese bliver ryttergods.	291
Rytterbøndernes øvrighed	294
Bøndernes ydelser til rytterne.	295
Bymændene i Hjallese som rytterbønder	295
Skatteansættelser.	297
Slagsmål i Dalum Mølle.. . . .	299
DIDERIK SCHULTS ENKE PÅ KRISTIANSDAL (1704-18)	303-309
Økonomiske vanskeligheder	303
Kronen overtager atter Kristiansdal	306
PRÆSTERNE I DALUM I BEGYNDELSEN AF 1700-TALLET	310-316
Jacob Lauritsen Hjort	310
Jacob Hjort og Jens Pedersens enke	312
Dalum-Sanderum præstekald o. 1710	312
Marcus Jørgensen Monrad	314
KRISTIANSDAL SOM RYTTERGODS (1718-65).	317-328
Skøde 1722	317
Synsforretning 1718	318
Anvendelse af hovedgårdens bygninger i ryttergodstiden	320

Hollænderhuset	322
Hovedgårdens drift	323
Vildtbanen og jagten	326
BYMÆNDENE I HJALLESE (1718-65)	329-346
Øvrigheden	329
Jordebog af 1718	330
Fæsterne o. 1727	333
Bønderne klager over den høje ansættelse	336
Hoveriet i slutningen af ryttergodstiden	338
Træhesten	340
Rytterbøndernes gårde	341
Folketal, skatter, fattigforsorg	342
Kvægsyge	344
En gård brænder	344
DALUM MØLLE OG DENS BEBOERE (1718-65)	347-356
Christen Rasmussen	347
Hans Hansen	348
Hans Hansen og Anna Jensdatter	348
Johanne Dinesdatter overtager møllen	352
Niels Christensen fæster møllen	356
Hans Ulrich Waidtløf	356
VEDLIGEHOJDELSE AF BROER OG VEJE	357-359
PRÆST OG KIRKE (1718-65)	360-390
Claus Borgen	360
Kaldets indtægter	360
Præstens tjenestepige rejser til Hollufgård	365
Jochum Klog	367
Skifteforretning efter Jochum Klog	369
Jørgen Baggesen Leth	372
Mensalgården	373
Kirkens indtægter	374
Kirkens tilstand	376
Kirkens inventar	380
Stolestaderne	381
Begravelser i kirken	384
Iver Vinds Kapel	384
Catharina Øllegardt von Holsten	384
Præsten ønsker kirkegården udvidet	387
SKOLE, SKOLEHOLDERE OG DEGNE	391-399
Degnene	391
Rytterskolerne	393
Skoleholderne	396
BILAG	401-411
KILDEHENVISNINGER	412-422
BILLEDFORTEGNELSE	423

FORORD

Anden del af første bind omfatter perioden 1662–1765. Førstnævnte år fik Jens Lassen, en af kronens store kreditorer, skøde på Dalum Kloster med underliggende bøndergods m. m. Efter Jens Lassen fulgte 1682 Diderik Schult, der fik tilladelse til at ændre Dalum Klosters navn til Kristiansdal – et klart symbol på ærbødigheden for den enevældige konge. Allerede 1693 kom bøndergodset i Hjallese tilbage til kronen som ryttergods – et udtryk for enevældens bestræbelser på at styrke rigets militære magt. Kristiansdal fulgte med 1718, og fra nu af og til 1765 styredes hele sognet ligesom før 1662 af kongelige embedsmænd.

På en auktion 1764 købte Chr. Benzon både Kristiansdal og bøndergodset i Hjallese. Han fik skøde 1765, og siden da har sognets jord og ejendomme stort set været i privat besiddelse. Salget 1764 og skødet 1765 vil blive behandlet i bind II.

Efter forfatterernes oprindelige plan skulle perioden 1662–1765 ikke have været så omfangsrig, som den nu er blevet. En gennemgang af ryttergodsarkivet på landsarkivet viste imidlertid, at der fandtes et stort kildemateriale, der kun delvis havde været behandlet før. Det skønnedes derfor rimeligt at medtage væsentlige partier af dette materiale. Alligevel gør gennemgangen ikke krav på at være dækkende. Der vil stadig i ryttergodsarkivet kunne gøres nye fund, der kan belyse partier af sognets historie.

Forfatterne bringer en særlig tak til stedsnavneudvalget, der ved magister Inge Wohlert har ladet foretage en videnskabelig gennemgang af markbogens navnestof. Endvidere skal der bringes en tak til civilingeniør Hans Kr. Nielsen, der beredvilligt har ydet personalhistoriske oplysninger, til lektor Aage Fasmer Blomberg, der ligesom ved udgivelsen af første del har været så venlig at gennemlæse manuskriptet kritisk, og til provst Kaj Rasmussen for stor hjælpsomhed under fotograferingen og for oplysninger om kirke og præster.

Rettelser, registratur m. m. vil fremkomme i slutningen af andet bind.

Februar 1961.

Jacob Hansen.

Knud Mortensen.

DALUM I JENS LASSENS BESIDDELSE

1662–81

Jens Lassen var født o. 1625 på Vestergård i Nørre Bork Sogn i Ringkøbing Amt og døde d. 23. marts 1706 i København og blev begravet i Frue Kirke i Odense.¹⁾

Faderen, Las Lauridsen (død 1650), var herredsfoged og ligesom forfædrene jordegens bonde. Jens Lassen fik 1655 fædrenejgården fri for landgilde og arbejde i 200 år, men perioden reduceredes dog hurtigt til 50 år. Jens Lassen blev gift med Margrethe Christensdatter Lund (død 1690), hvis fader var Christen Lund, indvåner i Christiansstad. Han havde under Torstenssonfejden (1643–45) været feltproviantsskriver ved den skånske armé. Det ser ud til, at Jens Lassen har lært en del af svigerfaderen, idet denne 1646 havde fået gældsbrev fra Chr. IV for leverancer til fæstningerne under Torstenssonfejden. Som så mange andre havde Christen Lund ikke fået pengene betalt, og svigersønnen overtog fordringen efter ham.²⁾

Jens Lassen var kommet i forbindelse med familien Lund, da han opholdt sig i Christiansstad som skriver for lensmanden. 1651 blev han renteskriver i København med en årlig gage på 139 rdl. 8 sk.³⁾ Men Jens Lassen kunne ikke tænke sig at leve som skriver alene med bestillingsmandens beskedne udkomme. Som bierhverv drev han handelsvirksomhed. Han forsøgte sig en overgang i sukkerbranchen, idet han 1656 købte en grund i Slotsholmsgade, hvor senere raffinaderiet „Phønix“ blev placeret, for her at anlægge et raffinaderi til forædling af det sukker, som Det afrikanske Kompagni hjembragte. Dette kompagni havde 1655 fået privilegium på 20 år på et sukkerhus. Svenskekrigene ødelagde Jens Lassens sukkerkompagni, og 1661 måtte det opløses, „fordi det var i temmelig gæld og uden ydermere kapital“. Men Jens Lassen havde haft andre jern i ilden, og han specialiserede sig efterhånden som leverandør til staten, og siden 1653 havde han deltaget i leverancerne til det kgl. skibsværft på Bremerholm.⁴⁾ Dette år leverede han for 1053 rdl. egeplanker og i årene 1654–58 havde han leveret smør, havre, bramsejl, lybsk dug m. m. 1657 blev han møntskriver, men det blev som leverandør til staten, at han skulle gøre sig bekendt i Danmarks historie.

På et stændermøde i Odense febr. 1657 havde stænderne givet regeringen tilsagn om bevillinger til hvervning af tropper med henblik på en krig med Sverige, og i de følgende måneder blev der truffet forberedelser til at sikre

landet på forskellig måde. Som et led i disse foranstaltninger blev der truffet aftaler med købmænd og andre om at skaffe forsyninger til København, til flåden, fæstningerne m. m. Med Jens Lassen blev der sluttet kontrakt d. 8. maj 1657.⁵⁾

Han skulle til provianthuset levere 3500 tdr. jysk eller anden god dansk rug, 4500 tdr. godt malt, 350 tdr. byggryn, 280 skp. flæsk, 500 skp. kursch økseked, el. islandsk lammekød, 25 læster nordlandsk sild, 30 læster torsk, 200 tdr. smør, 40 skp. kongesberger el. god hollandsk humle, 150 skp. islandsk el. nordlandsk tørfisk. Endvidere skulle han levere til flåden og fæstningerne i Skåne og Blekinge al slags proviant undtagen øl og brød – efter den ham givne designation. Flåden for et halvt år og fæstningerne for et helt. Han fik løfte om 6% i rente af de penge, der evt. ikke blev betalt for leverancerne.

Af et tillæg til kontrakten af 3. aug. 1657 oplyses, at han ikke havde fået sine penge, men havde opfyldt sine leveringsmæssige forpligtelser. Ved denne lejlighed fik han allerede løfte på Dalum Kloster med alt tilliggende bøndergods til et fast underpant „at vinde og beholde, imidlertid han i alle måder skadesløst betalt bliver“. Han skulle hurtigt få kgl. confirmation på dette samt nøjagtigt pantebrev gives. Så fremtrædende personer som Joachim Gersdorf, Christen Thommesen Sehested, Otte Krag og Peder Reetz beseglede dette. Der skulle dog gå næsten 5 år, før Jens Lassen kunne slå sig ned på Dalum som besidder.⁶⁾

Han fik pantebrev på Dalum Kloster 7. aug. 1658.⁷⁾ Det blev begrundet med, at Jens Lassen efter kongens nådigste ansøgning og begæring som en god patriot i disse højvanskelige og meget besværlige tider havde undsat og hjulpet kongen og riget med en anseelig kvantitet af adskillig slags højfornøden proviant, ammunition og meget mere for et samlet beløb på 138.523 rdl. Og for dette beløb pantsattes „vor og kronens slot og len Dalum Kloster liggende i vort land Fyn“ med al tilliggende, herlighed m. v. dog med undtagelse af jagten i vildtbanen. Han skulle overtage pantet førstkommande Philip Jacobi dag (1. maj). Hvis han ikke i de kommende år kunne få så meget ud af godset, at han kunne få fuld rente af pantet og andre forskrivninger, da skulle det ikke komme ham til skade, men i de følgende åringer fuldt erstattes. Så længe forskrevne gods var pantsat, skulle ingen anden lensmand, skriver el. foged befatte sig med samme lens konge- eller kirketiende el. med klosterets og tilliggende bønder og tjenere, men Jens Lassen, eller hvem han ville betro, skulle have indseende dermed.

Imidlertid forhindrede 2. del af Karl-Gustavkrigen, at Jens Lassen fik nogen indflydelse på Dalum før 1660. Det ses ikke af lensregnskaber el. andre kilder, om Jens Lassen overhovedet har haft nogen formel økonomisk

indflydelse på Dalum før 1660. Da revisionskommissionen undersøgte hans forhold, tog den ikke hensyn til perioden 1658-60, men behandlede kun afsnittet 1660-62 for Dalums vedkommende (som pant).

For Jens Lassen blev krigen den helt store chance, og det tør siges, at han forstod at udnytte den. De nævnte regnskaber fra revisionskommissionen er i sig selv en udmærket kilde til hans virksomhed 1657-60, og de suppleres på en ret karakteristisk måde af det forsvarsskrift, der udsendtes, da revisionskommissionen tog fat på hans regnskaber.

Titlen var: En oprigtig patriot, forestillet udi landsdommer Jens Lassen af en ved hans meriter alene obligerede ven til Paris, som af en usigelig længsel drages efter at se sit kære fædreland i fornøjelig velstand.

Heri omtaltes Jens Lassens opråb d. 8. aug. 1658, da Karl Gustav atter angreb Danmark, til de ærlige danske mænd, hvori han erklærede at ville antage og underholde 50 soldater, så længe krigen varede. Endvidere omtaltes, hvorledes han under belejringen har sørget for at fortificere en plads mellem kastellet og byens volde, hjulpet skibe med proviant ind til København, ved hjælp af hollandske søfolk hugget en rende i isen mellem toldboden og Christianshavn, jan. 1659 fremskaffet materiale til spanske ryttere før svenskernes storm febr. 1659. I et supplerende dokument underskrevet af M. Skow bekræftedes denne skildring og især fremhævedes Jens Lassens indsats for at fylde voldgravene med vand.⁸⁾

Hvordan det forholder sig med oprindelsen til dette forsvarsskrift, kan næppe opklares. Det er givet, at det er Jens Lassen selv, der lod det udsende, men forfatterskabet er forblevet i mørket. Noget i stilen peger dog mod Jens Lassen selv. Familien havde gode anlæg for den skriftlige udtryksmåde, og det skal her nævnes, at en datter forsøgte sig som romanforfatter. Selv om skriftet fremhæver Jens Lassens indsats lovlig stærkt, er der ingen grund til at betvivle hans store betydning i disse kritiske år, hvor så mange andre svigtede.

Jens Lassen havde endvidere påtaget sig at sørge for troppetransporterne fra Holsten til Fyn juli 1659. Ordren lød på, at han skulle befragte tropperne. Men Jens Lassen havde betalt skipperne en halv måneds fragt, og han krævede for dette udlæg 8333 rdl. Men dette krav blev afvist, da revisionskommissionen tog hans regnskaber op til undersøgelse, med den begrundelse, at ordren lød på at befragte og ej at betale.⁹⁾

Som et synligt udtryk for regeringens taknemlighed over for denne initiativrige mand må ses, at han 1659 blev kommissarius ved tøjhuset og medlem af direktionen for tøjhuset med en årlig gage på 600 rdl.

1661 blev han udnævnt til landsdommer i Fyn (indtil 1679) og admiralitetsråd og assessor i højesteret, hvor han deltog i vøtingerne indtil 1675.¹⁰⁾

Fig. 49. Mindestotte i Jægerspris for Jens Lassen m. fl.

Det er med rette, at han er blevet hædret på en mindestøtte i Jægerspris, hvor hans navn findes sammen med Ole Steenwinkel, Lorents Tuxen og Henrik Gerner.¹¹⁾

Når det lykkedes for Jens Lassen at komme så langt på så kort tid, må det ses i sammenhæng med statsomvæltningen 1660, hvorefter regeringen som støtte for den unge enevælde begunstigede borgerlige personer, der kunne danne en passende modvægt mod den del af den gamle danske adel, der ikke så med blide øjne på den enevældige konge.

Nu som senere havde Jens Lassen flair for at støtte sig til de mænd, der havde stor indflydelse. Under Københavns belejring havde han samarbejdet

med den berømte feltherre Hans Schack, og efter krigen anmodede Jens Lassen i flere tilfælde Hans Schack om hjælp. Dette skete f. eks. 1671, da man fratog Jens Lassen hans ugedagstjenere til Grøftebjerg til rytterhold.¹²⁾ Jens Lassen havde 1665 tilbudt Hans Schack at skaffe rug og tømmer til fæstningen i Nyborg og forsøgte først at få andre til at klare leverancerne, men da det ikke lykkedes, ville han selv påtage sig at skaffe varerne.¹³⁾ Af brevet til Hans Schack 1671 fremgik det, at Jens Lassen også havde skrevet til obersekretær Schumacher for at få dennes hjælp. Af det kildemateriale, der er blevet gennemgået til denne del af Jens Lassens historie, fremgår det ikke klart, hvor meget han har støttet sig på Schumacher (Griffenfeld), men noget tyder på, at de to, der på så mange måder lignede hinanden, har arbejdet ganske godt sammen.

Da krigen var forbi, var det regeringens første og største opgave at få orden i statens finanser. Ligesom Jens Lassen havde andre leverandører foreløbigt leveret på kredit – som regel med krongods som pant.

Udlæg af krongods. Statsgælden var 1660 på omtrent 5 millioner rdl. Når man tager i betragtning, at den danske jord på samme tidspunkt blev vurderet til ca. 25 millioner rdl., er det forståeligt, at regeringen stod over for en næsten håbløs opgave. Man valgte den udvej at tilfredsstille kreditorerne gennem udlæg af krongods. Som nævnt havde Jens Lassen fået løfte om 6 % i rente af den udlånte kapital. Det samme havde også andre kreditorer, og hvis de ikke kunne få de 6 % gennem det udlagte pantegods, kunne de gøre krav på de resterende procenter ved anvisning på statens indtægter. Denne ordning var for gunstig for kreditorerne, og fra udgangen af 1660 blev der lukket for disse anvisninger.

Der var ikke anden udvej end at lade kreditorerne få overdraget krongods. I perioden 1661–75 blev der til dette formål udlagt o. 131.790 tdr. hartkorn vurderet til 6.285.000 rdl.¹⁴⁾

Kreditorerne var ikke særlig begejstrede for denne ordning, men de måtte bøje sig for regeringens krav. Og oven i købet måtte kreditorerne overtage mere jord, end deres gældsbrief lød på, og betale kontant for den overskydende jordmængde. Regeringen forbeholdt sig tilbagekøbsret, hvilket fik betydning ved oprettelsen af det nationale rytteri. Kreditorerne fik jorden udlagt med adelige rettigheder, men senere lovgivning gjorde denne bestemmelse problematisk, og Jens Lassen skulle få at mærke, at han ikke skulle få lov til at fryde sig over sit erhvervede gods på samme gunstige vilkår som adelen før 1660. Hertil kom, at jorden nu blev genstand for en regulær beskatning, så staten kunne klare sine finansproblemer lige så godt eller snarere bedre, end da den selv stod som ejer af ca. halvdelen af landets

jordegods. Det var en brutal politik over for kreditorerne, men den bragte bedre orden i den offentlige husholdning.

Jens Lassen havde fået Dalum i pant, og det blev efter pantebrevets ordlyd udlagt som ejendom, da staten ikke kunne betale ham sin gæld. Hans fordringer fra 1658-1662 beløb sig med renter og renters rente til 202.524 rdl.

Posterne i denne – foreløbige – opgørelse fortæller lidt om hans virksomhed. Hovedposten var et panteskøde på 138.523 rdl. Heri indgik de omtalte leverancer fra 1657 og 1658. Men ud over dette havde han leveret smør til armeen for 908 rdl. Til en Johan Gerbrantsen havde han betalt 160 rdl. og til en Johannes Bøyesen 180 rdl. Til en jysk skipper 100 rdl. For klæde krævede han 240 rdl. Han havde heller ikke fået sin admiralitetsgage. Det beløb sig til 556 rdl. En post lød på akvavit til „de Rydsche“ for 15 rdl. Da revisionskommissionen gennemgik hans fordringer kritisk, blev det påpeget, at der manglede bevis for hans levering af akvavit til russerne. Men han kunne dokumentere, at det var sket efter ordre fra marskalk Jens Juel – en broder til søhelten Niels Juel – i sept. 1656. Denne blev august 1657 gesandt i Polen og har vel 1656 haft brug for akvavitten i diplomatisk øjemed. Det må håbes, at Jens Lassens indsats har gavnet Danmarks forhold til den kommende stormagt.¹⁵⁾

Disse poster sammen med andre og renter blev så til de 202.524 rdl.

Da revisionskommissionen senere gennemgik Jens Lassens regnskaber, var der adskillige af hans fordringer, der ikke blev godkendte. Men ved opgørelsen 1662 blev der kun gjort indsigelser på ret ubetydelige poster.

Dalum med underliggende gods blev udlagt for 109.530 rdl. – men han fik et nedslag på 22.351 rdl. for den store brøstfældighed, der var overalt. Samtidig fik han udlagt jordegods i Rugårds Len på Fyn og i Åstrup i Jylland for 6307 rdl. Endelig havde han fået toldindtægter udlagt fra toldstederne i Kolding, Ribe, Varde, Ringkøbing, Assens, Middelfart og København. Sammenlagt fik han 1662 godtgjort 122.288 rdl., så der resterede endnu 80.236 rdl. i hans fordringer.¹⁶⁾

En endelig afregning skete 1664, da han ved skøde af 27. juli bl. a. fik overdraget St. Knuds Kloster i Odense. Nu var hans samlede fordringer kommet på 221.392 rdl. Blandt hans fordringer kan nævnes, at der ved udlægget af Dalum var sket en fejlregning på 7575 rdl. En stor del af hans krav 1664 var gældsbeviser, som han havde overtaget fra andre. Uden at kunne dokumentere noget må man have lov at antage, at han ikke havde overtaget disse gældsbreve til parikurs. I vore dage bliver pantebreve normalt ikke solgt til deres pålydende værdi.

Som nævnt ovenfor havde han overtaget fordringer fra svigerfaderen sal. Christen Lund. Det var vel ret naturligt. Men han havde også overtaget

en fordring på 5112 rdl. fra fru Helvig Skinkel – det var vel de penge, som hendes afdøde mand Iver Vind i sin tid havde forstrakt kronen med.

Hovedparten af disse fordringer blev godtgjort med St. Knuds Kloster, der blev udlagt for 199.326 rdl. Endvidere Hindsgavl på Fyn og en del spredt beliggende ejendomme.

Jens Lassen havde gjort sig håb om at få jordegods i det skønne Nordsjælland, idet han havde fået udlagt pantegods i Frederiksborg Amt. I et brev til kongen d. 17. april 1664 beklagede Jens Lassen sig over, at han ikke kunne beholde pantegodset i Nordsjælland, og han hævdede, at det gods, han havde fået udlagt i stedet for det i Frederiksborg Amt, var ringere, men ikke desto mindre vurderet 2½ gang så højt som det, han havde haft i pant. Det gods, som han fik udlagt, lå i Antvorskov og havde oprindeligt tilhørt Axel Arenfeldt til Lysholt og Basnæs. Hans enke, Marie Ulfeldt, skyldte sin broder Corfitz Ulfeldt penge, og denne fik så jordegods i pant. Efter dommen over Corfitz Ulfeldt blev det tilbudt Jens Lassen, der ikke var begejstret for dette bytte.¹⁷⁾

Overtagelsen af St. Knuds Kloster havde også en lidt ejendommelig forhistorie: Hannibal Sehested havde fået klosteret tilskødet 1662. Han skulle bruge det til at tilfredsstille nogle af sine ubehagelige kreditorer. Således havde Sehested til den ekstraordinære ambassade 1662–64 lånt 12.000 rdl. hos den engelske konges kommissær i Amsterdam Willem Davitsen, men Hannibal Sehested kunne ikke få en ordning, der tilfredsstillede denne kreditor. St. Knuds Kloster gik så tilbage til skatkammeret, og Christoffer Gabel anbefalede at overdrage det til Jens Lassen, der så kunne klare Sehesteds mellemværende med Willem Davitsen.

Som nævnt fik Jens Lassen St. Knuds Kloster. Desværre ses det ikke af kilderne til dette stof, hvordan Jens Lassen har klaret Willem Davitsen. Det kunne være interessant, hvis andre kilder kunne fortælle noget om dette.¹⁸⁾

Det var højt spil af Dalums nye ejer. Men foreløbig var det gået godt. Skødet af 1662 havde samlet givet ham 2437 tdr. hartkorn, og 1664 blev det til 3986 tdr. Ved takseringen til rostjeneste 24. juli 1673 kom amtskriveren til det resultat, at Jens Lassen skulle stille soldater af i alt 5551 tdr. hartkorn. Skove og møller var ikke medtaget i denne opgørelse.¹⁹⁾

Ganske godt klaret af en skriver. Det er forståeligt, at han fik adskillige misundere. Og da han ikke havde kunnet klare alle disse finansoperationer uden selv at stifte gæld, var det ikke nogen overraskelse, at regeringen prøvede at ramme ham, da den efter nogle års forløb havde samlet lidt flere kræfter, end tilfældet havde været i begyndelsen af 1660'erne.

Revisionskommissionen rammer Jens Lassen. Det blev ikke forundt Jens Lassen at blive siddende i fred og ro på Dalum. Han var selv en stridbar natur, der havde en mængde processer løbende. Over for bønderne var han ikke skånsom, og hans broder Niels, der en tid var ridefoged på Dalum, var kendt som en hård bondeplager. Men det afgørende var, at regeringen havde et godt øje til de kreditorer, der havde fået jordegods udlagt. Allerede før 1660 havde man været opmærksom på misbrug ved leveringer til holmen og provianthuset. Fra Chr. V's regeringstiltræden 1670 tog man for alvor fat på revisionen. Jens Lassen var klar over, at han var i farezonen, hvis planerne blev til virkelighed.

I et brev til Griffenfeld (Schumacher) 1671 beskæftigede Jens Lassen sig med rygter fra 1670 gående ud på, at kongen ville fratage Jens Lassen en del af hans godser. Dette havde for Jens Lassen haft den ret ubehagelige virkning, at mange af hans kreditorer havde opsagt deres tilgodehavender og hjemstøgt ham med processer.

En forordning af 1672 om en revisionskommission, der skulle gennemgå alle statens regnskaber 1660-70, førte ikke til noget. Medvirkende hertil var vel, at rigets mægtigste mand på dette tidspunkt, Griffenfeld, ikke nærrede nogen synderlig interesse for en revision.

Først med hans fald 1676 kunne Chr. V, der personligt var stærkt optaget af tanken om en almindelig revision, få fart i arbejdet, og efter Griffenfelds fald kom 1676 en ny forordning om en revisionskommission, og den tog fat på Jens Lassen, der åbenbart skulle være en art forsøgskanin.

Kommissionen skulle også tage sig af Griffenfelds uregelmæssigheder, og det er næppe helt tilfældigt, at man samtidig tog fat på Jens Lassen. Der havde været et vist samarbejde mellem disse stræbere. En besynderlig oplysning går ud på, at en af Jens Lassens sønner stak sig selv ihjel i Frankrig i bestyrtelse over Griffenfelds fald.²⁰) Selv om meddelelsen er temmelig fantastisk, viser den dog, at der i samtiden var en tydelig fornemmelse af et samarbejde mellem de to. Et andet lille træk kan også belyse dette. På en rejse o. 1675 var Griffenfeld på Dalum Kloster, hvor han forhandlede med Jens Steen Sehested.²¹) Jens Lassen havde flere gange skrevet til Griffenfeld, når man blev for nærgående, og Jens Lassen havde hjulpet Griffenfeld, da denne købte jord op til sit grevskab.²²)

Men Jens Lassen fik atter et pusterum. Den skånske krig (1675-79) lagde beslag på regeringens opmærksomhed, og for øvrigt benyttede man atter Jens Lassen på mange måder, ligesom han i årene mellem krigene havde været leverandør til staten.

Først da krigen var forbi, blev truslerne til alvor. Den drivende kraft i arbejdet var formentlig Henrik von Stöcken, der var blevet rentemester

1679. Og den 25. maj 1680 kom så den instruktion, som skulle danne udgangspunktet for den store revisionskommission, der skulle beskæftige sig med udlagt jordegods 1651-70 med hovedvægt på perioden 1661-70.²³⁾

Kommissionen måtte indstævne og forhøre de personer, der kunne komme i betragtning – det blev 384 – optræde som domstol med inappellable kendelser. Da reglerne for disse kendelser for en stor del blev holdt hemmelige, er det forståeligt, at de implicerede følte sig utrygge og protesterede mod fremgangsmåden. Enevældens autoritære styre viste sig nu fra sin ubehagelige side.

Instruktionens § 2 lød på, at gældsbreve, der var blevet overdraget andre, ikke kunne betragtes som gyldig fordring på statskassen – i hvert fald kun for det beløb, indehaveren havde givet for gældsbrevet. Denne bestemmelse ramte Jens Lassen særlig hårdt, idet han i stort omfang havde opkøbt statskreditorernes gældsbreve.

Punkt 3 gik ud på, at staten nægtede at betale renters rente, hvilket også skulle ramme Jens Lassen hårdt. Punkt 4 fastsatte, at leverancer, der ikke var beordret af kongen eller krigskommissærerne, slet ikke skulle godtgøres. Denne bestemmelse var direkte urimelig, da Jens Lassen og mange andre under de ekstraordinære forhold under svenskekrigene havde leveret efter mundtlig aftale.

Punkt 7 omhandlede en omtaksering af udlagt krongods, hvis det viste sig, at det var blevet udlagt for mindre, end det var sat til i jordebøger og matrikler. Også her kunne man ramme Jens Lassen, da man for Dalums vedkommende mente at kunne konstatere, at der ved udlægget var blevet vurderet for lavt.

Kommissionen arbejdede fra 1680-85 og fik gennemgået ca. 140 regnskaber, altså ca. halvdelen af de planlagte 384, og ca. 60 personer fik deres regnskab bragt til afslutning.²⁴⁾

Jens Lassen blev den første, og man begyndte med ham den 14. juni 1680, og han dømtes allerede 1. oktober s. å. Den 11. dec. kom der et åbent brev, der lød på, at de tilforordnede i rentekammeret havde fundet, at Jens Lassen skulle fra sig lægge 163.028 rdl. 16 sk. for adskillige mangler i de afregninger, som han havde fået betalt med jordegods. Heraf skulle de fynske kommissærer udlægge så meget af hans fynske godser, at det beløb sig til 133.965 rdl. uden hensyntagen til, om andre i mellemtiden havde overtaget jordegods fra Jens Lassen. Sådanne personer kunne søge erstatning hos Jens Lassen.

De resterende ca. 29.062 rdl. skulle der gøres udlæg for i hans jyske godser.

Landkommissær Erik Sehested til Løgisholm skulle fremføre kommissionens dom og i udlægsforretning arbejde sammen med Helmut Otto v.

Winterfeldt, Jørgen Skeel til Broholm og Claus Rasch til Raschenbjerg (Juelsberg).

Endelig var amtskriver over Odensegård Len, borgmester i Odense, Jens Eriksen samt birkefoged over Dalum Birk Anders Henningsen fra Broholm med, da udlægsforretningen tog sin begyndelse d. 3. januar 1681 på Dalum, St. Knuds Kloster og Provstegården. Jens Lassen var selv i København på dette tidspunkt, men hans kone og broder, ridefogeden på Dalum, Niels Lassen var til stede.²⁵⁾

Jens Lassen reagerede voldsomt mod denne fremgangsmåde. I en protest-skrivelse af 8. jan. anførte han bl. a.: Såsom jeg ved min hjemkomst fra København helligtrekongersaften af min kæreste (kone) har fornemmet, at de gode herrer har været her på stedet og hos en del underliggende bønder . . . at gøre indførsel, så haver jeg vel formodet først, at med sådan indførsel til efter julehelligt skulle være hvilet. For det andet, at huis (hvad) til mine kreditorer pantsat var, udi samme indførsel skulle blive forskånet. For det tredie, at de efter landsens lov skulle have forbigået hovedgården og det meste derhos liggende gods, som hidindtil både udi Hans Majestæts og alle andre sager altid er taget udi tilbørlig consideration, foruden at det vel aldrig her i Danmark – tvivler og på andre steder – skal være hørt, at nogen proces eller indførsel om jul er foretaget, hvorom min kæreste et kort indlæg til de gode herrer har ladet præsentere, som de ikke har villet imodtage, muligt af den årsag, at det ej har været på „trøjt“ papir, hvorfor samme indlæg nu herudi indføres og lyder som følger: . . . (en kort fremstilling af nogenlunde samme art som Jens Lassens ovenanførte).

Endelig anfører Jens Lassen, at han har gjort kongen en række tjenester og skaffet næsten syv tdr. guld alene i skatter, og han anråber kongen om hjælp.²⁶⁾

Det hjalp ikke på daværende tidspunkt. På alle måder gik kommissionen hårdt frem imod ham. Således forbød man indtil videre bønderne under Dalum og St. Knud at gøre hoveri, så Jens Lassen ikke kunne få kornet tærsket.²⁷⁾

Kongen tog også Jens Lassens indsigelse meget ilde op. I et brev til Winterfeldt 18. jan. siges: Anlangende Jens Lassens medskikkede protest til de gode herrer kommissærer . . . haver Kgl. Maj. befalet, at hannum skulle forholdes, såfremt han ikke med desligeste indeholdt, at generalfiskalen fik at gøre sin bestilling både såvidt hans indgivne regnskaber som i gammel betaling såvelsom desligeste procedurer han med sig føre.²⁸⁾

Det var tydeligt nok, at der ikke var noget håb om mildhed i kongens sind. Chr. V var personligt stærkt interesseret i sagen, og gjorde hvad han kunne for at bringe den til afslutning uden hensyn til Jens Lassens protester.

Foreløbig blev Jens Lassen nødt til at være lidt moderat i sin holdning, selv om det holdt hårdt for denne stridbare og rethaveriske person. Sagen var jo den, at han ikke havde været 100 % ærlig, da han fremkom med sine regningskrav. Han havde f. eks. overtaget en fordring fra nogle borgere i Christiansstad, men denne fordring var blevet godtgjort med jordegods for $\frac{2}{3}$ – og Jens Lassen var vidende om dette.

Han havde opgivet, at et beløb, der skulle betales ham af broderen Niels Lassens konsumtionsregnskaber, var blevet betalt ham 1662, men han havde i virkeligheden fået pengene 1658, så han måtte her kvittere de påskrevne renter for fire år.²⁹⁾

Hertil kom de før nævnte krav fra svenskekrigenes tid, hvorpå der ikke var bilag.

De største beløb fremkom på fremmede fordringer, altså gældsbevægelse fra andre kreditorer, som man nægtede at anerkende – og i hvert fald ikke til fuld pålydende, men kun til den kurs, Jens Lassen selv havde overtaget dem til.

Endelig kom der et meget stort minus for Jens Lassen, idet rentekammeret rent ud nægtede at anerkende renters rente. Problemet havde været rejst lige efter 1660, og man havde efter lange forhandlinger på et enkelt punkt indrømmet Jens Lassen renters rente, men allerede den gang havde rentekammeret været på vagt mod hans store rentekrav, og nu var der absolut ingen indrømmelser på dette område.

Rentekammeret var meget nøjeregnende med kommissærernes arbejde. Som eksempel kan nævnes udlægget af de to gårde i Dyrup. Den ene var helt, den anden delvis blevet lagt under Dalum. Rentekammeret gjorde gældende, at det, der var lagt under hovedgården, måtte anses for øde jord, thi der var ingen bygning, ingen besidder, ingen familie og ingen herlighed. Erik Sehested måtte så ansætte de 19 tdr. hartkorn, der var lagt under Dalum for øde, d. v. s. det vurderedes til 25 rdl. pr. td. hartkorn – mod 50 for besat jord. Det blev på denne post 490 rdl., som kommissærerne havde regnet for højt, og den måtte så finde mere jord til udlæg (der var flere eksempler af samme art).

Jens Lassen kunne hertil gøre gældende, at når jorden fra Dyrupgårdene dreves under hovedgården, måtte den vurderes efter hovedgårdstakst. Og han kunne triumferende tilføje, at denne jord netop var blevet solgt til Diderik Schult som besat ejendom.³⁰⁾

Alt i alt fik kommissærerne store vanskeligheder med udlægsforretningen. De skulle gå frem efter jordebøgerne 1662 og 1664 og inddrage godset, selv om det var blevet solgt eller pantsat i mellemtiden. Dog skulle man så vidt muligt undgå at inddrage jordegods, der var indgået i grev- el. friherreskaber.

Da Jens Lassen i mange tilfælde havde måttet afhænde eller pantsætte gods til sine kreditorer, opstod der mange problemer, og resultatet blev da også, at den første udlægsforretning, der var blevet færdig foråret 1681, måtte gøres om.

Et andet punkt skulle også volde begge parter stort besvær. 1680 havde kammerkollegiet fået oplyst, at der ikke var blevet betalt kontributions-skatter af Dalum Kloster, St. Knuds Kloster, Provstegården og Rugård siden 1670, men man forudså, at vedkommende ville påberåbe sig Kgl. Maj.'s udgangne brev af 23. juli 1670.³¹⁾

Det slog selvfølgelig også til; Jens Lassen kunne føre mange argumenter i marken, der skulle dokumentere hans sædegårdes skattefrihed. For det første kunne han henvise til, at han 1662 (og 1664) havde fået de nævnte ejendomme „med al den frihed, højhed, og herlighed, som adelsgoods følger og følge, til evindeligt ejendom“.³²⁾

Han kunne også gøre opmærksom på, at han ikke i ti år var blevet krævet for disse skatter, mens han har betalt alle andre afgifter. Spørgsmålet var ret indviklet. Godsejerne var 1670 blevet fritaget for skat af deres sædegårde, men skulle til gengæld stå inde for deres bønders afgifter. Denne lettelse kom i forbindelse med oprettelsen af en stående national rytterhær på 4000 mand. Men efter den skånske krig ophævedes landmilitis og rostjeneste, og man fratog de sædegårde, der ikke havde 200 tdr. hartkorn inden for 2 miles afstand, deres skattefrihed – og i forlængelse af denne fordring forbød regeringen 1682 nedlæggelsen af bøndergårde, så deres jord blev hovedgårds-tilliggende.³³⁾

Da rentekammeret 1682 henvendte sig til kongen for at få klarhed over skattefrihedsspørgsmålet, gjorde man gældende, at kongen ved salget af kron-gods havde forbeholdt sig regalerne – herunder skatterne, og når der stod, at disse godser var bortskødede med lige frihed som adelig gods følger, så betød det ikke skattefrihed, men kun tiendefrihed, ret til sagefald, ægt m. m.

Denne fortolkning var næppe retfærdig eller lovlig, men kongen resolverede, at der skulle gives mulighed for købere af sådanne gårde til at erhverve skattefrihed mod at betale dobbelt takst (100 rdl. pr. td. hartkorn) med rente fra skødets udstedelse – eller svare skat som af almindelig bonde-jord. Der kom en forordning herom 16. dec. 1682, og den skulle generelt have gyldighed for sædegårde med 200 td. hartkorn bøndergods inden for 2 mil. Denne bestemmelse kunne Jens Lassen ikke anvende på Dalum, og han måtte så finde sig i at betale skatter fra 1670–80.³⁴⁾

Amtskriver Jens Eriksen kunne opgøre hans restancer til ca. 3697 rdl., og Erik Sehested kunne meddele, at der skulle anvendes militær eksekution for at få pengene betalt. Fremgangsmåden var den, at der på skyldnerens ejendom

blev placeret to eller flere sodater, der skulle have hver 2 mk. 8 sk. i daglige eksekutionsomkostninger. Det ser ud til, at den første eksekution begyndte 1681, men på en ret lempelig måde. Men efter rentekammerets redegørelse jan. 1682 for sæde- og hovedgårdenes kontribution blev der over for amtsskriveren præciseret, at der nu skulle tages hårdt fat, og d. 20. juni 1682 begyndte eksekutionen ved en sergent og en menig. Jens Lassen skrev til kongen om dette 9. dec. 1682, og han anmodede indtrængende om at måtte blive fritaget, indtil han kom til rigtighed.³⁵⁾

Ved en kgl. resolution 25. juni 1683 blev der truffet den salomoniske ordning, at kongen eftergav Jens Lassen hans skatterestancer. Til gengæld skulle Jens Lassen give afkald på restancer hos bønderne på de ejendomme, der var blevet taget fra ham.³⁶⁾

Jens Lassen regnede ud, at hans skatterestancer på dette tidspunkt kun udgjorde ca. 481 rdl., men han havde restancer hos bønderne på ca. 20.000 rdl. Selv om hans beregninger ikke helt holder stik, er der ingen tvivl om, at på dette punkt blev der begået uret mod ham.³⁷⁾

Det er i øvrigt påfaldende, at Erik Sehested på dette tidspunkt er lidt betænkelig ved at gå for hårdt frem mod Jens Lassen, idet han advarer mod at gøre Jens Lassen til martyr.³⁸⁾

Jens Lassen henvendte sig til kongen 9. dec. 1682³⁹⁾ angående den militære eksekution, og han antydede, at han ikke kunne holde rede på alle de gamle skatter, og desuden måtte restancerne påhvile bønderne, som man nu havde taget fra ham. Jens Lassen var dog taknemlig, fordi han havde fået lov til at beholde St. Knuds Kloster og Provstegården imod andet længere derfra liggende gods.⁴⁰⁾

Tovtrækningen fortsatte gennem 1683. Den 12. juni d. å. kom der en ny klage fra Jens Lassen, fordi Winterfeldt og Sehested for nylig, da han selv var bortrejst, havde kaldt ca. 30 (det var 28) af hans bønder under St. Knuds Kloster og Provstegården til sig og forbudt dem at svare noget til Jens Lassen og heller ikke gøre arbejde for ham. Han klager over, at dette gør ham stor skade nu i høsten og den kommende kornhøst, og nu vil han meget gerne have at vide, om der kan kræves yderligere gods af ham, eller om han kan få noget af det udlagte givet tilbage. Da Jens Lassen d. 11. dec. 1684 fremførte nogle af sine modkrav over for kongen,⁴¹⁾ beklagede han sig i stærke vendinger over stiftamtmand Winterfeldt, der havde taget 28 bøndergårde fra ham for at anvende dem til sit eget arbejde og tjeneste.

Dette var rigtigt fremstillet af Jens Lassen. Winterfeldt havde i nogle år Odensegård i forpagtning for en årlig afgift af 500 rdl., og det var til denne gårds drift, han skulle bruge Jens Lassens bønder. Det ser ud til, at Winterfeldt har været Jens Lassens værste lokale fjende. Og da kronens ladegårde

1686 skulle forpagtes bort på tre år, var Jens Lassen hurtig i vendingen og fik løfte om forpagtningen af Odensegård for en årlig afgift på 1010 rdl. Men da Winterfeldt blev klar over dette, skyldte han sig at byde lige så meget som Jens Lassen, og han fik så lov til at beholde Odensegård. Winterfeldt havde gode forbindelser ved hoffet, hvad der forklarer, at han kunne tillade sig ret tvivlsomme transaktioner over for Jens Lassen.⁴²⁾ Men hans lidt hårde fremfærd fik for Jens Lassen til resultat, at han atter kunne rejse hovedet, idet han kunne påvise, at der var en divergens i kommissærernes fremgangsmåde.

1683 og endnu mere 1684 bragte klart for dagen, at kommissionen ikke havde arbejdet særlig godt, og at der var direkte uenighed mellem Winterfeldt på den ene og Rasch og Skeel på den anden side. Lige fra første færd havde der været unøjagtigheder i udlægget, idet man havde misforstået jordebøgerne eller ikke rettet oplagte misforståelser. Dete skyldtes utvivlsomt, at kommissionen efter kongeligt ønske skulle arbejde meget hurtigt med det resultat, at den første udlægsforretning, der sluttede marts 1681, måtte gøres om igen. Rentekammeret søgte tid efter anden at bringe orden i sagerne. Da det 1684⁴³⁾ resumerede udviklingen, kunne det oplyses, at udlægsforretningen ikke var bragt til endelig afslutning formedelst indfaldende mageskifter og indbyrdes uenighed blandt kommissærerne.

Winterfeldt havde, da rentekammeret rykkede for en afgørelse, d. 16. juni 1683 afgivet sin indstilling til de to andre kommissærer, som på dette tidspunkt var i København og forhandlede med rentekammeret om enkelte punkter, og de to afgav så erklæring d. 24. juli 1683, men de havde ikke givet Winterfeldt nogen meddelelse, idet de var gået direkte til rentekammeret. Sehested havde været betænkelig ved Winterfeldts fremgangsmåde, og han havde i hovedtrækkene fulgt Rasch' og Skeels grundlag, men indrømmede, at Winterfeldts metode havde gavnet kgl. maj. mest. Som nævnt drejede diskussionen sig bl. a. om udlægget af de to Dyrupgårde, idet Winterfeldt ville have dem udlagt til så lav en takst som mulig, altså som ødegods, mens de to andre ville vurdere dem som besat gods. En lignende divergens fulgte også om Dalum Mølle, hvis jord var blevet delt mellem nogle af bønderne i Hjallese. Man forstår godt, at rentekammeret kunne blive utålmodig over det evindelige tovtrækkeri: „Efter den forklaring kan her ikke så godt resolveres som af de gode herrer kommissærer, som selv haver været in loco og leid, om derpå findes behørig bygning og jorden er i sin fulde drivning.“⁴⁴⁾

Jens Lassen forstod at udnytte situationen til egen fordel. Han havde gode nerver og en forbløffende udholdenhed. Allerede 1684 stillede han modkrav på lidt over 200.000 rdl., og da han fremkom med en samlet opgørelse 1686, var han oppe på et kapitalkrav på 170.618 rdl. og renter 234.545 rdl.,

men han krævede kun 289.311 rdl. i alt, da han – klog af skade – gav afkald på renters rente.⁴⁵⁾

Da Jens Lassen ikke på dette tidspunkt havde tilknytning til Dalum, kan den sidste langvarige diskussion om krav og modkrav ikke behandles her i sin helhed. Jens Lassen fik ikke godkendt ret meget, men han reddede dog store godsbesiddelser.

Som nævnt var Jens Lassen landsdommer i Fyn fra 1661 til 1679. Embedet var ikke vel aflagt. Da han fik sin udnævnelse, fik han at vide, at der til denne hans tjenstlige bestilling skulle tillægges noget vist årligt foruden hans admiralitetsgage. Så sent som i 1674 havde han ikke fået nogen løn som landsdommer, skønt hans tilgodehavende allerede 1668 var blevet opgjort til 4333 rdl.⁴⁶⁾ Han klagede over dette forhold og nævnte, at han havde solgt sit hus i København, da han blev landsdommer over Fyn, „men fik så expresse kgl. befaling at begive sig til København igen og dersteds ved admiralitetet opvarte“, så han nu måtte leje sig et hus i København og give årligt 300 rdl. foruden han måtte holde tvende husholdninger og hver måned rejse til Fyn at holde landsting. Han havde oven i købet betalt nogle skatter – prinsessestyr, der var beregnet af hans løn som landsdommer.⁴⁷⁾ Det er forståeligt, at mange af embedsmændene den gang måtte skaffe sig indtægter ved bestikkelser og lignende uheldige metoder.

Han fik ikke godkendt sine krav om løn som landsdommer, men derimod som admiralitetsråd.⁴⁸⁾

Han havde krævet erstatninger for de forbedringer, han havde gennemført i den tid, han havde haft de udlagte godser. Det afvistes med den bemærkning, at disse forbedringer var kommet ham selv til gode.

Han stillede krav om erstatning for 1292 læs hø, som han ekstraordinært havde måttet levere til de münsterske tropper, da disse 1678 og 1679 havde kamperet på Odense Hede: „Ti måtte jeg samme åringer til mine bæsters og kvægs fornødenhed både på Dalum, St. Knuds Kloster og Provstegården købe hø for rede penge med stor besvær for hvilket jeg villig gav 1 rdl. pr. læs.“ Rentekammeret ville nu ikke anerkende denne pris, men han fik dog det halve.

Da udlægget fandt sted på Dalum jan. 1681, havde han sået 110 tdr. rugsæd, som han skulle have erstatning for. Men også her blev der diskussion om prisen, idet Jens Lassen kunne henvise til, at han sædvanligvis købte sin rugsæd i Wismar og Rostock „på det at jeg kunne have fremmed rug, som skikker sig bedre at så end landsens egen rug“. Man gav ham erstatning efter kapitelstakst.

Endelig krævede han en forvalters løn for de 17 år, da han jo ikke kunne betragtes som en proprietarius for disse år, og han krævede 1000 rdl. pr. år.

Det siger sig selv, at den slags argumenter ikke gjorde indtryk på rentekammerets embedsmænd.

Rentekammeret havde også modkrav på Jens Lassen, der 1687 blev opgjort til 21.170 rdl. En del af kravene stammede fra kautionsforpligtelser, som Jens Lassen havde påtaget sig for toldforpagtere, der var gået fallit. Andre krav var fra de fordringer, som Jens Lassen havde overtaget efter Mads Clemmendsen i Odense. Fordringerne havde ikke været holdbare, da der ikke var leveret så meget, som Jens Lassen havde opgivet. Jens Lassen havde ikke haft kvitteringer for alle posterne, men var gået frem efter Mads Clemmendsens tegnebog (optegnelser). Endvidere havde der været undervægt, og en del af varerne havde været fordærvede.

Langt om længe: 21. aug. 1688 kunne en kgl. resolution bringe sagen til en omtrentlig afgørelse. Med renter var Jens Lassens krav nu oppe på 364.642 rdl., hvoraf rentekammeret ikke ville anerkende de 315.967. Hertil kom så diverse mellemregninger med det slutfacit, at Jens Lassen havde et tilgodehavende på 35.292 rdl. 13 sk. Samtidig blev der givet ham tilladelse til at komplettere Grubbesholm, Kjærgårdsholm, Egense Kloster og Grøftebjerg i løbet af tre år, så han kunne opnå sædegårdsfrihed for disse besiddelser.⁴⁹⁾

Jens Lassen forsøgte endnu en gang, om han ikke kunne få flere indrømmelser, men fik jan. 1690 definitivt afslag.⁵⁰⁾ Jens Lassen selv fik aldrig udbetalt de godt 30.000 rdl.

Da Jens Lassen døde, ejede han stadig store godsområder: Harridslevgård, Krumstrup og St. Knuds Kloster på Fyn, Egense Kloster, Grubbesholm og Nørholm i Jylland.

Selv om Jens Lassen havde været på den sorte liste, var regeringen dog ikke bange for atter at lade ham komme op. Således fik han – med to brødre og tre sønner som medinteressenter – 1691 forpagtningen af tolden på vin, salt og tobak for hele Danmark – dog ikke øresundstolden.

Opgaven var for stor for Jens Lassen, så han kunne ikke opfylde sine forpligtelser, og da en af hans gamle uvenner Chr. Sigfred v. Plessen 1692 blev den ledende i rentekammeret, begyndte man at undersøge Jens Lassens toldforvaltning og fandt, at han havde været forsømmelig med at overholde betalingsterminerne, ligesom han havde begunstiget købmændene ved varernes taksering, og man fratog ham 24. jan. 1692⁵¹⁾ forpagtningen og overgav den til konsumtionsforpagter Edvard Kruse.⁵²⁾

På grund af denne uheldige transaktion kom han til at skyldte staten nogle penge, men han havde dog stadig et tilgodehavende, som man tilbød betalt med jordegods, hvad der dog ikke blev realiseret. Måske havde Jens Lassen fået nok af at overtage jordegods fra staten.

Han nåede at få nogen anerkendelse i sine sidste år. 1691 blev han kancelliråd og 1703 justitsråd. Det var ikke gratis at få sådanne titler. Omkostningerne ved udnævnelsen til justitsråd var på 143¹/₂ rdl., som ikke blev betalt, så regeringen måtte 1715 give amtmand Frederik Gedde ordre til at foretage eksekution hos arvingerne.⁵³⁾

Selv om han var blevet hængt op for svindel over for staten, blev han alligevel 1703 medlem af en foreslået inkvisitionskommission, der skulle undersøge nogle uregelmæssigheder, der var blevet konstaterede hos Frederiksborgs og Kronborgs Amters betjente.⁵⁴⁾ Man har måske regnet ham for særlig kyndig og velkvalificeret til at sætte sig ind i disse uregelmæssigheder.

Glemmes må det ikke, at han under alle forhold forstod at komme i kontakt med indflydelsesrige personer. Således ses det, at han i hvert fald fra 1684 har kunnet påberåbe sig støtte hos Conrad Reventlow (storkansleren).⁵⁵⁾ F. eks. brev til Reventlow 15. marts 1685, hvor Jens Lassen anmoder Reventlow om støtte . . . siger han . . . : „lever i det håb, at endnu en lykkelig morgenstund for mig skulle opdages, som sådan en dag og sol skulle lade fremskinne, der mig nogle af sine glansfulde stråler skulle tilvende og meddele . . .“⁵⁶⁾

Jens Lassen døde i København 1706 d. 23. marts og d. 20. maj om aftenen blev der holdt parentation – ligtale – i kordøren i Vor Frue Kirke i Odense over velbårne salig hr. justitsråd Lassens lig, og det blev om morgenen nedsat i hans egen begravelse i kirken.

Da Jens Lassen døde 1706, havde han stadig et mellemværende med rentekammeret.

Da arvingerne 1714 blev rykket for Jens Lassens resterende gæld fra toldforpagtningstiden på 2374 rdl., spurgte de, om dette beløb ikke måtte blive afskrevet på Jens Lassens tilgodehavende på 35.293 rdl. Man havde selvfølgelig i mellemtiden glemt, at Jens Lassen havde haft et tilgodehavende, og der skulle en kgl. resolution til for at finde ud af, hvorfra denne post skrev sig. De deputerede for finanserne og tilforordnede i kammerkollegiet kunne ved memorial af 15. okt. 1714 fremlægge en kopi af den special afregning, der blev sluttet med afdøde kancelliråd Jens Lassen 1. juli 1689. Med afkortning tilkom der nu arvingerne 32.071 rdl., og det blev dem tilladt at trække fordringen på de 2374 rdl. fra deres tilgodehavende.⁵⁷⁾

I samme forbindelse søgte Chr. Lassen – Jens Lassens søn – om arvingerne måtte få skøde på St. Knuds Kloster og Provstegården. Der henvistes til mageskifte ved Knud Urne og Claus Rasch af 28. marts 1682, da Jens Lassen havde udlagt noget bøndergods til kronen til rytterhold, mod at han beholdt St. Knuds Kloster og Provstegården. Imidlertid var der aldrig blevet udstedt et egentligt skøde på de to hovedgårde. Kongen kunne 23. dec. 1714

resolvere, at dette måtte ske, og sønnen Chr. Lasson udarbejdede så et udkast til et skøde, men heller ikke denne gang fik Jens Lassens slægt formaliteterne i orden. En kgl. resolution af 25. juni 1717 udtalte, at det indsendte skøde ikke skulle antages, da kronen ville overtage både St. Knuds Kloster og Provstegården fra 1718 til rytterhold.

Da kaptajn Frederik Lasson 1726 havde købt noget jordegods af kronen, søgte han om, at det beløb, han skyldte, måtte gå lige op mod hans og arvingernes fordringer, der nu var nede på 21.533 rdl.

D. 16. maj 1726 kunne rentekammeret erklære, at dette kunne lade sig gøre. Det ses ikke af arkivalierne, om denne erklæring virkelig blev ført ud i livet, men da der ikke ved gennemgangen af stoffet er blevet fundet yderligere om Jens Lassens tilgodehavende, må det vel skønnes, at denne affære endelig er kommet til sin afslutning ved rentekammerets erklæring.⁵⁸⁾

Jens Lassens skøde på Dalum Kloster. Jens Lassen fik Dalum overdraget ved skøde af 1. maj 1662.¹⁾ 30. april 1661 havde Henrik Gyldenstjerne og Christian Uhrne Christoffersen fået ordre til at begive sig til Dalum Kloster, hvor de sammen med folk, der kendte lenets og godsets tilstand, skulle granske og grangiveligen erfare bemeldte lens og underliggende gods' herlighed og beskaffenhed samt alle dertil behørig skove, så og ladegårdens marker og ejendom, hvad deri kunne sås og avles og beregne det hele i tdr. hrtk. og specificere, hvorledes den slags var beregnet og hvad hver td. hrtk. kunne være værd.

Den 14. maj 1661 kunne vurderingsmændene berette, at de havde været på Dalum og havde vurderet efter befalingen. Vurderingen var sket efter følgende skema: 4 skp. rugsæd, 3 skp. bygsæd, 6 skp. havresæd, 3 læs engbund og 3 svins olden hver imod 1 skp. hrtk. Sæd betyder her udsæd. Denne vurderingsmetode anvendtes ved den såkaldte amtsstuematrikel af 1664 på de kgl. og adelige gårde og gav vel et mere rimeligt vurderingsgrundlag end beregningen efter landgilde, der stadig anvendtes på det egentlige bøndergods.

Vurderingsmændene satte så hovedgården til 37 tdr. 6 skp. $2\frac{2}{3}$ fj. og takserede den til 70 rdl. pr. td. hrtk. I den endelige vurdering sattes taksten til 60 rdl. pr. td. hrtk., men til gengæld sattes jus patronatus (kaldsretten) og birkefrihed til et specielt beløb, mens disse to poster i første beregning var indregnet i de 70 rdl. Jorden karakteriseredes som sandig og med vidtløftig engbund.

Bøndergodset blev sat til 50 rdl. pr. td. hrtk., men mange gårde lå så spredte, at de egentlig ikke burde vurderes højere end til 40 rdl. pr. td. hrtk. Den samlede vurdering blev på 2103 td. 2 skp. $2\frac{1}{6}$ fj., men samtidig blev

det påpeget, at mange gårde var afbrudte og øde. Deres landgilde kunne i alt sættes = 935 td. hrtk. Vurderingen gav udtryk for, at de ikke kunne komme på fode igen, medmindre man ville forstrække dem med bæster, kvæg, sædekorn, livsmidler m. m., så det ville vare længe, før ejeren kunne få sit udlæg igen og endnu længere, før han kunne få landgilde m. m. Man hører tydeligt Jens Lassens stemme bag disse indlæg.

Man anslog, at der til genopbygningen krævedes 22.351 rdl. foruden anden assistens. Hovedbygningens værdi sættes til 500 rdl., skønt en murermester og en tømrer fra Odense kun ville gå med til 500 sletdlr (ca. $\frac{2}{3}$).

Under vurderingen af kirkerne siges om Dalum Kirkes indtægt: „Hvoraf nu lidet eller intet kan bekommes, formedelst en del af gårdene i sognet er ganske øde og afbrudte, og de andre, som er ved gårdene, haver meget lidet at give af.“

Jens Lassen fandt denne vurdering urimelig høj og klagede i en skrivelse d. 17. febr. 1662 over dette, idet han her anførte, at kongen havde lovet ham en forrentning på 6 % af det pantsatte gods. I øvrigt støttede han sin klage på kommissærernes betragtninger og kunne tilføje, at fyrsten af Holsten havde ladet publicere, at alle, som ville sætte sig ned i hans gebet, skulle få tre års frihed for landgilde og alle andre byrder, hvilket kunne gøre det vanskeligt at få gårdene på Fyn besat.

Omsider var man nået så vidt, at der kunne udstedes skøde til Jens Lassen d. 1. maj 1662. For Dalum-Hjalleles vedkommende vil der nedenfor blive givet en nærmere redegørelse for skødets indhold. For oversigtens skyld meddeles først en ekstrakt af 6. maj 1662:

Skøde til Jens Lassen 1/5-1662.

Dalum ladegårds enemærker: 37 td. 6 skp. $\frac{2}{3}$ fj. à 60 rdl. pr. td. hrtk.	2270 rdl.
bygningerne	500 „
Dalum Amts til- og underliggende bøndergods er anslagen at beløbe	
2103 td. 2 skp. $\frac{2}{3}$ fj. à 50 rdl.	105165 $\frac{1}{2}$ rdl. 37 sk.
Birkeret til Dalum Birk	1000 rdl.
Jus patronatus til Dalum Kirke: $23\frac{1}{2}$ td. 2 skp. $\frac{2}{3}$ fj.	
regnes for halvt: 11 $\frac{1}{2}$ „ 3 „ 1 alb.	
à 50 rdl.	594 „ 26 sk.
Summa (ikke i ekstrakten)	<u>109530 rdl. 15 sk.</u>
I Rugårds Len fik Jens Lassen 274 td. $3\frac{1}{2}$ skp. 1 fj. 2 alb.	
à 50 rdl.	13724 rdl. 1 ort. 22 sk.
I Åstrup Amt i Nørrejylland en gård Kvornumb	
9 td. 3 skp. à 50 rdl.	468 $\frac{3}{4}$ rdl.
Summa i alt	<u>123723 rdl. 37 sk.</u>

Men Jens Lassen skulle have nogen godtgørelse for det ødegods, han blev tvunget til at overtage til fuld pris.

På Dalum gods fik han godtgjort	22351 rdl.
På Rugårds gods	2912 „
For forstrækninger på det pantsatte i Rugård, Åstrup gods	4974 „ 4 sk.
	<hr/>
	30237 rdl. 4 sk.
	<hr/>
Efter afligningen kunne der så afskrives på Jens Lassens fordringer. .	93486 rdl. 41 sk.
	<hr/>

Med disse udlæg havde Jens Lassen placeret sig som en af de største godbesiddere på Fyn. Stikprøver fra amtskriverens skatteregnskaber viser det: 1. febr. 1664–1. febr. 1665 betalte Jens Lassen af Dalum og St. Knuds Kloster 2919 rdl. 4 mk. 5 sk. af et hartkorn på 3185 tdr.²⁾

Der vil senere blive givet oplysninger om Jens Lassens virksomhed i de år, han havde Dalum. Landbruget gav i disse år kun et begrænset udbytte til proprietærene, og Jens Lassen havde stadig en stor virksomhed som leverandør til staten med skibe i søen.

Hans samlede hartkorn sattes 1673 til 5551 tdr.³⁾

Om forholdene i selve Dalum-Hjallese kan der kun gives ret spredte oplysninger fra disse år. Der er ikke bevaret privatarkiv fra Jens Lassens tid, ej heller tingbøger fra birketinget. Takket være Jens Lassens udestående med staten og på grundlag af de forskellige jordebøger er det dog muligt at give et rids af forholdene i sognet, selv om lensregnskabernes mange oplysende enkeltheder mangler.

Dalum-Hjallese o. 1662–o. 1681. Til grund for skødet til Jens Lassen blev der lagt en jordebog, hvis navnestof og indhold er baseret på en jordebog fra 1659. Da den ikke giver nye oplysninger af væsentlig værdi, anføres i stedet for rentekammermatriklen af 1662,⁴⁾ hvor der foruden hartkornsansættelsen anføres en værdiansættelse i rdl. Området beskrives endnu som kgl. len.

Kirken er kongens, og kongens andel af korntienden er tillagt sognepræsten, der endnu er Niels Bang.

Et præstebol, som Chresten Persen påbor, giver til sognepræsten 1 td. korn og 17 skilling, hvilket i hartkorn regnes til 1 td. 4 skp. 1 fj. Sæden (udsæden) er 1½ td. korn, der avles 1 læs hø. (Christen Pedersen døde 1664.)

Dalum Kloster, som er en af kgl. maj.'s lensgårde, hvis ladegårds avl, ager, eng, samt jus til fornævnte kirke, med den lille skov ved gården og anden herlighed er anset for hartkorn 60 td. à 80 dlr. = 4800 rdl. Det angives, at der kan sås 44 tdr. rug, 50 tdr. byg, 10 tdr. havre, at der kan avles 160 læs hø. Der er 45 svins olden.

Dalum Mølle: Christian Snedicker, hvis afgifter regnes = 47 tdr. 3 skp.
à 40 rdl. = 1895 rdl.

Hjallese By:

Kgl. maj.s tjenere til Dalum Kloster. En td. hrtk. sættes = 60 rdl.

1. unge Mads Hansen
2. Knud Jensen
3. Peder Hansen ..... afbrudt
4. Peder Nielsen
5. Rasmus Lauritsen
6. Morten Andersen
7. Hans Jensen
8. Hans Nielsen ..... afbrudt
9. Niels Andersen Juel ..... øde
10. Niels Andersen ..... afbrudt
11. Anders Jacobsen
12. unge Niels Hansen
13. Morten Rasmussen
14. Laurits Hansen
15. Rasmus Jensen ..... øde
16. Jens Hansen i Hjallese Torp
17. Poul Svendsen (også Hjallese Torp)
18. Anders Jørgensen ..... afbrudt
19. Knud Jensen ..... afbrudt

Hver af disse 19 fornævnte mænd beretter at kunne så: 1 ørte rug (10 skp.),
1 ørte byg (12 skp.), 1 td. havre, 2 skp. boghvede. Høster hver 6 læs hø.

Deres landgilde er som før: i penge 10 sk. 2 alb.

I naturalier: 1 pd. rug (2¹/₂ td.), 1 pd. byg (3 td.), 24 skp. havregæsteri, 1 lam,
2 gæs, 2 skp. havre, 4 høns, 20 æg, 1 læs hø, 1 mrk. lysegarn, 1 okse at
stalde.

Ansæt i hartkorn bliver disse ydelser = 10 td. 5 skp. 0 fj. 1 alb.

Hans Pedersen Møller, afbrudt = 12 td. hrtk. (se I, 1 s. 168 og 180).

Angiver at kunne så 1 td. rug, 1 td. byg, 6 skp. havre, 2 skp. boghvede, avle
6 læs hø.

Jørgen Andersen Bunde yder ¹/₂ mk. penge, 1 ørte byg = 1 td. 1 skp. hrtk.
hans udsæd = 2 skp. land.

Rasmus Hansen 1 mk. penge, 1 ørte byg, er i hrtk. 2 td. Udsæd = 3 skp.

Landgilde af Hjallese By af Allecke haven er 1 fj. smør, 6 skp. havregryn,
12 læs ved at age, er i hrtk. = 5 td. 2 skp. 2 fj. 2 alb.

Af Reinformae ydes 26 sk. 2 alb. og af smedehuset 1 mk.⁵)

Hans Knudsen betaler af et hus 1 mk.

Laurits væver af et hus 12 sk.

Summarum på Dalum Sogn bliver: 332 td. 1 skp. 1 fj. ¹/₂ alb.

I penge: 20.182 rdl. 12 sk.

Dette var, hvad den officielle vurdering lød på. Efter kapitelstaksten 1662 kostede 1 td. rug $2\frac{1}{2}$ rdl. Værdien af sognet kunne så sættes til omtrent 8073 td. rug. Efter kapitelstakst 1680 kostede 1 td. rug kun 1 rdl., og med denne lave pris ville sognet være omtr. 20.182 td. rug værd. Under alle omstændigheder var sognets værdi ikke imponerende sammenlignet med senere tiders.

De 20 gårde kaldes helgårde, mens de i Jens Lassens skøde kaldes for halvgårde. Hans Pedersen møllers gård var den ejendom, der 1652 var opgivet af Peder Jensen og overtaget af Hans Pedersen møller. Dens hartkorn var 12 td. (se I, 1, s. 110 og 168). Gamle Hans Pedersen var død 1654, unge Hans møller døde 1659 – 36 år gl.

Matriklens officielle vurdering kunne ikke bruges, da Jens Lassen fik sit skøde udfærdiget, idet der måtte tages hensyn til, at otte gårde var ude af regelmæssig drift, og til krigens almindelige ødelæggelser.

I skødet sattes hovedgårdens marker til 60 rdl. pr. td. hrtk.	2270 rdl.
Bygningerne til	500 ..
Møllen til	2350 ..
Bøndergodset til 50 rdl. for besat og 25 rdl. for ubesat gods pr. td. hrtk.	
Møllegården 12 tdr. à 25 rdl.	300 ..
12 gårde à 50 rdl. pr. td. hrtk.	6420 ..
7 gårde à 25 rdl. pr. td. hrtk.	1834 ..
Det resterende hrtk. kan sættes til	400 ..
Bøndergodsets ansættelse bliver således	8954 ..
I alt	14074 ..
Birkeretten sattes til	1000 ..
Kaldsretten til Dalum Kirke til	594 ..
Det synes at være rimeligt, når værdien af hovedgården og bøndergodset med møllen blev ansat til 14 à 15000 rdl., når det erindres, at 7 af ejendommene enten var øde eller afbrudte ⁶).	

Det var alt i alt vanskeligt at finde et sikkert vurderingsgrundlag. Gennem revisionskommissionens mange dokumenter kan vi følge vanskelighederne med disse værdiansættelser. Her skal nævnes enkelte eksempler, der belyser disse forhold. En af de gamle landgildeydelse under Dalum Kloster var pligten til at køre brænde. Ved en fejltagelse var jordebogens opgivelse 1662 blevet opfattet som en afgift i brænde, og det gav en difference for Jens Lassen på 7575 rdl., som han havde betalt for meget for Dalum Kloster. Denne fejl blev rettet, da Jens Lassen 1664 skulle have skøde på St. Knuds Kloster og andet gods.⁷) Da revisionskommissionen arbejdede med Jens Lassens materiale, fik kommissærerne besked på ikke at gentage fejlen fra 1662, så de kom til at vurdere det gods, der skulle afstås til kronen, for højt.

Også om møllens vurdering kunne der opstå tvivl. Efter matriklen af 1662 var den sat til 47 td. 3 skp. Men også her kunne der findes en forskel

mellem jordebøgernes rent formelle ansættelse og det, der i praksis var gældende. I virkeligheden skulle den sættes til 34 td. 3 skp., idet mølleren selv havde vedligeholdelsespligten. Der kunne her henvises til en kgl. forordning af 5.12.1635. Endelig kom så spørgsmålet om, hvad man egentlig skulle forstå ved en øde eller ubesat gård. Som eks. kan anføres de to gårde i Dyrup.

Niels Hansens var på godt 14 td. hrtk. og Iver Jensens på godt 12. Den sidste, der var øde, blev drevet under ladegården på Dalum i Jens Lassens tid sammen med en del af Niels Hansens jord. Revisionskommissionen, der var interesseret i at vurdere så lavt som muligt, mente, at kun de godt 8 td. af Niels Hansens, der dreves selvstændigt, skulle takseres til 50 rdl. pr. td. hrtk. Jens Lassen ville gøre gældende, at det ikke kunne vurderes så lavt, når jorden blev dyrket og der blev svaret skatter af den.⁸⁾ Som nævnt gav disse vanskeligheder anledning til store gnidninger blandt kommissærerne, af hvilke især baron Winterfeldt var meget kritisk i sin vurdering.

En opstilling fra 1683 kan vise, hvor stor forskel der kunne blive i værdiansættelsen:

	Winterfeldts beregning	Rentekammerets beregning
Niels Hansen i Hjaltese – øde	266	532
Hans Pedersen møllers jord	300	600 (drives af
Søren skrædder	0	100 andre)
Jørgen Andersen bunde	0	87
Landgilde af Allekehaven	0	187 $\frac{1}{2}$
„ „ Reinformae	0	41 $\frac{2}{3}$
Dalum Mølle	ca. 1718	ca. 2487 *)

Nu blev det rentekammerets mere nøgterne vurdering, der blev stående, men hele affæren viste, at der kunne tiltrænges en mere sikker vurdering af det danske jordegods, hvis der skulle finde en retfærdig beskatning sted.

Jens Lassen kritiserede også, at der ikke ved udlægget 1681 blev taget hensyn til de forbedringer, der var sket i hans tid. Han siger herom, at han har opbygget gårde, som var øde, da han overtog dem, bygningerne var næsten afbrændte, og det øvrige således ruineret, at fast al taget og bjælkerne var bortstollen, så og enten loft, dør, vinduer eller så meget som en spiger udi nogen af de stående huse var at finde, foruden at han havde bragt det der underliggende gods på fode, hvoraf det besatte ej aleneste var ganske ruineret, så den bedste af bønderne næppe havde 2 bæster og 1 ko, som med kommissariernes forretning kan bevises, men næsten halvdelen deraf var øde og afbrændt, men som han således havde ladet opbygge og på fode hjælpe, og i sådan stand bragt, så samme gods så fuldkommen med alting er blevet besat, at udi de år, hvor han havde disponeret over det, havde han skaffet kgl. maj. 7 td. guld.¹⁰⁾

Der er i 1. binds 1. del givet en beskrivelse af de materielle forhold efter svenskekrigenes afslutning (s. 180-82). Det var utvivlsomt et mørkt billede, der aftegnedes for de mænd, der skulle i gang med genopbygningen efter de hårde år. Tiden havde hverken kapital eller teknik nok til en hurtig genrejsning. Det er derfor ikke underligt, at præstemandtalen og andre kilder udtaler sig med ret stor pessimisme i de følgende årtier. Det må dog siges, at Dalum i de ca. 20 år, hvor Jens Lassen stod for roret, kunne notere en jævn fremgang. Jens Lassens hårde, men dygtige ledelse har medvirket hertil. At bønderne ikke altid kunne godkende hans hårde medtoder, er ganske forståeligt.

Da Jens Lassen under godsudlægget klagede over, at han blev krævet for kontribution af sine sædegårde for perioden 1670-1680, gjorde han gældende, at han nov. 1670-dec. 1680 pr. td. hrtk. bondejord har svaret i alt 217½ rdl., mens han selv af bondejorden kun har fået godt 21 rdl.¹¹⁾ Som sædvanlig bør udtalelsen tages med kritik, men den viser alligevel, at de nye proprietærer havde fået pålagt hårde forpligtelser efter 1660, som de kunne have vanskeligheder nok med at klare.

Om de enkelte gårde kan der ikke siges meget i denne periode. Den ejendom, der 1662 henførtes til Niels Hansen (nr. 12), var ubesat, da Jens Lassen mistede Dalum, og den blev drevet af fire andre af bymændene. Hans Pedersen møllers gård, der også kaldes Møllegården, er ligeledes ubesat og jorden drives af alle bymændene i fællesskab. Der nævnes o. 1660 en Niels smed i landsbyen, 1667 begravedes en Peder smeds to børn og han nævnes i en ekstraktjordebog 1681.

I møllen var der 1662 nævnt en Christian snedker. Jens Lassen hævder, at møllen 1681 stod i fuldt flor. Jorden var fæstet ud til andre bymænd, der passede godt på at svare deres afgift, så de ikke skulle miste deres fæste, og mølleren var meget ivrig efter at få jorden ind under møllen igen. Amtstuematriklen af 1680 nævner efter Hans Pedersen (som er den gl. møller, der døde 1656) en Hans Andersen på møllen.

Unge Niels Hansens jord blev som nævnt dyrket af andre. Knud Juel boede på gården og drev den ene fjerdepart, og de tre bedste mænd i byen har fæstet de tre andre parter til deres gårde, hvoraf alting prompte udredes. De tre mænd var Rasmus Jensen, Jens Hansen og Poul Svendsen, hvoraf de to sidstnævnte boede i Hjallese Torp.

Om møllejorden og Niels Hansen siger Jens Lassen: der betales fuld landgilde, skatter og hoveri af disse tvende gårde, og det er langt fra, at nogle de andre gårde der i byen i alting så rigtig clarerer, som af disse tvende betales.¹²⁾

Fra Jens Lassens tid findes det første fæstebrev fra Dalum. Det er ganske vist en kopi på „slet“ papir fra ryttergodstiden, d. v. s. ustemplet papir, men

giver dog enkelte holdepunkter for fæstebondens forpligtelser. I en senere gennemgang findes der mere udførligt stof om dette emne. Dette fæstebrev er dateret 10. dec. 1670 og blev udstedt af Niels Lassen, en broder til Jens Lassen, der på den tid var forvalter på Dalum og St. Knuds Kloster. Noget tyder på, at han ligesom broderen var en stridbar og temmelig hårdhændet person, der gjorde sig ilde lidt af bønderne.

Fæstebrevet lød på Hans Mortensen – siden kaldt gamle Hans Mortensen – der overtog halvdelen af den afbrændte gård i Hjallesø, som Niels Juel sidst påboede, fri for landgilde og skat fra Philip Jacobi 1671 og til samme termin 1672. Endvidere fritoges han for hoveri i tre år fra udstedelsesdagen at regne. I samme periode forpligtede han sig til at genopbygge gården. Han måtte beholde gården på livstid, hvis han i øvrigt overholdt sine forpligtelser. Da der ikke nævnes noget om indfæstning, må det formodes, at Hans Mortensen slap for denne ydelse, der under normale forhold betaltes ved overtagelsen af en fæstegård. De gunstige betingelser udtrykker klart, hvor vanskeligt det var at få ejendommene besat og dyrket i disse år.¹³⁾

Gennem amtskriverens skatteregnskaber med tilhørende mandtal, som præsterne var ansvarlige for, gives der undertiden lidt mere personlige oplysninger end jordebøgernes ret formelle opgivelser kan præstere.

Blandt andet skulle der til soldaterudskrivningen ske en inddeling i lægd, og hvert lægd skulle så underholde en soldat. Som eks. skal her anføres en inddeling fra 1663¹⁴⁾, hvor 8 bymænd i Hjallesø sammen med Bellinge Sogn stiller en soldat: Christen Andersen, der er 40 år, og født i Lund(e?), mens 9 bymænd stiller Clemens Pedersen, født i Fangel, og på det tidspunkt 35 år gammel.

Her bekræftes også, at der var ødegårde: Peder Hansen (Brod), Hans Nielsen og Niels Hansen, Niels Andersen, Niels Andersen Juel, Knud Jensen (Hansen?) og Hans Pedersen møller.

Til sammenligning kan anføres lægdsrullen af 1669. I 1. lægd stiller 6 bymænd soldaten Niels Hansen i Hjallesø, født i Bellinge. I 2. lægd stiller 6 andre soldaten Niels Hansen Langsted, der har til huse i Langsted. Følgende gods nævnes som afbrudt i Hjallesø: Niels Andersen, Hans Nielsen og Niels Hansen, Hans Pedersen møller og efterskrevne som forarmede: Rasmus Lauritsen og Anders Bunde.

Endelig skal nævnes en lægdsrulle fra 1675, hvor Hjallesø har en inddeling i tre lægd, dog således at det først nævnte lægd suppleres med en ejendom i Biskorup og det tredie med en ejendom i Vollerslev.¹⁵⁾ Her nævnes ikke noget om gårde, der ikke kan tages med. Selv om jorden dyrkedes af andre, blev den taget med i lægdsinddelingen. Den omstændighed, at der ikke tales om øde el. forarmet gods, viser dog, at der var fremgang i bøndernes vilkår.

Til brug for folkeholds- og andre skatter førte præsten Jens Pedersen mandtal over beboerne og deres tjenestefolk. Her kan som eksempel anføres en mandtalsliste fra juni 1674 over alle personer over 15 år.¹⁶⁾

På Dalum Kloster nævnes: Christoffer Vallum, præceptor, d. v. s. huslærer for Jens Lassens børn, Mads Clemendsen – der i en tidligere opgørelse kaldes for kornmaler, Niels Pedersen, Hans ladefoged, Niels kusk, Dorothe Nielsdatter, Lisbeth kokkepige, Dorothe bryggerspige, Anniche millchedey (malkepige) og Maren amme. I denne fortegnelse manglede Jens Lassen og hustru og evt. to kvindelige slægtninge, der figurerer i andre mandtal. Selv om husholdningen ikke havde det overdådige omfang som i Ellen Marsvins tid, fornemmes det dog, at der atter stod en mand af betydning for roret.

I præstegården nævnes „min kæreste“, altså præstens hustru, der var en søster til Jens Lassen, præstens søster, gårdskarlen Niels Pedersen og kokkepigen Anna Hansdatter. Præsten oplyser, at han har et par heste. Et præstemandtal fra jan. 1674 havde oplyst, at præsten i vintermånederne havde to tærskere. Foruden sin egen avl havde præsten tiendekornet, der skulle tærskes med plejl i de lange vintermåneder.

Der opførtes 1674 18 bymænd fra Hjallese, deriblandt præstebonden, der havde tjenestefolk. Der var 19 karle el. anden medhjælp og 15 piger, hvoraf en dog karakteriseredes som væverske. En bymand ved navn Jacob Stafensen var ikke opført juni 1674, da han ikke havde tjenestefolk på dette tidspunkt. Den før nævnte Hans Mortensen havde sin broder Anders til hjælp nogle dage.

Dalum Sogns samlede konsumtion og folkeskat det foregående år – 1673 – var 51 rdl. 4 mk. 12 sk. Som bilag I s. 403-04 findes en fortegnelse over bymændene 1662-1688.

Det sidste mandtal i Jens Lassens tid er fra jan. 1681.¹⁷⁾ Heri oplyses, at Jens Lassen og hans „kæreste“ er i København, hvor de holder hus. Jens Lassen gjorde under processen med revisionskommissionen opmærksom på, at han havde solgt sit hus i København, da han blev landsdommer på Fyn, men at han som admiralitetsråd havde måttet leje en lejlighed i København. Den har han åbenbart beholdt også efter den tid, da regeringen ikke havde brug for hans nærværelse. Formodentlig har hans mangeartede foretagender gjort det nødvendigt for ham at have fast bopæl i København. Hans kone må være rejst hjem før han selv, da det blev hende, der måtte tage imod kommissærerne, da de i begyndelsen af det nye år gjorde udlæg i hans gods på Dalum. Det følgende mandtal fra 1682 røber, at der er blevet noget stille på Dalum Kloster, idet der kun opførtes komanden og hans kone, 1 pige og 1 røgter. Det er endelig sidste gang, at navnet Dalum Kloster kunne bruges officielt, idet den ny ejer fik tilladelse til at bruge navnet Kristiansdal. (Der

anvendes denne stavemåde her, da den bruges officielt af kommunen – navnet stavedes dengang som regel Christiansdal.)

Bønderne benyttede sig af lejligheden, da Jens Lassen blev fældet. Han klagede senere over, at de ikke betalte deres afgifter til ham, da udlægget fandt sted, skønt de godt kunne betale ham deres restancer.

Under sin lange kamp med revisionskommissionen prøvede Jens Lassen på alle mulige måder at få lov til at beholde restancerne fra det udlagte gods. Det blev nægtet ham, bl. a. med henvisning til, at disse restancer skulle følge godset, så staten ikke skulle lide for store tab.

Jens Lassen havde notorisk været en stor skatteyder i de år, han sad på Dalum. Enkelte eksempler er allerede nævnt i anden sammenhæng. Her skal anføres andre, der kan illustrere, hvor stor en skatteyder han havde været i sin velmagtstid.

Jens Lassen i Dalum-tiden. Som embedsmand skulle han betale prinsessestyr, d. v. s. særlige skatter i forbindelse med en prinsesses giftermål. Som admiralitetsråd skulle han for perioden 1661–1674 svare 500 rdl. og som landsdommer to gange 133 rdl. og én gang 120 rdl.¹⁸⁾ Det ejendommelige var, at der egentlig ikke var fastsat noget fast beløb for hans gerning som landsdommer, kun at han skulle have noget vist. En skrivelse fra rentekammeret 26. nov. 1667 oplyser, at han havde krav på 1000 sletdlr. for årene 1661–1668. Som admiralitetsråd skulle han i alt have 1000 rdl. årligt. Alligevel søgte kammerkollegiet at beskære hans admiralitetsgage, så han kun fik 600 rdl. fra 1665. Men her fik han dog held med sine protester, idet han bl. a. kunne henvise til, at han var sat i prinsessestyr af en årlig gage på 1000 rdl.

En endelig afgørelse på disse krav og modkrav kom i forbindelse med opgørelsen 1686.¹⁹⁾ Han anførte, at han ikke som andre landsdommere har overløbet eller besværgt kongen el. kammeret (for at få sin løn), men har alligevel betalt prinsessestyr. Afgørelsen lød på, at han ikke kunne få løn som landsdommer, men som admiralitetsråd. Som følge heraf fik han godtgjort, hvad han havde betalt i prinsessestyr af den forventede landsdommergage.

Af andre skatter var kontributionsskatterne, der opkrævedes gennem amtskriveren, ret omfattende. Han betalte 1. febr. 1665–1. febr. 1666 af Dalum og St. Knuds Kloster (3290 td. hrtk.) 1754 rdl.,²⁰⁾ og 1664–65 havde han betalt 2919 rdl. og for 1/2 år 1. aug. 1663–1. febr. 1664 1061 rdl.²¹⁾ I krigsstyr skulle han til juli 1679 betale 365 rdl.²²⁾

1670 var det galt med betalingen af kontributionsskatterne af Dalum gård og gods og Erik Sehested måtte d. 4. okt. give ordre til militær eksekution mod Jens Lassen med tvende ryttere.

I perioden 1667-73 betalte han i korn- og flæskeskatter 95 øksne, 393 lispd. flæsk og 2687 td. korn.²³⁾

Selvfølgelig kunne Jens Lassen ikke klare alle disse skattekrav uden selv at komme i vanskeligheder. Han anfører selv, at han må pantsætte en del af det gods, han havde overtaget som statens kreditor – en skæbne, han detle med mange andre af kreditorerne. Bøndergodset kunne ikke give meget i de første år efter krigen, og når han betalte skat af en embedsmandsløn, som han slet ikke fik udbetalt, er det forståeligt, at han ligesom før måtte skaffe sig midler på anden måde. Det skete bl. a. gennem utallige processer, hvor han havde den fordel, at han som landsdommer kunne gøre sig gældende med helt andre midler end modstanderne. Det er nu et spørgsmål, om Jens Lassen fik større økonomisk udbytte af disse processer. Det er rimeligt at antage, at han i årene på Dalum har haft sit største udbytte som leverandør til kronen, som skipper og handelsmand i skøn forening.

1666 fik han sammen med andre en stor leverance til kronen. Han havde tilbudt at levere 100 tdr. smør à 17½ rdl. og 400 td. kød à 5 rdl.²⁴⁾

En enkelt lille begivenhed fortalte også om hans virksomhed. Kommandanten på Bornholm Hans Schrøder havde efteråret 1666 sendt 30½ td. smør til provianthuset i København. Smørret var strandingsgods, og senere blev det oplyst, at det tilhørte Jens Lassen, der efter kgl. resolution fik en passende erstatning. Det oplystes endvidere, at ladningen med smør og andre varer på grund af uvejr og storm var strandet på Bornholm under rejsen fra Fyn til København.²⁵⁾

1672-73 skulle han levere 800 tdr. oksekød fordelt med 300 tdr. i nov. 1672 og resten i foråret 1673. Det lykkedes ham ikke at få leveret mere end 220 tdr. i 1672, da frosten satte ind, så han ikke kunne få kødet sendt til København.²⁶⁾

Under den skånske krig (1675-79) havde han en række transporter til søs for hær og flåde. Efter statholderen Gyldenløves ordre havde han haft en galiot – ført af skipper Anders Jensen – i statens tjeneste fra 2. april 1676 til 25. sept. s. å.²⁷⁾

Da det viste sig vanskeligt at få betaling for denne galiots tjeneste for kronen, måtte Jens Lassen give nærmere oplysninger. Den var munderet med 4 stk. og var blevet beslaglagt mod hans og skipperens vilje, da den lå med en ladning tømmer to mil fra København og ventede på gunstig vind, og losset og vel 1500 rdl. frataget og havde så sejlet i kronens tjeneste i bemeldte tidsrum – „hvad der kan ses af det proviant, der er blevet udleveret til mandskabet – – men ingen ville have skylden for at have taget galioten og i anden måde ilde medhandlet“. Den kunne fragte 1000 tdr. korn, og da den senere blev lejet af flåden, fik skipperen i månedlig leje over 250 rdl. I dennes

afregninger nævnes et andet skib på 80 læster med 10 stk. munderet, der også fragtede for flåden 1679. I begge tilfælde fik Jens Lassen betaling.²⁸⁾ Han krævede også godtgørelse for en tyvendedel af defensionsskibet „Spess“, som han havde sammen med doct. Ollof Borch, og som var blevet overtaget af admiralitetet 1678.

Som sidste eksempel på Jens Lassens forretningstalent skal nævnes en aftale med admiralitetet i 1672. I en skrivelse af 20. sept. til admiralitetet oplyste han, at man havde anmodet ham om en leverance på 40 tdr. smør til det ostindiske skib „Mageløs“. Han tilbød at gøre det på den måde, at han omdirigerede en skude, han havde liggende i Kerteminde med en ladning af smør, flæsk og havre bestemt for Amsterdam, til København. Men da der på skuden var langt mere smør end de 40 tdr., ønskede han, at admiralitetet enten ville overtage hele ladningen eller lade ham lægge den på provianthuset med ret til at udføre varerne frit igen – altså toldfri oplægning. Til sidst forklarede han, at han også kunne forskafe voks til lys med samme skude. Admiralitetet bekræftede, at hans forslag kunne accepteres – bl. a. med Niels Juels underskrift.²⁹⁾ Det var hans evne til under alle forhold at komme med et godt tilbud, der gjorde ham uundværlig – og inderlig forhadet.

Jens Lassens processer. I almindelighed er Jens Lassen blevet vurderet som en hård proprietær over for sine bønder. Det er vanskeligt at afgøre, hvor meget der ligger i denne karakteristik. Da der ikke findes tingbøger fra Dalum Birk i hans tid, er det ikke muligt at sige noget afgørende om hans forhold til fæstebønderne i Hjallese. Men af andre forhold ses det, at han ikke var rar at have med at gøre.

Kort tid efter sin udnævnelse til landsdommer kom han i proces med mølleren i Munke Mølle, Johan Buch. Denne stævnedes Jens Lassen 22. juli 1662 for forkert syn på møllen. Efter en syning 26. aug. 1662 fik Jens Lassen så namsdom over Johan Buch for resterende landgilde. Sagen trak ud i mange år og kom for højesteret 1670. Det endte med, at Jens Lassen og broderen Niels Lassen lod ham sætte i fangehullet på Dalum 1673 (d. 6. maj), hvor han sad endnu et år efter.³⁰⁾

1666 kunne Jørgen Wichmann i Odense klage over de to brøders brutale optræden. Hans klage blev læst på Odense Byting d. 10. dec. 1666, hvori siges, at han aftenen før var blevet overfaldet af landsdommer Jens Lassen og hans broder Niels Lassen . . . i bispens hus, hvor de tilføjede ham blå og blodige skader på hans øjne, mund og ellers i ansigtet og hovedet, så han mistede calot og hat, han blev stødt, slaget og draget i håret, så han foruden de skader i ansigtet og hovedet finder sig ilde ved helbred, og han kan ikke vride eller vende sig for smerte og ve . . .³¹⁾ Hvordan det så end forholder

sig med denne sag, så synes den dog ikke at være nogen god anbefaling for en landsdommer.

Selv med sin egen familie havde Jens Lassen processer. En svoger til Jens Lassen, Claus Lund, der døde d. 12. april 1680 i Odense, havde 14-15 år før sin død lånt Jens Lassen (eller betalt) 2000 rdl., som han skulle have jordegods for, men da Claus Lund ville have skøde på jordegodset, havde Jens Lassen solgt det til Christoffer Herfort, og svogeren fik hverken penge eller jord. Efter Claus Lunds død forsøgte datteren Edel Margrethe Lund af København at få pengene, men så vidt ses uden resultat. Faderen havde om Jens Lassen sagt: „Han gør min datter vel ej heller megen ret.“ I denne forbindelse oplyses, at Claus Lunds moder – altså Jens Lassens svigermoder på denne tid boede i Sanderum, og Claus Lund selv blev begravet i Dalum Kirke.³²⁾

Bedst kendt i Dalums historie er broderen Niels Lassen, der 1669 blev gift med Margrethe Hedewig Hagedorn. Det ser ud til, at han af karakter lignede broderen en del, men hans tilværelse blev mere på det jævne. Som nævnt var han en årrække Jens Lassens forvalter på Dalum og St. Knuds Kloster og har klaret den daglige drift af Jens Lassens fynske godser, når denne selv var bortrejst. Niels Lassen blev 1682 udnævnt til præsident i Nyborg og døde 1696, mens hans hustru levede til 1714. Han og hans hustru blev begge begravet i Dalum Kirke, hvor en ligsten over dem er det eneste mindesmærke i sognet om dem og deres slægt. Den lyder således:

Her under hviler veledle Mand Niels Lassøn, fordem President udi Nyborrig, som døde Anno 1696, med sin elschelig Frue Margareta Hedewig Hagedorn, som døde Anno 1714. Gud gifve dem med alle udvalde en glædelig Opstandelse.

Op ad den højre Side står: Salige ere di Døde s . . . (højre hjørne fornedet stødt af).

Op ad den venstre side: Di hvile af deris Arbejd.

Under præstemandtallene omtales en datter af Jens Lassen ved navn Sofie Amalie (Sophia Amalia). Dette fornavn røbede, at det var Fr. III's dronning, der var gudmoder til denne datter.³³⁾

Dette er blot et af de mange eksempler på Jens Lassens evne til at kontakte spidserne i samfundet. Det må have været en stolt dag for den jyske bondesøn, da landets dronning var gudmoder ved datterens dåb.

Hun blev døbt d. 19. jan. 1662 i Holmens Kirke og som „faddere“ nævntes: greve Christian Rantzau, feltherre Hans von Schach, dronning Sophia Amalia og fru Catrina Sehestedt.

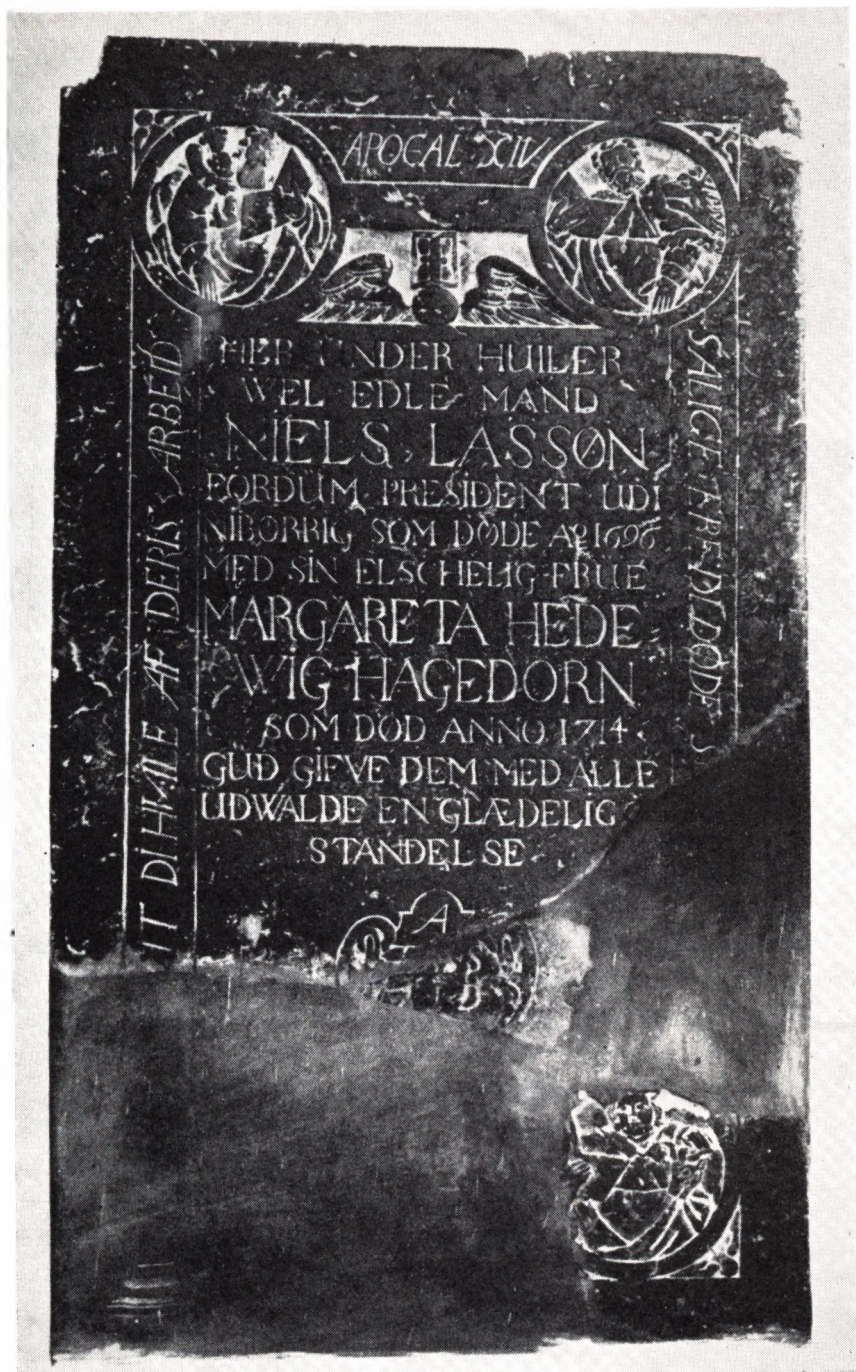

Fig. 50. Gravsten over Niels Lassen.

Fig. 51 a. Den beklædte Sandhed.

Jens Lassens datter. Jens Lassen selv havde en frodig udtryksevne. Dette talent gik i arv til en af døtrene: *Anna Margrete Lasson* (hun bruger dette efternavn) født i København 1659 under svenskernes belejring og død i Odense 1738, hvor hun blev begravet i familiens gravplads i Frue Kirke. Hun levede barndomsårene i Dalum og kom sammen med familien til St. Knuds Kloster o. 1681. Efter faderens død arvede hun sammen med søsteren Abel Cathrine Lasson, gift med oberst Adolph Henrik Kleppinck (faldt i krigen 1712), Provstegården. Søstrene sad ret dårligt i økonomisk henseende, og 1725 skilte de sig af med Provstegården og købte af deres brødre ejendommen på hjørnet af Korsgade og Vestergade kaldet Priorgården. Imidlertid blev de tvunget af deres kreditorer til at sælge Priorgården ved auktion 1730, men køberen, prof. Thomas Aabye, lod dem blive boende mod visse ydelser.

Hun er en af de få personer i Dalums historie, der har forsøgt at gøre sig litterært gældende, idet der 1723 udkom en bog fra hendes hånd med følgende titel: *Den Fordom I Ronne Bogstavs Kaabe Nu I Danske Tungemaalss Klæde I førte Liden Roman Kaldet Den beklædte Sandhed Fremviist Alle Lieb-*

de lafte Stollen paa hosis Danske Maal / og lige her udi
 findes ide saa beqvæmme Ord som til en kærlig Samtale
 og Distribution at oplytte behøvedes / og heller beqvæmme
 Raade som ved Kristi Beslut brugtes / saa mand der ud
 der maate lade Danske Historier blive ubestrebene / efterdi
 Historien af disse toende store Ting / misten vel ere sam-
 lide / og ved et næt og behøveligt Skrift bør være / men
 jeg vil lide med saadanne lide dømmende og saa sammen-
 blinde Mit til at udsige mit kære Moders Maal som
 nok af fremmede der ide kender dets fuldkommenhed maate
 lide denne Eftertale / Spiden hdi min liden Historie / ide
 et saa vel stillet og sammenstredet som den burde / findes
 hos min egen uformuenhed alene at bruge det Danske
 Sprog med nytte. Jeg ser at mange af mine Lands-
 mænd legger mere flid paa at vide fremmedt Sprog end
 dets eget / saa de fleste neppe ved at Tale mindre skr-
 de noget udi dets eget Maal / hvor i der dog findes lige
 saa megen Godhed og Behagelighed som i noget andet
 Sprogmaal derfor for at undgaa den i pot saadanne Dan-
 ske af fornufte Folk maate lide / har jeg dovet at opstrie-
 de dit tale lide her om / og lige / Mandburde lade Mand-
 klønnen som tilkommer at sere Over og Ven / denne be-
 moaning at skibe Døget / jeg tillader alene at de i dets
 Tid gløret det bedere / end jeg / og af mine Fortæller / de
 her udi finder / Ræret at rette sig. Der kunde og siges at de
 Personer Raade af Kæfere og Konger / som i min liden
 Historie findes / id / paa en Tid haver været / og i Verden
 været / dette tilføiare jeg / mens Guds behøvaagne Kæfere /
 det er lide noget at hølge din Religions Lære paa / som
 bliver dig behøveligt / det er en Historie til din Tid
 deris (og dog ingen Røgnagtig Fabel) hvor udi de saade
 Personer under de fremmede Raade ere skatte / det med
 led ved og lad din godheds Raade tilbede de Fortæller du
 her udi fand findes / lige som Verden allerede gantse har
 skatte mig / som imidlertid jeg dette optegne / indbitte
 mig / at hvem det i Tiden forekom / skulle blive mine Ven-
 ner / lige som jeg en alle Dyd-oplyste Folkes

gudsdyge og forbundens Lienerinde,
 Aminda.

Blant alle Maader af
 tale paa / skont de ere li-
 ge saa mange / som under-
 stedelige / finder jeg ingen
 vederligere for mig / end
 denne / hvor i mand sig af
 mange Ordsprog bettiner / ické dis mindre
 har jeg dog selv ey kundet undslaae mig / et
 her af at frembringe / nemlig dette: Vær-
 ge og Dale mødis ické / mens ofte Menni-
 skerne i Verden. Af Marsage jeg dette Ord-
 sprog med største Føje maa tillegge / Thi
 mange Erfarenheder vise os daglig / hvor
 underlig det edleste af alle Naturens Gier-
 ninger ofte i Verden omforis / oc u-forme-
 dentlig hin anden (somme til Fornøjelse /
 andre igien til Skade og Ulycke) begegner.
 Af de forstis Tal kand jeg ogsaa forst frem-
 stille alle Efterførgende udi denne Fortæl-
 ning et yndigt Exempel af tvende fornem-
 me anseelige Riddere / som sig i min Aers
 vorelse ved dets Stennem. Tog udi den be-
 rømtlige Ørenge. Stad Snela antreffede.

Fig. 51b. Den beklædte sandhed.

havere Til Fornøjelse Af En Det Danske Sprogs inderlig Elskerinde Aminda. Trykt Aar 1723.

Bogen var tilegnet kongen, og i dedikationen foregav hun, at skriftet var fundet i en væg i Dalum Kloster skrevet med runer på pergament. Af litterær beskedenhed brugte hun denne tilsløring af sit eget forfatterskab. Romanen har som handling et elskovsmotiv mellem prins Leonque af Nalis og prinsesse Diana af Persien. Ind i den meget slyngede handling findes hentydninger, der er blevet udlagt som sigtende til Frederik d. Fjerde og hans rejse til Italien 1708–09. Der forekommer fynske stednavne skrevet bagfra: et tempel og kloster hedder Mulad (Dalum) og en by i nærheden Esnedo (Odense). Hun yndede at skrive ordene bagfra. Hun kaldte sig selv Ateragram Nossal (Margareta Lasson). Hans Brix, der har analyseret hendes forfatterskab, foreslår, at romanens hentydninger kan pege mod Chr. V's broder prins Jørgen, gift med dronning Anna af England. På et kobberstik foran titelbladet ses Aminda ved roden af et udgået træ, hvor kun én gren har blomstertidler, der symboliserer Skotland, og ved foden af billedet en heraldisk blomst, som åbenbart er Yorks rose. Hans Brix siger sammenfattende om

bogen: „Den ældste, originale danske roman er en fynsk amatrices naive hus- og håndflids-arbejde efter europæiske kunstmønstre . . . Den er et litterært kuriosum, men uimodsigelig som sådan virkelig også meget kuriøs. Og den vil trods alt blive erindret af forskningen, når hundreder af danske romaner og fortællinger fra denne nærværende litterære alder er døde og begravede for al evighed.“³⁴⁾

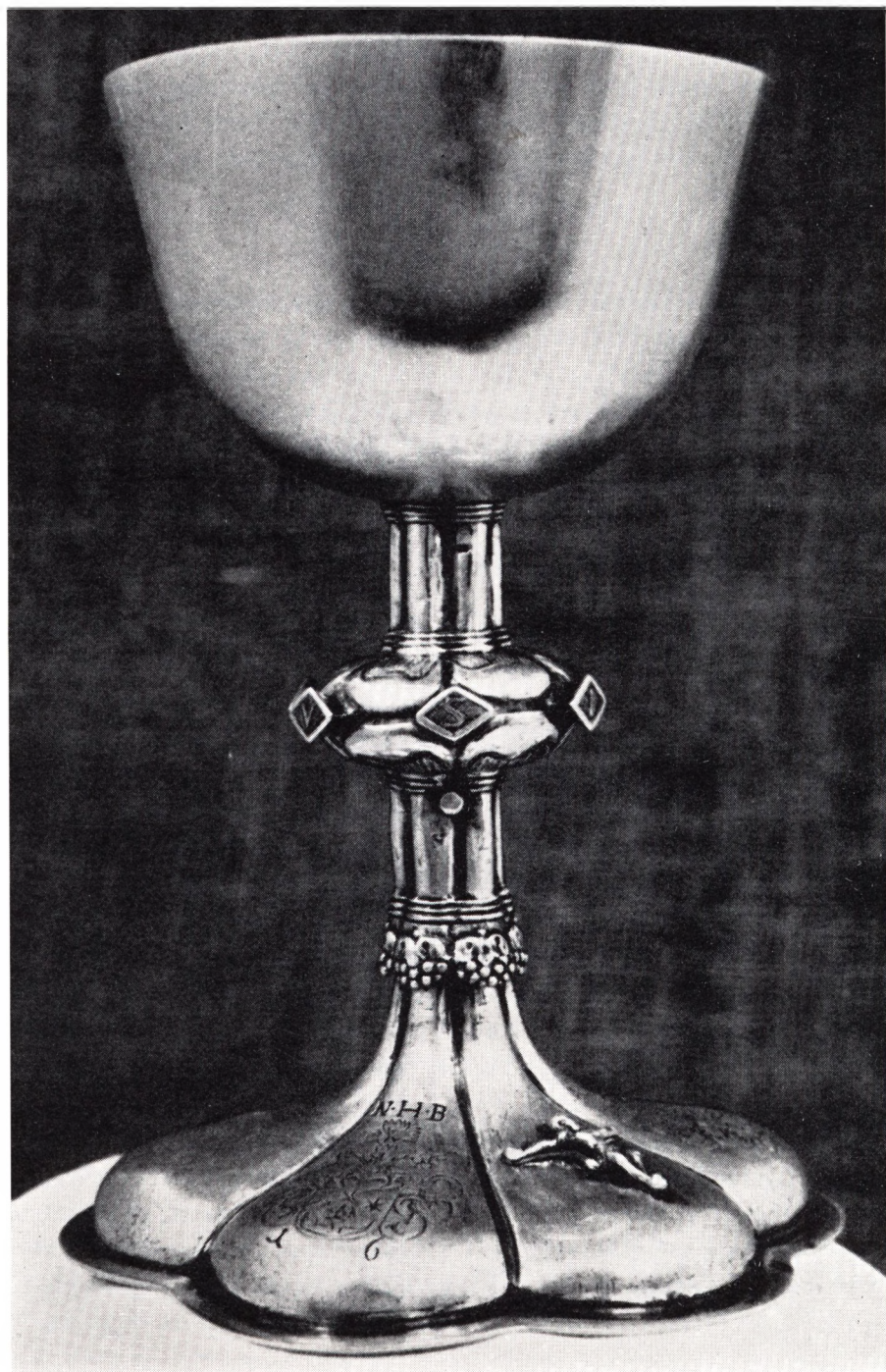
PRÆST OG KIRKE EFTER 1662

Niels Bang forlader Dalum. 1663 blev embedet som sognepræst til Dalum og Sanderum ledigt, idet Niels Bang blev udnævnt til biskop over Fyns Stift. Han havde været de to sogne en god mand. Da han forlod Dalum, skænkede han og hans hustru kirken en alterkalk i forgyldt sølv, hvorpå står initialerne NHB (Niels Hansen Bang) og AHD (Anna Hansdatter) samt årstallet 1663. Under hans navnetræk er et våben med tre stjerner og under hendes et våben med en fugl. Alterkalken har siden gjort tjeneste i Dalum Kirke. Ægteparret skænkede også kirken en disk – bakken, hvorpå alterbrødet frembæres.³⁵⁾

Niels Bang og hustru havde dog ikke helt sluppet forbindelsen med Dalum og Sanderum. Præstegården var slemt medtaget efter svenskekrigene, og Niels Bang havde ladet den istandsætte på egen regning. Som et rimeligt vederlag for dette opnåede Niels Bang kgl. bevilling gående ud på, at han måtte beholde annekspæstegården i Sanderum med al dens rente og herlighed. Privilegiet gjaldt også for hans hustru og deres børn, men efter deres død skulle indtægterne af anneksgården atter tilfalde sognepræsten i Dalum-Sanderum. Den kgl. bevilling er dateret 23. juli 1666, men allerede samme år hørte denne begunstigelse op, idet der foreligger en erklæring fra Niels Bang dat. 19. nov. 1666 om, at han afstod landgilden og anden indtægt af anneksgården i Sanderum. Der blev af anneksgården ydet i årlig afgift: 1 pd. rug, 1 pd. byg, 1 pd. havre og i penge 14 mk. 1 alb. samt ægt og arbejde. Niels Bang havde selv drevet gården i nogle år. Den har vel været ubesat efter svenskekrigene.³⁶⁾

· Hvordan den egentlige sammenhæng er med Niels Bangs opgivelse af anneksgårdens indtægter, er det ikke muligt at få klarlagt. Der var samtidig nogen diskussion og proces angående efterfølgerens indtægter, så det er muligt, at Niels Bang har villet stille sig imødekommende over for den nye mand.

Det bør vel nævnes, at Niels Bangs hustru havde forpagtet Sanderums kongetiende og beholdt forpagtningen, efter at hun var blevet bispinde. Når Niels Bang gav kirken kalk og disk 1663, var det i høj grad en velkommen gave, da kirken ligesom sognet var ringe stillet. Den blev synet, da Jens Lassen skulle have skøde på Dalum, og trængte til nogen reparation:

Fig. 52. Alterkalk. Skænket Dalum Kirke af Niels Bang.

Mursten, kalk, arbejdsløn for	50 rdl.
Snedkerarbejde + materialer	25 „
Kirkevinduerne	18 „
Kalk, disk, alterklædedug, messesærk, messehagel er borte, vil koste	120 „
Tømrerarbejde i forb. med den lille klokke, der er nedfalden	16 „
Løftet under klokkerne i tårnet er bortrådet, vil koste	12 „
Kirkegårdsmuren, der næsten er forsvundet	80 „
Summa.....	321 rdl.

Desuden skyldte kirken til Iver Vinds arvinger for vin, brød og lys 53 rdl. 5/4 mk. Og Niels Bang havde til gode for vin, brød og lys for 1657–61.

Det siges ved den lejlighed om kirkens tiendeindtægter: hvoraf nu lidet eller intet kan bekommes formedelst en del af gårdene i sognet er ganske øde og afbrudte. De andre, som er ved gårdene, haver meget lidet at give af.

Jens Lassen, der nu blev kirkens patron, fik værdien af patronatsretten sat til 23½ td. hrtk., der regnedes halvt à 50 rdl. = 594 rdl.

Jens Pedersen Bergendal. Niels Bangs afløser blev Jens Pedersen Bergendal, der var født i Kolding 1639 og døde 1704. Han tog magistergraden 1675. Han var gift med Jens Lassens søster Maren Lasdatter (f. ca. 1627 † 1707). Han er blevet karakteriseret som: vir pius, sedulus in officio, eruditus, bonus poeta, admodum hospitalis (en from mand, ivrig i tjenesten, lærd, en god digter og meget gæstfri).

Når han blev sognepræst 1663, skyldes det vel især Jens Lassens ønske om at sørge for sin søster og svoger, ligesom han altid hjalp sine slægtninge, når han ellers kunne forliges med dem. Jens Pedersen var en habil skribent, der efterlod sig et ret stort forfatterskab. Et skrift fra 1665 dedicerede han Jens Lassen og hustru: „Et nyt Creature, Et Igienfødt Menniske, Korteligen og klarligen frem stillet aff den, Som i Lust, Nød oc Død trøster sig ved Jesu Piine“. Dedikationen havde følgende ordlyd: „Den Ædle, Høy-Viis oc Høy-Actbar Signieur Jens Lasson Til Dalum Kloster, Kgl. Majest. oc Admiralitets Råd oc Lands-Dommer i Fyen, i Min høyærede gunstige Patron med sin Kieriste Den Ærbare, Gudfryctige og Dydliige Matron Margaretæ Christians-Daatter Lund. Ønsker Jeg bestandig Lycksalighed i dette og ævig Herlighed i det tilkommende Liif . . . Dat. København anno 1665 26. jan. Indholdet, der er af religiøs karakter, har i dag næppe mere end litteraturhistorisk interesse.

Skriftet udkom også i tysk oversættelse 1709 i Frankfurt og Leipzig. Hans næste produkt, „It fattigt forandret Rige . . .“, der udkom 1667, gav anledning til en reprimande efter kgl. ordre fra biskop Niels Bang. Grunden til biskoppens indgriben var vistnok, at et digt i skriftet af en anden forfatter kunne opfattes som en kritik af enevælden. Affæren gav i øvrigt anledning til en kgl. forordning af 6. maj 1667, der bestemte, at alle skrifter, inden de

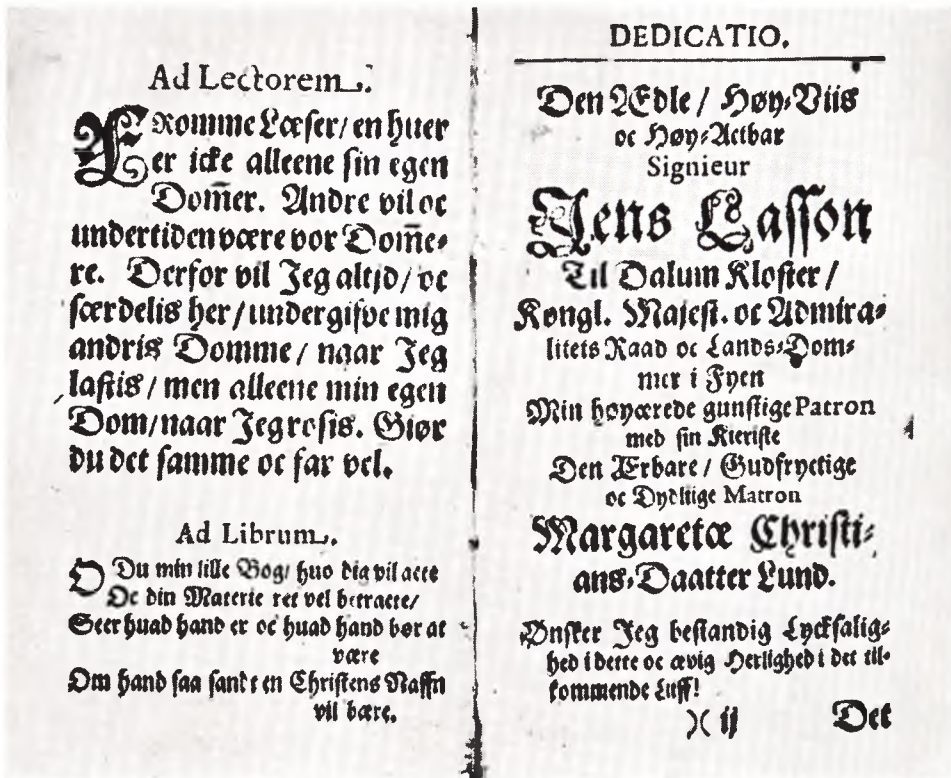

Fig. 53. Jens Pedersen: *Et nyt Creature.*

tryktes, skulle undergives professorernes censur.³⁷) Det blev fortalt, at Jens Pedersen ikke fik en stilling som biskop formedelst denne formastelighed.

Han gjorde dog snart efter forsøg på at udslette det ubehagelige indtryk ved et nytårsdigt til Frederik III 1670: Nyt-Aars-Gafve Kong Friderich den Tredie i allerunderdanigst Ydmyghed ofvergifvet. Kort tid efter kunne han hertil føje et digt om Danmarks begrædelse over arvekongens dødelige bortgang. København 1670. I de kommende år beskæftigede han sig med salmedigtning, og han udsendte 1675: Psalmer og aandelige Loff-Sange. Til Diderik Schults moder Anna Margareta von Götzen skrev han et æreminde i anledning af hendes ligbegængelse 1684.

Til Diderik Schults datter Christiane Charlotte skrev han 1687, da hun var ca. 10 år gammel: *Arme Bodfærdige Christnes ABC*. Det var nærmest en katekismus (til mindre undervisning for dem, som vil gå til skrifte og sacramento) og den havde en fortale af Kingo. I modsætning til Jens Pedersens tidligere produktion udkom denne ABC på Jørgen Skrøders trykkeri i Odense, der var etableret af Kingo.

Kingo optog i sin endelige udgave af salmebogen en af Jens Pedersens salmer „O gode Gud og Fader hør!“.

Jens Pedersen lod 1696 opsætte en gravsten over sig selv og sin hustru i Dalum Kirke. Indskriften lyder:

Hielpens Steen

1. Sam. VII. 12

Som M. Jens Pedersøn efter 32 Aars Arbeid i Ordet her og i Annexet for sig og sin hierte H. Maren Lasd. der de ofuer 30 Aar sammenlefvde 1696 den 12 Martii loed opsette.

Hand døde i sitt Aar

Hun.....

Quid moror? ecquando moriar? quot sentio morsus vallibus hic Bochim dicere quando licet? Jam potior passus caelestis MONTE Zionis! Fac tolerem cum uis tollere Joua potes!

Aff sumpig Dal med mig samt Hiertens Echte Mage
skal to Dags Søn opstaa og op till Bierget tage
huor uafsladelig Gud skal tackis af enhuer
og bedis megit got for Hiorden her og der.

Post tot depulsa nubila quot jubila servantur! quot dantur amplexus et nexus indissolubilis. O dies O quies! Tunc vici amici non tunc volubiles.

Hvi nøler jeg? Når skal jeg dø? Hvor mange bid føler jeg ikke? Hvornår må jeg tage afsked med denne jammerdal? Alt når jeg efter lidelsen det himmelske Zions bjerg! Lad mig kunne bære det, når du vil. Du Jehova kan løfte mig op.

Når alle skyer er spredte, hvilke glæder er der da ikke i gem, hvor mange favntag skænkes der da ikke og uløselige bånd! O skønne dag! O hvilestund! Da har jeg sejret, venner, som da ikke mere vil være ubestandige!

Den flittige sognepræst skrev 1702 et digt til jomfru Anna Brahe Prebensdatter, og der findes fra samme år et brev fra ham til den berømte Karen Brahe af teologisk indhold.³⁸⁾

Da han døde 1704, blev han nedsat i Dalum Kirke d. 26. nov. Men den 19. april 1707 blev sal. mag. Jenses lig på Dalum udført her til byen (Odense) kl. 12 om natten og nedsat i St. Knuds Kirke tillige med et andet lig, som var et nyfødt barn, og den 4. jan. 1708 blev hans enkes lig nedsat i hendes egen købte begravelse uden for den store kordør.³⁹⁾ Det kunne jo tyde på, at Maren Lasdatter har ændret planer efter mandens død. Måske er det broderens og slægtens tilknytning til St. Knuds Kloster, der forklarer disse dispositioner. Ved den hårdhændede restaurering af St. Knuds Kirke omkring

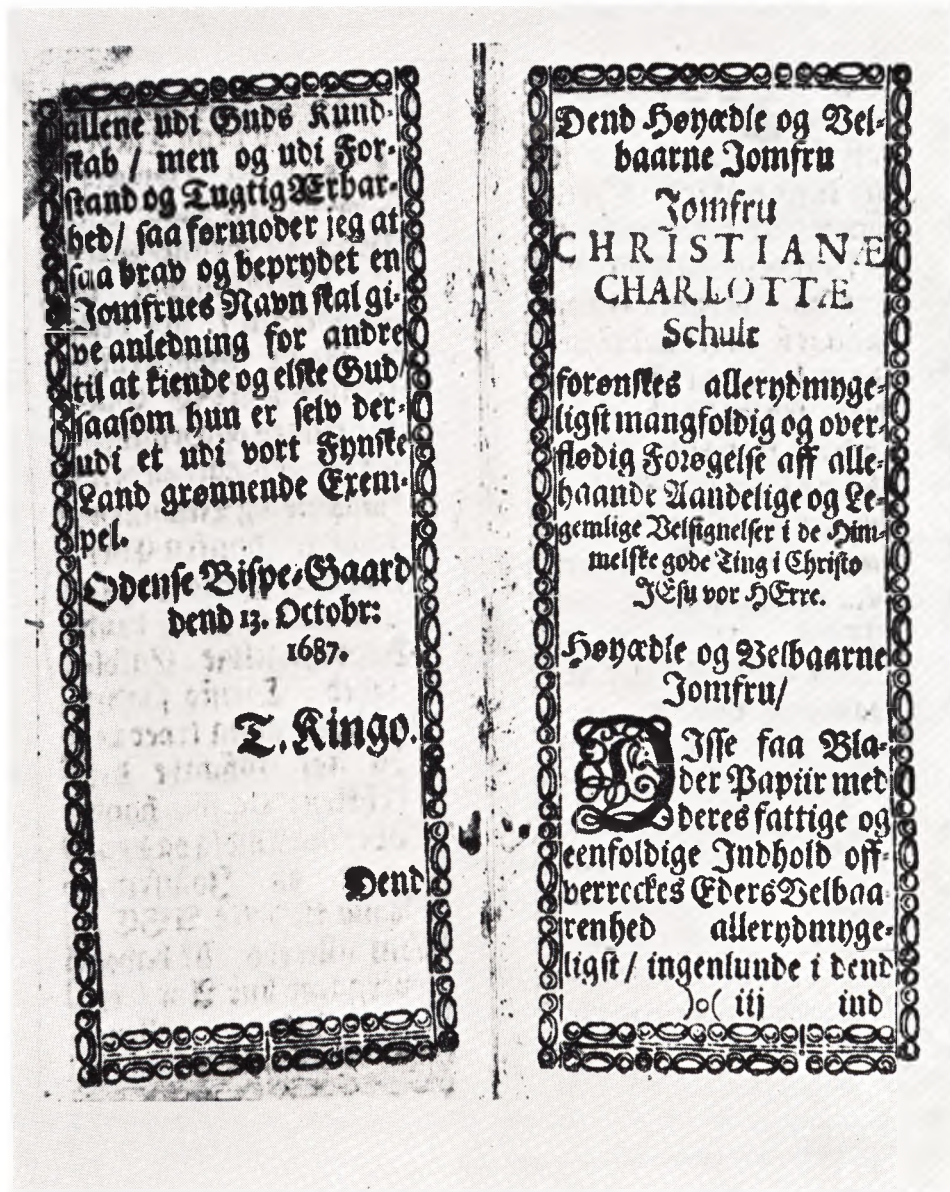

Fig. 54. Jens Pedersen: Arne Bodsfærdige Christnes ABC.

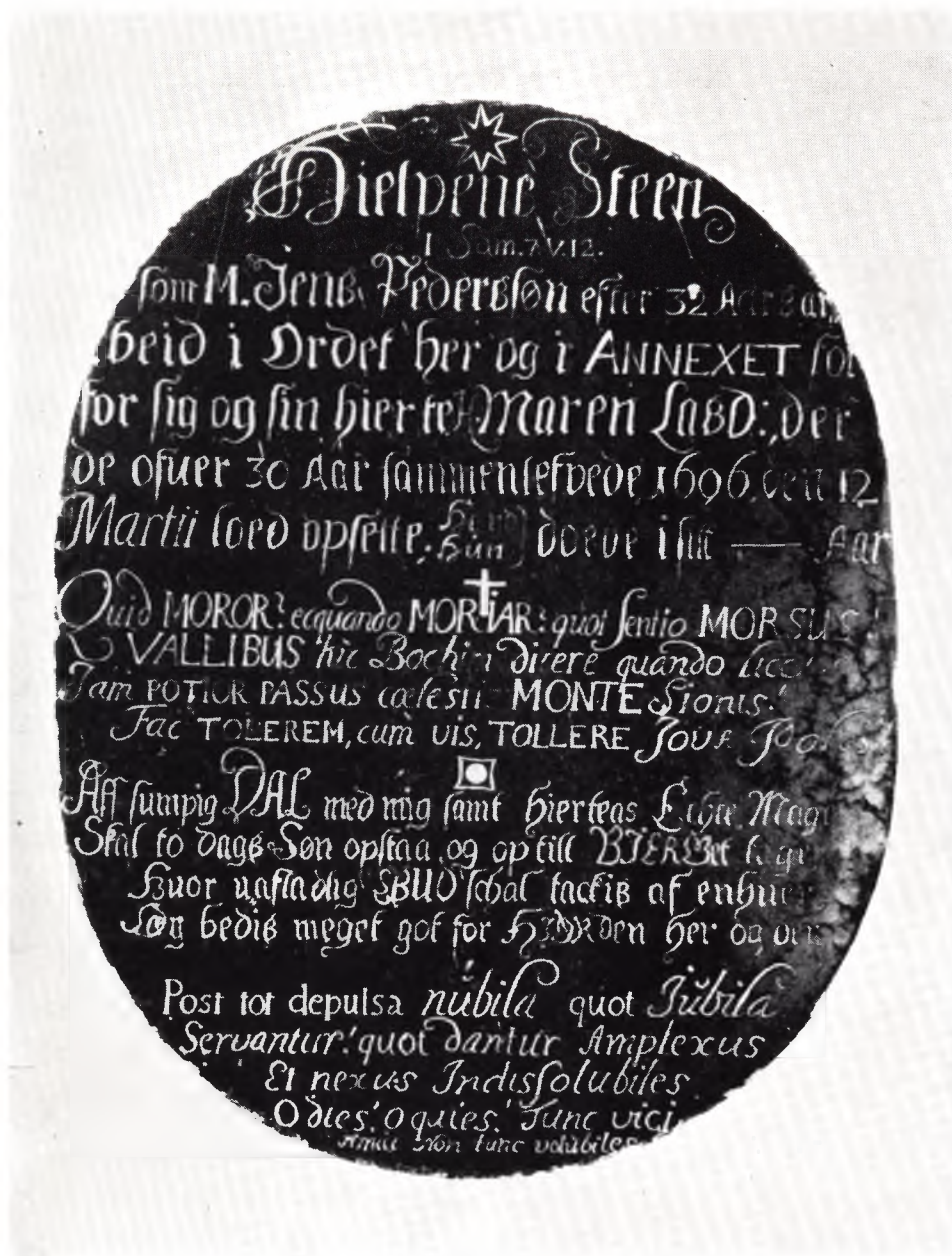

Fig. 55. Jens Pedersens gravsten i Dalum kirke.

Fig. 56. Oblatøske. Skænket kirken af Jens Pedersens enke 1704.

1753 blev den ligsten, der var hugget til ægteparret her, ligesom så mange andre taget op og hugget om.⁴⁰⁾

En oblatøske af sølv med initialerne J. P. og M. L. i Dalum Kirke vidner den dag i dag om præsteparrets virksomhed i sognet.

Om Jens Pedersens familie foreligger der ikke mange oplysninger. Af skattemandtallene ses, at han har haft en søster boende i præstegården. Af kirkebogen fremgår, at den 12. jan. 1698 begravedes mag. Jens Pedersens Gertrud Pedersdatter. Efter tidens almindelige sprogbrug skulle denne betegnelse anføre, at hun var hans kone – hvilket i hvert fald ikke er rigtigt. Efternavnet Pedersdatter viser formodentlig, at den afdøde var hans søster.⁴¹⁾ Yderligere oplyser kirkebogen, at sal. mag. Jenses Rasmus blev begravet 4. marts 1705. Af en efterretning fra 1714 angående umyndiges midler fremgår, at Jens Pedersen havde tre sønnesønner, der som arv havde stående hver ca. 332 rdl. Deres værger var medlemmer af Maren Lasdatters familie. De tre drenge Hans, Jens og Niels havde som efternavn Kellinghusen.⁴²⁾

DIDERIK SCHULT I DALUM

1682–1704

Jens Lassens arvtager blev en mand af en lidt anden støbning. Han hed *Diderik Schult*, en søn af Jørgen Schulte, en nordtysk adelsmand, der var gået i Christian IV's tjeneste og 1642 var blevet naturaliseret som dansk adelsmand. Han havde 1636 købt Finstrup (Holstenshus) i Sallinge Herred. Diderik fødtes 1644 og døde d. 30. nov. 1704 på Odensegård. Han blev gift med Armgaard Sophie Gabel 24. okt. 1669, en datter af statholder Christoffer Gabel. Hun døde marts 1719.

Diderik Schult nød både Frederik III's og Christian V's bevågenhed. Enevældens forkærlighed for tyske adelslægter bragte ham frem til ledende poster. Han tiltrådte 1661 en udenlandsrejse med støtte fra kongen og blev 1665 hofjunker og 1667 kammerherre. Takket være kongens gunst og svigerfaderens støtte blev han uden forudgående uddannelse udnævnt til kammersekretær, og 1669 forfremmedes han til yngste oversekretær i Danske Kancelli. Imidlertid viste han ikke større interesse for administrationen. Han blev afskeditget febr. 1680, men blev samme år medlem af kancellikollegiet og udnævnt til gehejmeråd. Det fortælles, at Christian V ved enkelte lejligheder drev grove løjer med Diderik Schult. F. eks. blev han en nat af kongen og dennes kompagni trukket ud af sengen og på en hest ført til slottet, kun iført slåbrok og med bare fødder, mens hans frue måtte skjule sig i et skab.

Efter moderens død 1684 (Anna Margaretha v. Götzen) blev han ejer af Finstrup, og hans interesser samlede sig nu især om de fynske besiddelser. Han havde allerede 1682 fået skøde på Dalum Kloster m.m. Han fik tilladelse til at anvende navnet *Christiansdal* (i det følgende skrevet *Kristiansdal*) til ære for Christian V. Han blev 1688 konstitueret vicestiftsbefalingsmand og amtmand over Odense, Dalum og St. Knuds Klosters amter, 1694 blev han stiftsbefalingsmand og fra 1702 fik han også Rugård Amt under sit virkeområde. (En stiftsbefalingsmand havde på dette tidspunkt den faktiske myndighed i stiftet, mens amtmanden havde en mindre indflydelse. Stiftets byer stod under stiftsbefalingsmanden).

I disse sidste år virkede han næsten udelukkende som fynsk godsejer og i lokaladministrationen.¹⁾

Diderik Schult overtog Dalum Kloster 1682 for 19.326 rdl., hvoraf de 16.000 var et tilgodehavende, som han havde hos kongen efter svigerfaderen.

I skødet hed det, at han overtog Dalum Kloster, der nu skulle hedde Kristiansdal, med alt dets tilliggende og med de herligheder og rettigheder og alle friheder og benådnings, som andre ældgamle adelige frit har haft, og som sædegårdene i vort rige Danmark nu nyder og haver. Hovedgårdens jord blev sat til 37 td. 6 skp. 2 fj. 2 alb. i hartkorn. I lige måde fik han justitiens administration, såsom birkeret til Dalum Birketing, desligeste jus patronatus til Dalum Kirke og annekset Sanderum. Han måtte oppebære kirkens andel af tiender. Ligeledes fik han herlighed til præstegården og degneboligen, såvel som kirkens al årlige indkomst. Patronatsret betød, at han måtte kalde præster til embedet. Han skulle dog have kongens allernådigste bekræftelse i kancelliet. Hvad kirkerne skulle yde af studieskat, catedraticum eller andre ydelser, skulle betales som hidtil. Han måtte ikke afkorte præsten eller degnen noget i deres indkomster, og han skulle holde kirkerne forsvarligen vedlige af deres tiender. 2)

Foruden hovedgården overtog Diderik Schult Dalum Mølle, 2 gårde i Dyrup, 20 gårde og 5 gadehuse i Hjallesø, fælleslandgilden af Allickehaven og Reinformen. I Brylle Sogn 1 gård kaldet Broholm, i Sanderum Sogn 3 gårde, som tillige svarede afgift af Østerlev jord, og 1 gadehus. I Brylle Sogn endvidere 1 gård kaldet St. Stærmose. Beregningen blev som følger:

Hovedgården: 37 td. 6 skp. 2 fj. 2 alb. à 100 rdl.	3783 rdl. 3 mk.
Bygningen	500 -
Birkerettigheden	1000 -
Møllen 49 td. 6 skp. à 50 rdl.	2487 -
Jus patronatus til Dalum Kirke 22½ td. hrtk.....	594 -
- - - Sanderum - 38½ - -	962 -
Bøndergods: 200 td. à 50 rdl.....	10000 -
I alt....	19326 rdl. 5 mk.

I beregningen er kun indført 200 td. bøndergods, da de 100 td. af de 300, som efter kgl. ordre af 12. juli 1682 skulle lægges til hovedgården inden 12. juli 1683, skulle erstattes med besat bøndergods, der skulle anvendes til rytterhold.³⁾

Den ny ejer samlede imidlertid sine interesser om Finstrup, og ved mageskifte 8. juli 1693 afstod han ejendommene i Hjallesø, 3 gårde i Sanderum, 2 i Dyrup, St. Stærmose og en anden gård i Brændekilde - i alt 281 td. hrtk. Til gengæld fik han bøndergods på Lyø og Bjørnø, i Åby Sogn og Stenstrup - ialt 130 td. hrtk. De ejendomme, som han afstod i Hjallesø m.v., skulle anvendes til ryttergods. I forbindelse med dette mageskifte mistede Diderik Schult birkeretten til Kristiansdal, da der ikke længere var jord nok til et birk. Til gengæld fik han birkeret til Finstrup ved åbent brev af 20. juni 1693.

Fig. 57. Diderik Schults våben.

Selv om Kristiansdal ikke længere opfyldte de fordringer, der stilledes til en fri hovedgård, blev der dog ved åbent brev af 17. juni 1693 tilstedet Diderik Schult sædegårds frihed for Kristiansdal, skønt den ikke var kompletteret med bøndergods.⁴⁾ Denne indrømmelse gaves bl. a. med henvisning til, at Kristiansdals enemærker skulle anvendes til græsning for rytterhestene. Da denne græsning hørte op 1697, og jorden igen brugtes under hovedgården, ophørte sædegårdsfriheden fra 1. jan. 1697, hvilket i praksis ville sige, at der skulle svares hovedgårds takst i skatter som af en ukomplet hovedgård.⁵⁾

Diderik Schult har ikke opholdt sig meget på Kristiansdal. Fra o.1690 boede familien på Finstrup. Da han 1694 blev udnævnt til stiftsbefalingsmand, flyttede han ind på Odensegård (det gamle St. Hans Kloster – nu Odense Slot). Det berettes, at han ikke sov godt på slottet i begyndelsen på grund af spøgeri.

Selv om Diderik Schult var blevet behandlet med stor velvilje fra kongen, havde han dog store økonomiske vanskeligheder. Han måtte flere gange pantsætte sine besiddelser. F. eks. Finstrup 1685 til jomfru Vita Biering for 200 rdl. 1701 pantsatte han Kristiansdal med møllen og andet gods på fyn samt patronatsretten til Dalum og Sanderum Kirker til Søster Lerche til Årsmarke (Knuthenborg) på Lolland for et lån på 4000 rdl.⁶⁾

1687 henvendte han sig til kongen om fritagelse for 207 rdl. i skat, som han skyldte for Kristiansdal for fire år. Han anførte, at han havde betalt rigeligt for jordegodset, der var i ringe forfatning, så han selv måtte betale bøndernes skatter for fire år. Han kunne også anføre, at bønderne på grund af den hastigt påkommende vinter ikke havde nået at få rug-sæden i jorden.

Det var rentekammerets opfattelse, at Diderik Schult ved overtagelsen 1682 var blevet klart informeret om de forhold, han nu anførte i sin klage, og det blev anført, at han havde en considerabel gage på 2000 rdl. Kongen fulgte rentekammerets opfattelse i hovedpunkterne, så Diderik Schult fik afslag denne gang.⁷⁾

Imidlertid opgav han ikke at søge om skattelettelser. Som nævnt var Hjaltese blevet skilt fra hovedgården 1693, da staten overtog denne landsby sammen med flere andre til rytterhold. Samme år forpagtede Diderik Schult hovedgårdens marker ud til græsning for rytterhestene. Kontrakten lød på syv år, og der skulle betales 1 rdl. pr. hest. pr. år. Dette gav i øvrigt anledning til en diskussion med præsten, mølleren og en husmand, der i forvejen havde græsningsret i hovedgårdens marker. Rentekammeret resolverede 1696, at præsten og mølleren skulle have erstatning fra 1. maj 1693 og indtil kontraktens udløb.⁸⁾

For så vidt skulle denne sag være i orden allerede fra 1693, som Diderik Schult allerede ved overenskomsten om rytterhestenes græsning havde fået at vide, at mølleren, præsten og husmanden skulle beholde deres rettigheder. Der skulle græsse 200 heste 1693 og 250 de kommende år. Rytterbønderne skulle grøfte, gærde, så og forsvarligen vedligeholde enemærkerne (hovedgårdens marker). Det var som nævnt denne græsningskontrakt, der gav sædegårdsfrihed til Kristiansdal.⁹⁾

Selv om rytterbønderne var forpligtede til at grøfte og gærde på hovedgårdens marker, blev den første og ret omfattende indhegning foretaget på regimentsskassens regning og med soldater som betalt arbejdskraft. De skulle have 4 sk. pr. dag, og der blev indkøbt følgende redskaber:

36 jernskovle à 28 sk., 23 spader à 28 sk. og 10 hakker à 20 sk. Soldaterne tog lidt hårdt på redskaberne, idet hjulmanden måtte forny dem alle med nye skafter.¹⁰⁾

Kontrakten om græssningen hørte op, før de syv år var gået. Den blev ophævet 1697, bl. a. fordi Diderik Schult ikke ville udføre en grøftning på markerne, der skulle dele dem i fem dele. Nu skulle som nævnt Kristiansdals skattefrihed høre op, men Diderik Schult forsøgte, om han ikke kunne bevare den. Denne gang med den begrundelse, at han havde lidt store tab ved mageskifterne med kronen, og han ville gerne lade handelen

gå tilbage, hvad rentekammeret ikke kunne gå ind på „...det kan ej ske uden stor uordning, og at krigsjordebogen ganske skulle omgøres, på ny købes gods til regimentets completering.“ Rentekammeret mente, at det var kronen, der havde stået sig dårligt ved mageskiftet med Diderik Schult, idet der var blevet givet afslag på 66 td. hrtk. af bøndergodset ved betalingen af skatterne, og der var blevet anvendt over 700 rdl. til at bringe det forsømte gods i stand igen. Trods disse kritiske bemærkninger gik rentekammeret ind på at eftergive Diderik Schult hans restancer på Kristiansdal på 1072 rdl. Men så skulle der heller ikke gives flere lettelser.¹¹⁾

Beboerne på Kristiansdal. Gennem skattemandtallene er det muligt at følge de skiftende beboere på Kristiansdal i denne periode. Fra amtsregnskaberne anføres nedenfor en fortegnelse fra Diderik Schults første år.

Mandtal 1682.
Kop- og kvægskat.

Gehejmeråd D. Schult sat til ..	6 rdl.	6 karossehopper	3 -
Fru Armgaard Sophia v. Gabel	6 -	14 heste og hopper	7 -
Jomfru Christina Charlota	3 -	4 foler (3 år)	2 -
1 fransk madamosella	1 -	3 hopper (3 år)	2 - 3 mk.
1 tysk -	1 -	4 hopper (2 år)	0 - 4 -
1 præceptor (huslærer)	2 -	3 foler (2 år)	1 - 3 -
6 piger	6 -	2 foler	0 - 2 -
1 karl (Munk-Hausen??)	1 -	3 føl	0 - 3 -
1 karl (violet lakaj?)	1 -	1 schyhest	0 - 3 -
1 karl (betjener og birkeskrive- riet)	1 - 3 mk.	16 stude over 4 år	8 - 0 -
1 ladefoged	1 -	12 - under 4 år	3 -
1 kusk	1 -	15 køer	3 - 4 - 8 sk.
1 forrider	1 -	10 svin	0 - 1 - 4 -
1 staldkarl	1 -	1 tyr	0 - 3 - 0 -
1 skytte	1 -	Endnu findes på gården 20 øksne på 4 år	10 rdl.
1 drenge	1 -	og 20 øksne under 4 år	5 - ,
1 tærsker	1 -	som Heire? Jespersen i Odense har på græs. ¹²⁾	
1 røgter	1 -		

Da der skulle finde en ansættelse til kop- og ildstedskatter sted 1690, blev der ikke nævnt noget herskab på Kristiansdal. 1692 blev det udtrykkeligt sagt, at Diderik Schult og familie boede på Finstrup, men der holdtes en birkeskriver og en hollænder, hans kone og en pige, en ladefoged, en tærsker, en røgter og to karle ved stutieriet. I denne forbindelse blev det oplyst, at hollænderen holdt ca. 50 køer.¹³⁾ Der findes spredte oplysninger om Diderik Schults stutieriet på Kristiansdal, men ikke noget om, hvor meget der kom ud af det. Da hovedgårdens marker 1693 blev lejet ud til græsning for rytterhestene, forsvandt muligheden for både stutieriet og hollænderiet (mejeriet).

Hollænderiet dukkede op senere, og Diderik Schults enke fik nogle bryderier med en af „hollænderne“.

Broernes vedligeholdelse.

Fra gennemgangen af lensregnskaberne vil det huskes, at der med nogle års mellemrum opførtes udgifter til vedligeholdelse af broerne ved møllen. Hvordan det var gået med vedligeholdelsen i Jens Lassens tid, synes der ikke at være bevaret efterretninger om. Da Diderik Schult havde overtaget Dalum, fik han d. 17. april 1683 tilladelse til at opkræve bropenge af to broer ved Kristiansdal mod vedligeholdelsespligt. Når der kunne opkræves bropenge ved Kristiansdal, var det med henvisning til, at den rette vej til Odense gik over Hunderup. Taksten, der blev stående uændret gennem mange år, var 1 sk. af en bondevogn, 2 sk. af en beslagen vogn og 4 sk. af en karosse.¹⁴⁾ Noget problem om broernes vedligeholdelse synes ikke at være dukket op før efter 1693, da hovedgården og møllen blev skilt fra det nærliggende bøndergods, der gik over til ryttergodset. Diderik Schult havde i forbindelse med salget 1693 betinget sig, at han slap for at holde broerne vedlige, idet han samtidig gav afkald på bropengene. En kgl. resolution af 2. maj 1693 fulgte også denne opfattelse, idet den udtalte, at regimentskassen skulle klare vedligeholdelsen mod at få bropengene. Men regimentskriver Anders Munch, der vogtede sin kasse med stor omhu, mente ikke, at denne ordning var tilfredsstillende. I en skrivelse til kammerkollegiet 9. sept. 1693 gjorde han opmærksom på, at bropengene kun gav meget lidt – og slet ikke nok til at holde broerne for. I denne forbindelse omtalte han tre broer ved selve Kristiansdal:¹⁾ en lille bro mellem Kristiansdal og møllen²⁾ en anden bro ved møllen, hvor møllevandet går under hjulene³⁾ en temmelig lang bro, hvilken opholder sluserne til bemeldte mølle. I en senere skrivelse til kammerkollegiet om samme emne – 31. juli 1695 – omtalte han i alt fem broer. Foruden de tre ved møllen og hovedgården var der to på Kristiansdals enemærker på vejen fra Kristiansdal til landevejen fra Odense til Assens.

Regimentskriverens påstand om, at bropengene ikke forslog til vedligeholdelsen, var rigtig nok. I en skrivelse fra 1693 kunne han fortælle, at beboerne fra de herreder og byer, der egentlig skulle benytte broerne, foretrak at køre ad en anden vej for at undgå afgifterne. Sallinge Herreds bønder klagede 1709 over, at de blev alt for hårdt plagede med kørsel og arbejde til veje og broer, og navnlig klagede de over slagbommen ved Kristiansdal, hvor de blev opholdt både ved dag og ved nat.¹⁵⁾

De bønder, der skulle til møllen, var fritaget for at betale bropenge, så alt i alt kunne der ikke blive stor trafik over broerne. I praksis havde

opkrævningen indtil 1693 været hos mølleren, som jo boede ved broerne. Han havde en slagbom for med lås.

I en memorial fra 22. nov. 1694 fortalte regimentskriveren, at det var Anders møller, der havde „sparebøssen“. Den skulle åbnes i ryttersessionens nærværelse, og det viste sig, at der i Diderik Schults tid var indkommet 4 rdl. og 11 sk. En synsforretning fra samme tidspunkt anslog udgifterne til en reparation til godt 203 rdl., så bropengene rakte ikke langt. Hertil kom så, at den gamle møller døde, og efterfølgeren ville i første omgang slet ikke have noget med opkrævningen at gøre. Resultatet af regimentskriverens protest blev først, at rentekammeret 1696 pålagde Diderik Schult at holde broerne vedlige, og han fik så højtideligt anvist de 4 rdl. og 11 sk.¹⁶⁾

Så let blev sagen nu ikke afgjort. Diderik Schult havde ikke interesse i eller evne til at bære alt for mange tvivlsomme udgifter, og det lykkedes ham at slippe fri, idet regimentskassen fra 1698 måtte påtage sig at bære udgifterne. Dette betragtedes dog som en midlertidig ordning. Hele spørgsmålet fandt først en endelig ordning efter 1718, da også Kristiansdal og møllen kom ind under ryttergodset. Fra nu af blev det som i lensmændenes tid staten, der varetog reparationerne.¹⁷⁾

Præstekaldets indtægter. Det er tidligere blevet omtalt, at præsten havde ret til græsning i fællesmarken, og Niels Bang havde haft vanskeligheder i den anledning.¹⁸⁾ I Diderik Schults tid meldte der sig atter et græsningsproblem. Sognepræsten Jens Pedersen skrev til Diderik Schult om forholdet 1683¹⁹⁾ og gjorde opmærksom på, at hans forgænger (Niels Bang), før landsdommer (Jens Lassen) blev stedet mægtigt, havde haft ret til græsning på Kristiansdal med 16 køer, 1 par heste og hopper 1 tyr, 30 stk. får, 1 par hopper og klodde.²⁰⁾ Diderik Schult gav et imødekommende svar, og han ville indtil videre lade præstens kreaturer græsse, så denne ikke skulle blive tvunget til at sælge noget af sit kvæg, selv om der var flere, end præsten egentlig havde ret til. Samtidig indskærpede Diderik Schult dog, at præstens folk flittigt ville holde tilsyn, så kvæget ikke gjorde skade på kornet, engen og gærderne. Diderik Schult oplyste samtidig, at han havde en temmelig andel hopper og kvæg og agtede at holde et halvt hundrede får. Af mandtallet fra 1682 ses det, at Diderik Schult havde så mange heste, at der kunne tales om stutteri. Desværre oplyses det ikke, hvordan det har forholdt sig med præstens græsningsret i Jens Lassens tid, men det må vel formodes, at Jens Lassen har været imødekommende over for sin svoger. Det tog sin tid at få en afslutning på sagen. Endnu 1686 forhandlede der om den. Diderik Schult skrev til

kongen d. 25. januar 1686 og gjorde opmærksom på, at præsten havde ret til græsning, „men det vides ej ret hvad græsgange præsten i hver mark med rette tør at have. På det at han ingen uret skal være vederfaret, og ej heller af det gods, kgl. maj. mig allernådigst tilskødet haver . . .“, anmodede han om, at kancelliråd Knud Urne, som kendte forholdene fra landmålingen, og borgmester og amtskriver Jens Eriksen i Odense ville informere sig om forholdene og gøre en ligning på, hvor meget kvæg og andet magister Jens Pedersen i hver af Kristiansdals løkker kunne tilkomme at græsse og det såvel på fælleden som på auret (ævred er navnet på græsning i stubmarken, når kornet er indhøstet.) Præsten skulle så på sin side udnævne opmænd. Kongen og kancelliet kunne selvfølgelig kun henstille til parterne, at de nåede til enighed ved en mindelig ordning.²¹⁾

Mere ses der ikke om græsningen i Jens Pedersens tid, men af materialet fra de følgende præsters tid fremgår det, at parterne fandt en ordning. Som nævnt ovenfor lejede Diderik Schult hovedgårdens marker ud til græsning for rytterhestene 1693, og han fik 1696 pålagt at yde præsten og mølleren erstatning for de tab, de havde lidt siden 1693.

Noget mere kompliceret blev en strid om sognepræstens ret til boghvedetienden. Som nævnt havde Niels Bangs hustru Anna Hansdatter i hvert fald fra 1647 haft kongens andel af Sanderums korntiender i forpagtning²²⁾, og hun beholdt denne forpagtning efter 1663, da manden blev biskop over Fyns Stift. Bønderne i Sanderum havde hidtil ikke haft noget problem angående boghvedetienden, da deres tiendeydelser gik i samme kasse. Da Jens Pedersen blev sognepræst, mente han, at boghvedetienden uanset forpagtningen af korntienden skulle følge præstekaldet. Bønderne fulgte åbenbart præstens opfattelse og ville betale ham boghvedetiende. Man må så stille det spørgsmål, om præstens svogerskab med Dalums daværende ejer har haft nogen betydning for bøndernes standpunkt. I hvert fald kom sagen for Fynbo Landsting, hvor Niels Bang på bispindens vegne stævnedede de Sanderum bymænd til at betale boghvedetiende til bispinden. Bønderne ville gøre gældende, at de kun var forpligtede til at svare rent korn, men ikke boghvede-, ærte- eller vikketiende.

Det viste sig, at man ikke var klar over, hvad der egentlig skulle ydes. Niels Bang henviste til en regnskabsbog, der skulle dokumentere, at bønderne var forpligtede til at yde Anna Hansdatter den tredie part af boghvedetienden, som var kgl. maj.'s anpart. Bønderne mente, at de altid havde ydet præsten denne trediedel af tienden. Et enkelt vidne kunne dog anføre, at nok havde Niels Bang som sognepræst fået denne trediedel, men hos mange var den blevet bestående (ikke betalt).

I et indlæg på landstinget d. 14. juli 1665 resumerede Niels Bang problemstillingen klart op: tiende skal ydes af alle kornsorter, den skal deles i tre parter (præst, kirke og konge), hans hustru havde forpagtet kongetienden og havde fuld ret til den. Dommen faldt ud til bispeparrets fordel, bl. a. med den begrundelse, at Jens Pedersen ikke kunne gøre krav på akkurat samme indtægter som forgængeren.²³⁾

Imidlertid blev det ikke ved denne afgørelse, selv om Jens Pedersen udtalte, at han ikke ville appellere sagen for ikke at opponere mod sin egen biskop. Landstinget dømte atter i sagen d. 25. nov. 1675, og denne gang fik Jens Pedersen medhold i, at boghvedetienden skulle følge præsten. Der blev denne gang lagt vægt på et tingsvidne fra 1575, hvor de ældste vidner kunne dokumentere, at præsten helt før reformationen havde haft ret til boghvedetienden.

Da Diderik Schult overtog Dalum, kom boghveden atter på dagsordenen. Diderik Schult var kirkeejer, og som sådan mente han, at han havde ret til en trediedel af al kirketienden – også af boghveden. På birketingsretten udtalte bønderne i Hjallese og Sanderum, at de hidtil havde ydet præsten boghvedetiende, men de ville selvfølgelig betale til Diderik Schult, hvis han kunne overbevise dem med rette. Birketingsretten fulgte Diderik Schult, men præsten og bønderne ville ikke følge dommen til punkt og prikke, og d. 13. jan. 1686 stævnedes Diderik Schult sognepræsten for landstinget med den begrundelse, at denne havde forbudt bønderne at yde Diderik Schult boghvedetiende. Sognepræsten hævdede, at denne beskyldning ikke kunne bevises, men han havde dog henstillet til bønderne at holde lidt igen. Jens Pedersen ville i denne forbindelse henvise til en afgørelse fra Axel Brahes tid 1615 og til en resolution fra Fr. II, der gav sognepræsten ret til al boghvedetiende – uanset tredelingen. Landstinget fulgte sognepræstens opfattelse, og det samme gjorde højesteret, der gjorde en ende på sagen ved dom af 23. okt. 1686.

Endelig havde Jens Pedersen en mindre kontrovers angående to holme mellem møllen og præstegården, som Anders Møller gjorde krav på. Niels Pedersen, der tjente i Dalum præstegård, kunne bevidne, at de to holme i 25 år havde været drevet under præstegården, og Anders Mortensen førte samme vidnesbyrd, mens et enkelt vidne støttede mølleren. Det er sandsynligt, at det er de samme holme, som mølleren Lazarus v. Fürstenberg og præsten Jens Poulsen havde været uenige om 1580. Af kildematerialet ses ikke, hvad der kom ud af striden 1687.²⁴⁾

En ny vurdering af Dalum. Året 1681 var på mange måder ret spændende for beboerne i det gamle sogn. I begyndelsen af det nye år havde revisions-

kommisionens repræsentanter sat Jens Lassen på porten. Lidt senere på året ankom andre høje herrer sammen med udensogns bønder for at foretage opmålinger og vurdere hele sognets jord til hartkorn. De indhentede oplysninger skulle senere indgå i Christian V's matrikel, der så dagens lys 1688-90.

Lige siden Johan Friis lod udarbejde jordebogen af 1533, havde sognets hartkorn været baseret på de landgildeydelse, der blev opført i de følgende tiders jordebøger. Værdiansættelsen af de enkelte ejendomme beroede således på ydelser, der gik meget langt tilbage i tiden og næppe kunne siges at dække ejendommenes faktiske værdi. Da enevælden efter det omfattende salg af jordegods i højere grad end før måtte basere statens indtægter på jordskatter, blev det ret nødvendigt at finde frem til en mere rigtig og retfærdig ansættelse, end de gamle jordebøger kunne give.

Landet deltes i distrikter med en kommission for hvert distrikt. Fyn deltes i Øst- og Vestfyn, og kommissionen for sidstnævnte kaldtes den assenske eller odenseske med kancelliråd Knud Urne som formand. Det praktiske arbejde blev forestået af en ingeniør ved navn David Tschep (el. Tschepe), der ligesom flere af landmålerne i andre dele af landet var knyttet til militæret. Som medhjælpere fungerede konduktører, skrivere, taksermænd og retsbetjente. Til takseringsmænd anvendtes udensogns folk, der skulle give mere objektive oplysninger end sognets egne bebore. I øvrigt skulle bønderne selv give alle oplysninger.

Sognemændene i Hjallesø har nok set med nogen uro på disse opmålere med deres kæder og andre måleredskaber, De var på det rene med, at det var en mere effektiv skatteligning, der skulle foregå. Da Dalum Birk oven i købet skulle være det første, der skulle vurderes i det vestfynske distrikt og dermed danne mønster for de følgende vurderinger, er det forståeligt, at alle parter har været spændte på udfaldet af dette forsøg.

Resultatet foreligger i tre sæt forskellige protokoller eller bøger. 1. Markbøgerne, der giver alle detailundersøgelsens resultater: agrenes navne, længde, bredde, bonitet, beliggenhed m.m. 2. Modelbøgerne, der giver en slags ekstrakt med hartkornsangivelser for sædejorden samt høavl, svins olden og anden herlighed. 3. Den endelige matrikel. Da regeringen ved den endelige ansættelse så, at der mange steder var sket en betydelig nedgang i hartkornet, fandt der ved den endelige ansættelse mange steder en forhøjelse sted. Således skete der på Fyn en forhøjelse med en tolvtedel i gennemsnit.²⁵⁾

Som grundlag for hartkornsansættelserne lagdes markernes opmåling og klassificering efter, hvilken udsæd de var egnede for. I Dalum regnedes der med tre godhedsgrader: god, middel og ond jord. I flademål sattes

14.000 sjællandske kvadratalen lig med 1 td. land. Som eksempel på boniteringen kan nævnes: 2 td. rug – el. bygsæd, el. 3 td. blandkorn, el. 3½ td. boghvedesæd, el. 6 td. havresæd sattes lig med 1 td. hartkorn. Af eng- og mosejord regnedes 24 læs godt hø eller 48 læs enghø lig med 1 td. hartkorn. Græsning til 24 øksner i overdrev el. lign. regnes også til 1 td. hrkt. I Hjallesø, hvor der var trevangsbrug, regnedes efter de almindelige regler kun med de marker, der dyrkedes i vurderingsåret – altså med de to trediedele.²⁶⁾

For oversigtens skyld anføres først resultatet fra markbogen, der som nævnt ikke blev identisk med den endelige ansættelse.

Navn	Antal	td. hrkt.	dyrket areal i td. land
Hjallesø.....	21 gårde	206,58	
–	3 huse med jord	1,01	
–	2 huse uden –		
I alt for Hjallesø		207,69	846,2
Kristiansdal	1 gård	109,33	481,8
Præstegården	1 –	4,79	11,7
Møllen	1 –	3,94	8,0
I alt.....		325,75	1347,7 ²⁷⁾

Hovedgårdens marker. I markbogen oplyses til indledning, at Dalum Klosters hovedgård med dets tilliggende enemærker består af 6 marker, hvoraf de tre årligt sås med rug, byg, havre og boghvede, mens de tre hviler. De to, som hviler, bruges til græsbed og fællede, mens den tredje er leidemark (hviler) og bruges til hø og græs. Præstegårdens og møllens marker findes i hovedgårdens. Navnene på markerne var følgende:

Navn	Areal	Græsning Hovedg.	Præst	Møller	Godt hø	Mose- el. stærhø
Tingløkken	1.395.798 kv. al.	46	2		8 læs	4 læs
	1.179.017 –					
Ellekærs- el.	1.516.644 –					
Køromsmarken	1.275.745 –	46	3	1½	5 –	
Åmarken	1.577.140 –	45	3	2	8 –	5 –
	1.435.406 –					
Dyrupmarken	1.746.416 –	54			28 –	20 –
	1.120.621 –					
Hestehaven el.	1.711.365 –	60	8		12 –	12 –
Frøerbymarken	1.063.349 –				70 –	22 –
Høehaven nord for	1.444.186 –					
tinget	672.816 –	60	2	1½	30 –	20 –

Da der ikke findes noget kort fra matriklen, må der her henvises til kortet fra 1781, der giver fyldestgørende oplysning om markernes placering. Se fig. 74.

De to talopgivelser under arealet er brutto- og nettomål. Bruttomålet

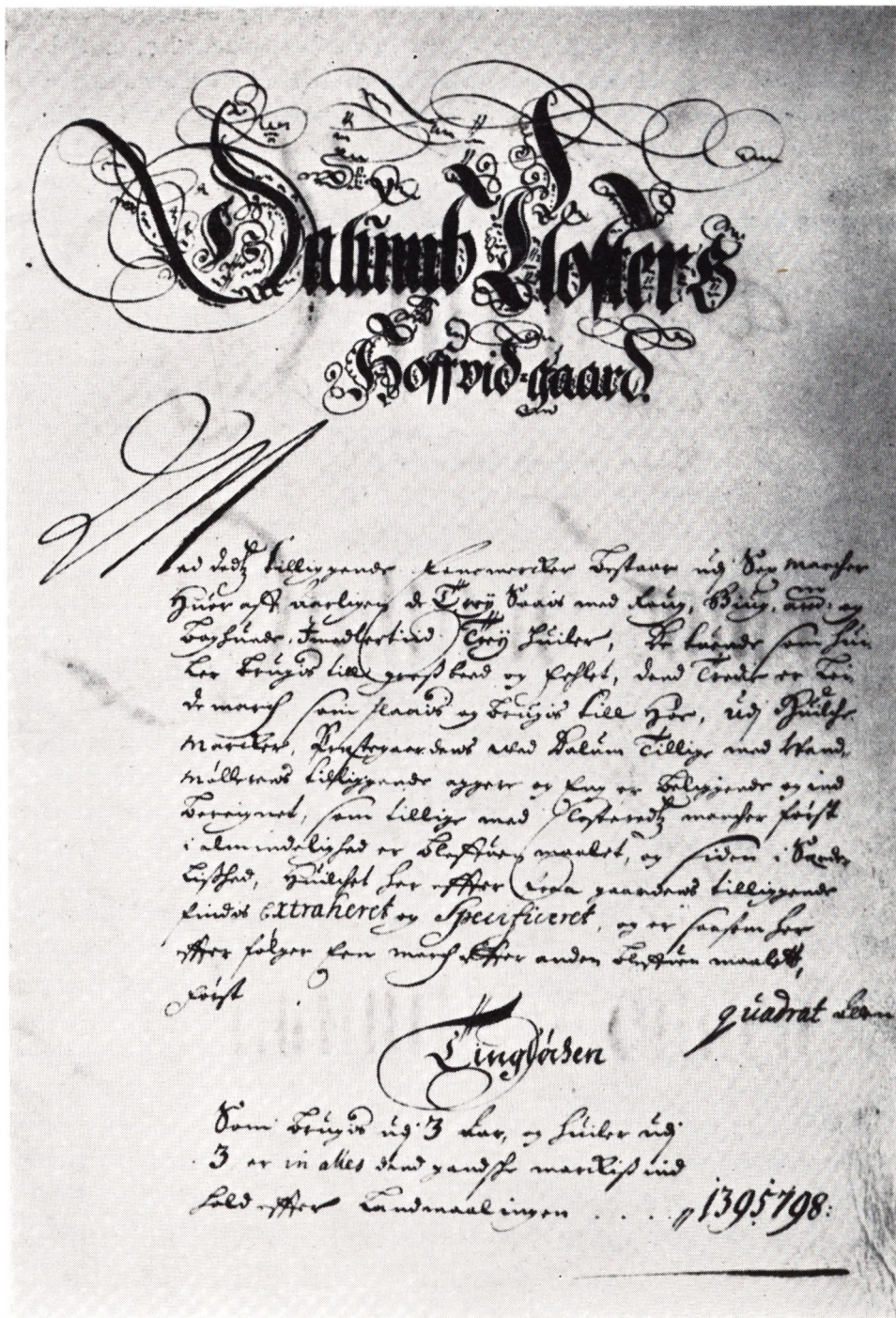

Fig. 58a. Markbog fra Dalum.

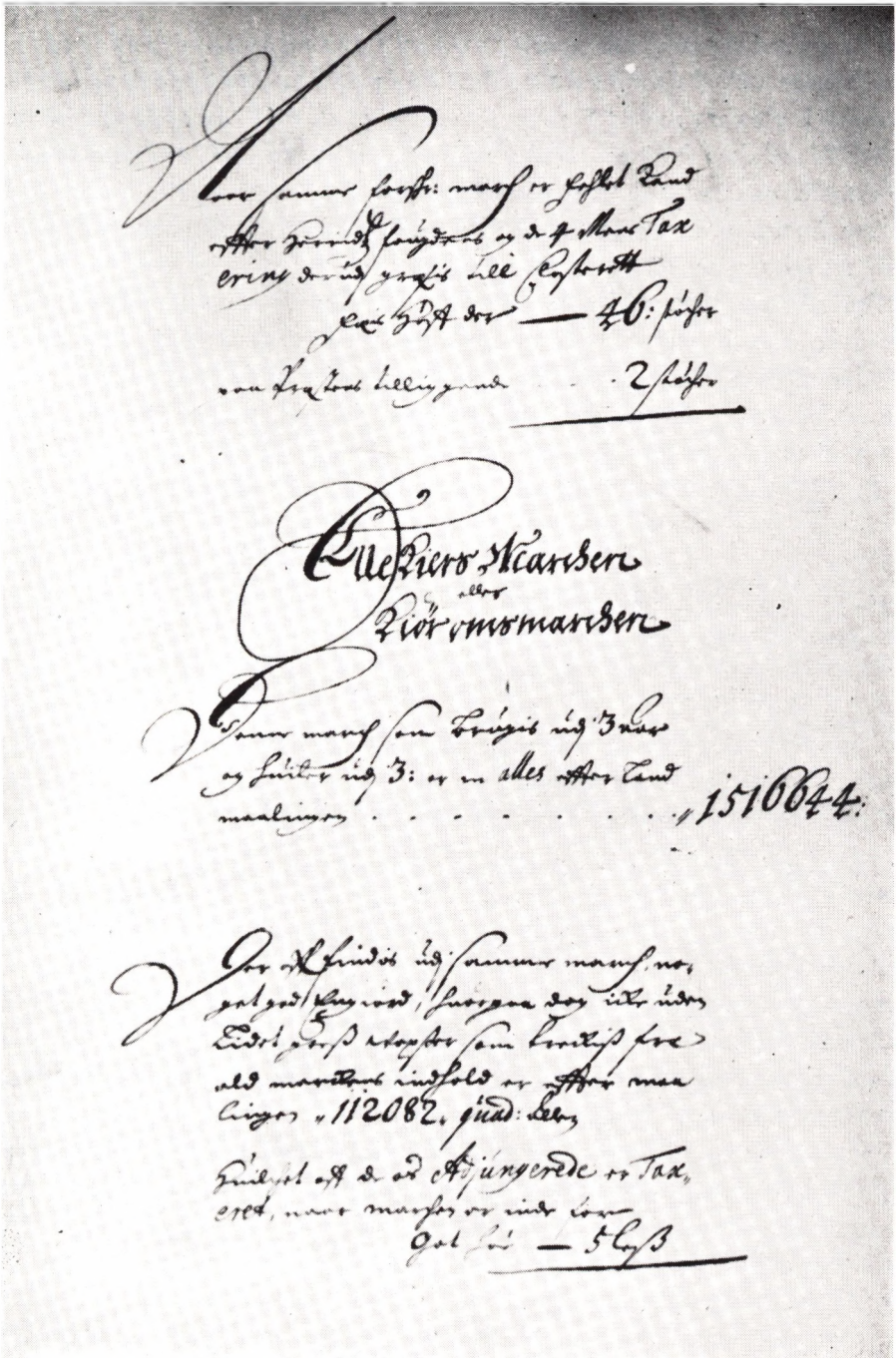

Fig. 58 b. Markbog fra Dalum.

giver en marks hele flademål, mens nettomålet opgiver den egentlige agerjord med fradrag af grøfter, veje, engbund, præstegårds- og møllejord. Den overvejende del af jorden takseredes som middelmådig rug-, byg- el. boghvedejord. Hestehaven og Heehaven var udyrket 1681, da opmålingen fandt sted. I Tingløkken fandtes to fiskedamme og et stykke jord, der kaldtes tørveløkken. Der omtales dog ikke tørveskær her.

Om Dyrupmarken siges, at den har tilhørt de to Dyrupgårde, som 1679 blev lagt ind under Dalum Klosters avling.

Der nævnes en have (haug) ved kirken, der tilhører Dalum Kloster, og som ikke kan bruges til noget, formedelst der endnu findes en gammel grundvold, som klosteret har stået på, hvor intet vil vokse. Af senere omtale ses, at det er arealet lige syd for kirken, der bl. a. i perioder blev brugt som malkeplads for hovedgårdens køer.

Foruden de seks hovedmarker var der til gården nogle enge og hauger:

	Areal i kv. al.	Godt hø	Mose- el. stærhø
Store Gåsemæ, ligger straks ved møllen.....	106.436	24 læs	16 læs
Hunderup Åmæ, sønden åen.....	36.824	12 -	
Kallehaugen ved gården	80.723	5 -	
Kielsmaen på Højme Mark.....		16 -	
Seden Holme ved Skibhuset	105.448	30 -	Græsning til 8 køer
Klosterruinen			- - 1 ¹ / ₂ ko

Øghaven, et enmærke i Sanderum Sogn, som har været brugt til græsning for gårdens hopper 36 køer el. 18 fuldkomne heste el. hopper

Der findes en opelskning af 1000 unge ege- el. bøgetræer og nogle gamle træer, der er takseret for ..... 20 svins olden

Ordet haug – have – var oprindeligt blot et indhegnet stk. jord, der hyppigt blev anvendt til græsning. Ko- og hestehave kunne bruges om det indhegnede stk. skov. Ordet løkke, der også forekommer ret hyppigt i Dalum, har en lignende betydning. Begge betegnelser skulle vidne om en ret sen anvendelse af jorden.²⁸⁾

Når 14000 kv. al. sættes lig med 1 td. land, kommer vi til det resultat, at der til hovedgården (Seden Holme og Øghaven ikke taget med) hørte 686,8 td. land. Med fradrag af mølle- og præstejord, veje, grøfter osv. bliver der tilbage o. 482 td. gland sædejord til hovedgården.

Præstegårdens marker og hartkorn. Som nævnt lå præstegårdens marker ind imellem hovedgårdens. Markbogen giver følgende oplysninger herom:

I Hestehaugen el. Fruerbyløkken havde mag. Jens Pedersen Colding 2 små agre af middelmådig bygjord. Et stk. engjord ved de to agre var

mestendels overvokset med tjørn og ellebuske og flød i den ene ende ganske ud i vand. Det takseredes til 4 læs godt hø og 6 læs mosehø. Endnu et stk. engjord i samme mark kaldtes Ryttermosen, hvorpå der var en stor del buske og krat og takseredes til 8 læs godt hø og 6 læs mosehø.

I Heehaugen havde præsten 2 agre med middelmådig bygdjord og i samme mark 5 små agre middelmådig rug- eller bygdjord. I Kørømsmarken ved Kørømshuset havde han 2 langre agre god bygdjord. I Åmarken 5 agre og et lille stk. middel bygdjord. Endvidere et lille stk. engjord neden for samme ager, som nåede helt ned åen. En del deraf var krat og buske. Det ansattes til 8 læs godt hø.

Ved præstegården var der en lille enghave, hvori der fandtes en fiskepart. Den vurderedes til 7 læs godt hø. Præsten kunne græsse i alt 18 stk. fæishoveder i nævnte marker.

Det dyrkede areal udgjorde i alt 11,7 td. land, og præstegårdens hartkorn sattes til 4,79 td. (i den endelige matr. til 4 td. 6 skp. 0 fj. 2 alb.)

Beskrivelsen af præstegårdens tilliggender, der i kort form giver omtrent samme billede som hovedgårdens, viser karakteristiske træk både tidsmæssigt og lokalt. Krat og buske dækker store områder, og beliggenheden ved åen giver store engstrækninger med græsning og høavl. Tørveskær og skov omtales ikke.

Det er mærkeligt, at der 1681 kan gives så præcise oplysninger om præstegårdens tilliggender og græsning, når der i de følgende år skulle blive så store uoverensstemmelser mellem Diderik Schult og præsten om disse forhold.

Møllerens marker: Også disse lå imellem hovedgårdens arealer. I Heehaugen havde mølleren Hans Andersen 2 agre nord for tinghuset – middelmådig bygdjord. I Kørømsmarken havde han 2 agre god byg- el. rugjord og i Åmarken 2 agre mid. byg- el. rugjord. Endvidere havde mølleren et stk. eng ved møllen, der blev kaldt møllemarken, og som takseredes for 12 læs godt hø og 8 læs mosehø. Et andet stk. ved enden af slusen – kaldet Lille Gåsemaen – takseredes til 8 læs godt hø.

Til møllen lå der en lille plads uden for mølledøren, som kun brugtes til græsning for de møllesøgendes heste. Heri fandtes en lille fiskepart, som dog ikke var holdt vedlige. Her kunne der græsse 5 fæishoveder. Møllerens dyrkede areal sattes til 8 td. land og vurderedes først til 3,94 td. hrtk. (i matr. til 3-7-2-0) (mølleskyld 20 td.)

Om selve møllen blev der givet følgende oplysninger:

Den havde tre kværne eller gænger og blev drevet af den store å, der kaldtes Bellinge Å. Sydvest fra møllen var der en stor glabesluse til at gemme

vandet med og endvidere, når stor vandflod var, at lade det ud, hvilket med stor bekostning, timeratz og dæmning skulle vedligeholdes, såfremt møllen skulle være ved magt – foruden dæmningen ved den nordre side åen, så langt som møllerens mose var, som årligt ved bøndernes hjælp var holdt ved magt ved foranstaltning af møllens ejer. Kværnene eller gængerne kunne, når der ikke var for stor vandflod, bruges alle tre, men når der var stor vandflod, kunne de ikke anvendes. Møllen var bygget som en underfalds vandmølle og kunne bruges både sommer og vinter. Når der var stor tørke, var der ikke vand nok til en kværn, og det samme var tilfældet, når det var stærk vinter.

Til supplerung af matriklens oplysninger kan anvendes et tingsvidne ang. St. Knuds og Dalum Mølle d. 16. marts 1680, hvori siges, at møllen lå i Dalums marker 42 favne fra Dalum port eller med afstand på kun 7 favne fra sydvestre hjørnestolpe på samme hus og til hovedgårdens gærde. Samme mølle havde to gange på 20 år og nu igen nyligen i nogle år været øde.²⁹⁾

Markbogens oplysninger om Hjalleses marker. For første gang i sognets historie findes der takket være markbogen en detaljeret gennemgang af de agre, som bymændene havde dyrket i flere århundreder. Af særlig interesse er de gamle marknavne, hvorom der nedenfor gives en særlig fremstilling.

Først giver markbogen navnene på bymændene:

1. Poul Svendsen	12. Claus Andersen
2. Rasmus Jensen	13. Rasmus Laursen
3. Anders Jørgensen Bunde	14. Hans Staffensen
4. Rasmus Pedersen	15. Hans Mortensen og Henrik Pedersen
5. Jens Hansen	16. Knud Andersen Juel
6. Morten Rasmussen	17. Anders Jacobsens enke
7. Hans Laursen	18. Christen Hansen
8. Jørgen Pedersen	19. Niels Pedersen
9. Mads Hansen	20. Møllegården: øde
10. Anders Poulsen	21. Rasmus Rasmussen (præstebonden)
11. Peder Nielsen	

Husmænd: Rasmus Hansen, Peder Andersen, Niels Jensen snedker, Hans Hansen sandmand (vognmand, der kørte med sand).

En sammenligning mellem matriklens navnestof s. 403 viser overensstemmelse. Der er dog foretaget mindre ændringer i rækkefølgen. Det er bl. a. de to gårde i Hjalleses Torp, der ofte placeres med ændret rangforordning. Om bymarkerne siges, at der er tre, hvoraf de to besås årligt, mens den tredie hviler. Driftsformen er det velkendte trevangsbrug. Fra hver mark

er indhegnet en have (haug), som både besås og hviler med marken. Da ordet have – som nævnt under hovedgårdens marker – oprindeligt har været et stk. indhegnet skov el. græsgang, kan det vel antages, at Hjalleses haver først har været anvendt til græsning, men efterhånden er taget med ind i den egentlige agerjords rotation.

De tre marker hed: Lindvedsmarken, Mosemarken og Bjerremarken. Den første viser naboskabet til Lindved-gården. Bjerremarkens stavemåde andre steder viser, at det er „bjergene“ mod Stenløse, der er tale om. Mosemarken er beliggende syd-sydøst for Sejrskov. Da der ikke blev udarbejdet noget kort i forbindelse med matriklen, er det nødvendigt at støtte matriklens oplysninger med navnestoffet fra et kort fra 1781.

Om gårdene oplyses, at der i Hjalleses findes 20 helgårde, hvoraf de 19 er lige lodtagen i alle tre marker, i ager og i eng. Den 20., som er øde, er Møllegården, som alle bymændene har i brug, og da denne gård ikke er lodtaget lige med de andre, findes den aparte specificeret. Endelig findes der i byen en ejendom, der er henlagt til præstekaldet for dets ringheds skyld. Denne bonde kaldes præstebonden eller mensalbonden, fordi ejendommen er lagt til præstens bord (mensa). To husmænd har lidt jord til deres avling.

Markbogens omtale af de 19 gårde som lige lodtagne viser, at den rebnings, som Johan Friis havde ladet foretage,³⁰⁾ stadig var gældende, så de 19 bymænd principielt havde samme indkomster, og i hvert fald betalte samme landgilde. Denne ligelige fordeling af jorden i Hjalleses medførte, at landmålerne 1681 nøjedes med at opmåle og beskrive agre, engstykker m. m. til en enkelt gård med den tilføjelse, at de andre havde deres tilliggende efter samme mønster. Markbogen giver således ikke noget om, hvordan de enkelte bymænds agre lå i forhold til hinanden.

I markbogen nævnes agerens navn, placering, længde og bredde, og hvad arealet så bliver i kvadratalen, jordens bonitet, for engenes vedkommende arealet og hvor meget hø, der kan avles. Som eksempel anvender markbogen Poul Svendsen jord. Det kan synes lidt mærkeligt, at det netop var Poul Svendsens tilliggende, der blev anvendt som udgangspunkt, da hans gård var den ene af Torp-gårdene. Ordet torp betyder sædvanligvis, at der er tale om en udflyttergård. På dette tidspunkt har der åbenbart ikke været nogen forestilling om, at disse gårde eventuelt kunne have en særstilling.

Som eksempel nævnes her Poul Svendsens første ager:

En ager på Skammellott-agrene, øster på, d. v. s. vest for toftageren og vester mod, d. v. s. øst for Snavemåen. Første breddemål er 30¹/₂ alen, længden er 233¹/₂ alen og andet breddemål 34¹/₂ alen, og det bliver 7588¹/₂ kvadrat-

alen. Denne ager karakteriseres som middelmådig bygjord. Et stk. eng ved den vestre ende, som er efter målingen 3843 kv. al., takseres til 4 lspd. godt hø.

Agrenes ret store længde i forhold til bredden viser noget karakteristisk for dansk landbrug i denne tid. De tunge redskaber – hjulploven – gjorde det nødvendigt med disse lange agre, så der ikke skulle vendes alt for ofte.

Et andet typisk træk er de mange spredte agerstykker. En sammentælling af alle de nævnte agre hos Poul Svendsen giver 72, hvortil kommer 8 toftestykker og 50 engstykker. Selv om toftestykkerne er placerede nogenlunde samlet tæt ved gården, og mange af engstykkerne er placerede i direkte forlængelse af agerstykkerne, har det dog været nødvendigt for landmålerne at klassificere 130 jordstykker til en enkelt ejendom.

Som nævnt havde Poul Svendsen 8 stk. toftejord. Denne dyrkedes uden hensyntagen til den veksling, der ellers fandt sted i trevangsbrugets tid. Som regel dyrkedes den uden de hvileperioder, der var almindelige for de andre bymarker. Dette kunne lade sig gøre, da toftejorden blev gødet bedre end de fjernereliggende agerstykker og vel som regel har fået en mere omhyggelig pasning.

Der nævnes en eng i tørvemosen bag Torpegårdene, som ikke slås, men bruges til tørveskær. Poul Svendsens anpart i Enghaven, som er engbund, takseres til 2 læs godt hø, og hans anpart i Heigneden til 3 læs godt hø og 1 læs stærhø.

Efter Poul Svendsen nævnes Rasmus Jensen, der af ager og engjord har lige så meget som Poul Svendsen og af samme bonitet. Undtagen er dog tørvejorden, der opføres specificeret for hver bymand, såsom de derudi ej er lige. Han har toftejord i Lindvedsmarken – i alt 6 stk. Ved gården har han en lille hampohave på 1579 kv. al. og en frugthave samt en kålhøve med en snes humlestænger eller to. Lignende oplysninger findes om alle bymændene, der tilsyneladende er næsten ens udstyrede med frugt-, kål- og humlehøve.

Møllegårdens marker var som nævnt øde, og bymændene havde delt dens avling imellem sig. Den plads, hvor møllegården tilforn havde stået, og som nu var indtaget til æblehave, og som var i Lindvedsmarkens toftejord, var blevet overdraget til Abraham Pedersen, som betjente kirken, og han måtte bygge sig et hus der. Denne Abraham Pedersen var substitut, d.v.s. stedfortræder for degnen. Degnekaldet lå til Odense Skole (latinskolen), men her som andre steder lod man en stedfortræder passe de daglige forretninger. I øvrigt ser det ikke ud til, at der ret længe har været degnebolig i Hjallese. I afsnittet om skoleholdere og degne s. 391 vil der blive gjort nærmere rede for dette forhold.

Efter møllegården opførtes de jordlodder, der tilhørte præstebonden

Rasmus Rasmussen. Også han havde en frugthave og en kålhave med et par snese humlestænger. Denne ejendom lå på det areal, hvor Hjallesø Kirke i sin tid havde ligget. Da der senere kom en kapellan på ejendommen, fik den navnet Kapellangården, hvilket er bevaret den dag i dag.

Særskilt nævnes smedejorden i Bjerremarken, der egentlig tilhører byen i fællesskab, men nu besiddes af Peder Nielsen smed, der bruger jorden.

I Bjerremarken tilhørte en ager på Rolkehøjen Stenløse Kirke.

Om græsningen oplystes, at Lindvedsmarken med dertil hørende kohave, som dyrkedes sammen med marken, kunne græsse 81½ stk. køer det år, hvor den ikke dyrkedes. Der fandtes her nogle kærstykker og botter (el. batter), i engbunden, som slet ikke kunne dyrkes. Batter bruges om vandholdige strækninger. De to år, hvor Lindvedsmarken dyrkedes, kunne der på engen, når høet var indavlet, græsse 61 køer. I Mosemarken kunne der, når den hvilede, græsse 83 køer samt 3 af præstebondens. Når den dyrkedes, kunne der efter høvlingen græsse 62 køer samt 2 af præstebondens. I Bjerremarken kunne der, når den hvilede, græsse 31 køer, samt en af præstebondens. Når den dyrkedes, kunne der efter høvlingen græsse 20½ ko samt ½ af præstebondens.

I den årlige enghave, der kaldtes Heigneden, kunne der græsse 40 køer, når høet var indavlet. Her delte alle tyve gårde lige. En anden årlig enghave kaldtes Enghaven, og dér kunne efter høvlingen græsse 28½ stk. køer, men her havde kun de 19 gårde andel – ikke Møllegården. I overdrevet Maa-haven havde de 20 gårde hvert år lige græsning med i alt 40 stk., og præstebonden havde ret til 3 stk.

Marknavne i Dalum sogn

Dalum sogns jord er fra gammel tid ved Odense Å delt i to dele, en mindre, vestlig, hørende under Dalum Kloster, senere Kristiansdal, og en større, østlig, omfattende Hjallesø bys marker. I den følgende oversigt over sognets marknavne vil dette skel blive opretholdt, idet det i almindelighed gælder, at herregårdes navnestof udvikler sig på anden måde end andre marknavne. I forbindelse med oversigten vil der blive foretaget en undersøgelse af navnemassens stabilitet i hundredåret 1681–1781, og en årsag til ringe bevaringsprocent søges påvist.

Som grundlag for undersøgelsen af sognets navnestof er benyttet markbogen over „Dallumb Sougen“ 1681 (Rigsarkivet), i det følgende forkortet

MB 1681, samt to udskiftningskort, „Copie Kort over Kristiandals Hovmarker udi Odense Amt og Herred Dalum Sogn. Opmaalt 1792 af Biørensens. Copieret 1805 af G Linde“, forkortet MK 1792 og „Charte over Iallesee Markers Indretning som Høyvelbaarne Herr Christian von Bentzon Cammer-Herr og Ritter haver ladet sætte i Brug Aar 1781“ Kopi 1796, forkortet MK 1781. Begge kort forefindes i Matrikelarkivet (fig. 73 og 74). I de foretagne optællinger er hvert navn kun medregnet én gang, således at forstå, at f. eks. stachene Borre, Lange Borre, Borrebiery og Borrebech er talt som ét navn, idet en enkelt lokalitet Borre formodes at ligge til grund for navngivningen; det anførte antal jordstykker stemmer derfor ikke nødvendigvis overens med antallet af navne. I nogle tilfælde kan der være tvivl, om den angivne betegnelse er et navn eller appellativisk; der er da truffet en skønsommæssig afgørelse, hvorfor der på stedet er gjort rede.

I de efterfølgende opstillinger indeholder første kolonne markbogens navne, anden kortets, i den tredje er anført de i nutiden kendte forekomster af navnene, dels meddelt Stednavneudvalget af Jacob Hansen, dels optegnet af udvalgets medarbejdere eller udskrevet efter Geodætisk Instituts kort. Navnene i den tredje kolonne er holdt uden for de foretagne beregninger over bevaringsprocenten, thi med udskiftningen mistede marknavnene deres praktiske betydning og dermed hovedgrundlaget for deres bevarelse.

Dalum Kloster.

<i>MB 1681</i>	<i>MK 1792</i>	<i>Efter 1940</i>
<i>Dalumb Closters</i>	<i>Kristiandals Hovmarker</i>	
<i>Hoffvid-gaard</i>		
Tingløchen	Tinglykken	Tingløkken
	Forreste Tinglykke	
Ellekiers Marchen	Ellekiærs Marken	Ellekærsmarken
eller	Bagerste Ellekiær	
Kiøromsmarchen		Kiøriomsmarken
Aamarchen	Bagerste Aaellykke	Bageste Aalykke
	Forreste Aaellykke	Forreste Aalykke
Dyerup Marchen		
Hestehaugen		
eller		
Fruerbyemarchen	Fruens Bøge	Fruerbymarken
herunder:		
Elmelund aamaa		Elmelund lb., Sanderum S.
Sanderum aamaa		Sanderum, nabosogn
Rytter moesen		
Heehaugen norden Tingett	Bagerste Hedemark	Hedemarken
	Forreste Hedemark	
	Vestre Hedemark	

Store Gaasmaen	
Hunderup Aamaa	Hunderup, Odense kbst.
Møllemoessen	
Lille Gaasmaen	
Sandruns Mark	
Mellem Marken	
Gaardlykken	
Landeveys Lykken	
Præstegaardens Iorder	
Grisse Lykken	Grisegyden
	Grisehuse
Bleg Have	
Enghaugen	

Dalum Klosters jord er i markbogen opdelt i 6 marker: „Dalumb Closters Hoffvid-gaard. Med dedtz tilliggende Eenemercker bestaar udj Sex Marcher Huor aff Aarligen de Trey Saais med Roug, Biug, aure (d. v. s. havre) og boghuede, Imedlertiid Trey huiler, De tuende som huiler brugis till gress beed (d.v.s. græsgang) og fehlet, dend Tredie er Leidemarch som slaais og brugis till Høe . . .“. Disse 6 marker er betegnet med 8 navne, idet to marker har alternerende betegnelser. På kortet er 5 af disse navne bevaret. Yderligere findes i markbogen 6 navne på 7 engstykker, intet af disse navne er bevaret; i halvdelen er forleddet et andet stednavn. Dyerup Marchen er måske ikke noget egentligt navn, men en for lejligheden skabt betegnelse; i markbogen siges om den: „ Denne march har tillforne ligget till de tuende Dyropss gaarde, som 1679 bleff lagt under Dalum Closters auffling . . .“. Det er rimeligvis denne mark, der på kortet er betegnet „Bagerste Ellekiær“. Det eneste af navnene, der kendes fra ældre tid end markbogen, er Fruens Bøge, Jb 1587 Fruer Bøgh; Fruerby- beror på en omtydning heraf, jfr. det sønderjyske landsbynavn Vibøge, 1245 Wiboki, 1690 Wiebye, Danske Atlas 1781 Wibye. Efterleddet er et kollektiv betegnende ‘bevoksning med bøg’, forleddet sigter til klosterets ejerforhold. Hunderup Aamaa angives at ligge „Sønden aen“, efterleddet er den dialektale form af subst. made ‘eng’. Desuden ejer klosteret nogle engstykker uden for sognet: Seeden Holme ved Skibhuset, og i Sanderum sogn Kielsmaen på Højme Mark og Øghaugen.

På kortet er jorden opdelt i 16 marker med 11 forskellige betegnelser, hvoraf 1 appellativisk. De nytilkomne navne fordeler sig vistnok med Sandruns Mark, Mellem Marken og Gaardlykken til markbogens Heehaugen, Landeveys Lykken og det appellativiske Præstegaardens Iorder til Fruerbyemarchen og Grisse Lykken til Ellekiær Marchen. På kortet findes endvidere 2 – muligvis appellativiske – betegnelser for enge.

For Hjallesse bys område er i markbogen de enkelte jordstykkers grænser i agrenes tværretning angivet med så stor nøjagtighed, at det ved benyttelse af de opgivne mål for agrene og sammenhold med MK 1781 skulle være muligt at rekonstruere en plan over byens jord med alle navnes nøjagtige placering på markbogens tid. En sådan rekonstruktion ligger dog uden for rammerne af nærværende undersøgelse af navnestoffet.

I markbogen er byens jord inddelt i 3 marker: „Hiallesse Byis Marcker ere Trej Huor aff de Tou aarligen Saais, og dend Tredie huiler, fra huer marck er indheignet En haugue som Baade Saais og huiler med marcken, Marchernis naufne ere Linduedtzmarchen, Moesemarchen, och Bierremarchen, udj samme Bye ere Tiuge Heele gaarder, huoraff de 19 ere Lige Lodtagen udj alle 3 Marcherne udj Agger og Eng, Dend Tiugende som er Møllegaarden er øde Dendz auffling alle Byemendene i Brug haffuer, og formedelst samme gaard ey ere lige Lodtagen med de Andre, findis dend aparte Specificieret, Derforuden Haffuer Præsten M: Ienss Persen udj Dalum Een Bunde der i Byen, som hannem effter Beretning for kaldedtz Ringhedtz schyld schall werre henlagt, huiss aggre og Eindomb her effter ogsaa findis indført, Saa uelsom ogsaa tuende Huussmend som till deris huusse haffuer Lidet auffling, Huiss iord Lige saa uel som Gaardmendenis er Bleffuen maalt, og Her effter indført“. På MK 1781 er der 10 marker; i to tilfælde skærer de gamle markskel de nye marker. Til Lindvedsmarken i markbogen svarer på kortet Lille Mark samt den del af Lille Iallesee Marker og Iallesee Tofter, der ligger syd for landevejen, til Mosemarken svarer Mose Marken, Mølle Mark, Heede Land Mark samt den nordlige del af Lille Iallesee Marker og Iallesee Tofter, til Bjerremarken Bierge Mark, Taaruppe Marker, Steenløse Marken samt II^{sens} (og) PM^{sens} Marker.

Den foretagne opstilling af Hjallesse bys marknavne følger samme skema som benyttet ved Dalum Kloster. Navnene er opført i markbogens rækkefølge. Både under Møllegården og under Præstebondens jord findes nævnt nogle få jordstykker, hvis navne i øvrigt ikke forekommer i markbogen, de er opført sidst under hver mark. Parentes om navnet angiver, at det kun nævnes i en grænsebeskrivelse, hvorfor dets tilknytning til sognet eller til en bestemt vang i nogle tilfælde kan være tvivlsom. Variantformer er kun medtaget i de tilfælde, hvor de har skønnedes at være af betydning for navnets tolkning eller lokalisering; de er da betegnet Var.:

Hjallese by

<i>MB 1681</i>	<i>MK 1781</i>	<i>Efter 1940</i>
Linduedtzmarken		Lindved. Bebygg. i Stenløse s.
tillige med Kouhaugen	Ko Have	Kohaven
Sckammelott aggerne	Skamlo	
Toffte maalet	Tofte agger	Tofte Ager
(Moesse aggerne)		
Blanchemaal		Blanke Mark
Siuelandet	Siebelong	Sigland
Høibyestente		Højby. Nabosogn
Bircke agger maal		
Killeruds Aggeren		
Anders Hanssens Sckou		
Glissholms Eng		Glissholm. Hus Glissholm Skov, Fraugde s.
Høetued		
Eschemoesse Eng		Eskemose Mark
Storche Ree Engen	Storke Reed	Storke Red Mark
Schøtte Krogen	Skytte Krog	Skytteløkke Skyttekrogen
Røgelundtz Agger	Reylong	
Gydepøtten	Iype Stykker	
Lund aggers maal		
store grøffte støche	Smal og Brede grøft	
Lille grøfft støcher		
Torffmaalett	mensal bundens tørve maal	Mensalgaardens Tørvemaal
grøffte Tuc		
May moesse		
Rønneholms støcher		
Egemoesse Engen		
Woesse Engen (Woess aggre, Waassmoesse)	Vaase Stykker	Vaase Stykker
Schøtte tued		
Weglandtz agger		
Kierling aggerne	Lille Mark Lille Iallesee Marker Iallesee Tofter	

Lindvedsmarken indeholder efter markbogen 21 stykker agerland og godt en snes engstykker, hvoraf i alt 27 benævnes med 25 navne, resten er betegnet ved deres afgrænsning. Af de 25 navne er Torffmaalett sandsynligvis et appellativ, jfr. betegnelserne på MK 1781 og i moderne tid. Om betegnelser som Kohaven, Hestehaven, Enghaven er navne eller appellativer, kan ud fra det foreliggende ikke afgøres, de er overalt medregnet som navne.

Forleddet i Sckammelott aggerne er en sammensætning, hvis første led

er best. form af adj. skam 'kort'. Andet leds betydning er uvis, måske er det subst. lod, jfr. det sønderjyske gård- og marknavn Langelo, Kværs s., Åbenrå amt.

Anders Hanssens Sckou er blevet talt med som navn, idet markbogen har: „En Eng kaldis A. H. S.“, og ingen af bymændene efter markbogens fortegnelse over dem hedder Anders Hansen.

I Glissholms Eng er første led muligvis dannet af verbet glisse 'glinse'. Fra Kværndrup er optegnet: „Glisse er den samme Betegnelse for bløde Legemer, som glindse for hårde . . . Jorden glisser efter Ploven, d.v.s. Furen i den fugtige Jord ligger blank efter Ploven . . .“ (Dyrlæge P. Jensens optegnelse). En lignende betydning ligger muligvis i Blanchemaal i samme mark.

Schøtte Krogen og Schøtte tued er regnet for to forskellige navne, idet grænsebeskrivelserne viser, at lokaliteterne ikke har topografisk forbindelse; Schøtte Krogen – med variant Schøtte aggerne – ligger ved skellet til Fraugde sogn på det sted, hvor „Holleffgaards Skytte huus“ er afsat på MK 1781. Schøtte tued, variant Schøtte støchet, er omtalt allerede under kong Hans (1481 – 1513), afskrift 1550 Skyttwedt; if. markbogen grænser det „norden paa Røgelund, og Sønder paa Linduedtz gierde“, d.v.s. det har ligget omkring det sted, hvor gården Aldersminde nu ligger. Forleddet i dette navn kan også være skytte i betydningen 'jæger'; en anden mulighed er skytte 'spjæld; stibord ved mølle, i sluseværk o. lign.', idet Skyttetved har ligget i et område med meget fugtig jordbund, jfr. MK 1781. Efterleddet er tved 'rydning, fældet skov'.

I Røgelundt er forleddet af uvis oprindelse.

Gydepøtten er sammensat af gyde 'smal (især indhegnet, inddiget) vej' og pøtte 'pyt, mindre vandhul'.

Så vidt det kan skønnes, stemmer markbogens lokalisering af Gydepøtten overens med placeringen af Iype Stykker på MK 1781. I vore dages fynske dialekter kan g udtales j foran e, i, æ, y og ø i egnen omkring Svendborg og på øerne syd derfor, men ikke på Odense-egnen. At det tidligere har været tilfældet, tyder MK-formen på.

May moesse d.v.s. Mademose.

Woesse Engens forled er vase 'risknippe', 'vej dannet ved opfyldning med risknipper'.

Kierling aggerne er måske fejl for Røgelundtz Agger med varianterne Røgelund, Røelund. R og K kan ligne hinanden meget i 1680'ernes skrift, og lund holdes i markbøgerne ikke altid skarpt ude fra lung (jfr. i Bjerre-marken Liung Kier, Var: Lundekier). Hvis man forudsætter et skødesløst skrevet „Røelung“ i forlægget, kan en læsning Kierling således tænkes.

Grænsebeskrivelsen for Kierling aggerne „Sønder paa Linduedtz Wey, og norden paa Siueland” svarer til kortets placering af Reylong. Weglandtz (d.v.s. Vejlands) agger ligger efter grænsebeskrivelsen umiddelbart vest herfor.

I alt indeholder markbogen da for Lindvedmarken 25 navne (markens eget navn medregnet), af disse er 10 eller 40 % bevaret på kortet. Ydermere findes på kortet 1 nyttilkommet navn, idet Lille Iallesee Marker og Iallesee Tofter som indeholdende hovedbyens navn ikke medregnes.

<i>MB 1681</i>	<i>MK 1781</i>	<i>Efter 1940</i>
Moessemarchen tilliige med Hestchaugen Hellestøcherne Wed Leergrafuene	Mose Marken Heste Have	Hestehaven
Lille Mølleroed Aa aggerne Haretued (Haretuedtz schouff) store Møgle Roed Var: store mølleroed	Lille Mølle Aae agere Horret Tvee Store mølle	
Seeschouffsnabe Seyschouff, Lille Seyschouff, øffuerste Seyschouff	See Skov	Sejrskov
Langebøge		Forreste Lange Bøge. Bageste Lange Bøge
Hyrehuuss støchet Karpelund Var: Karpeliung	Karbelund	Hyrdehus (hus) Karuplund (hus)
Boeschou Lille Karpe Eng Kallerup Stieffue	Bog Skov	Boerskov (hus)
Frisseroed Biørnemoesse Stolpehøj Eege nappe Windeboe Schou Var: Winde Boeschouff	Asseroe Bierne Mose Stuppe høyde Egen Nabe	Kallerup, Gde, Fraugde s. Fredsro, Frisrod Bjørnemose
Morrisis Torne Eute Løche Var: Euffte Løchen	Eptee Lykke	
Dybekiers pøtt, Dywekier		
Heeland, det nederste Heeland det store maal udj Heste haugen (Maahaugen)	Heede Land Heede Land Mark	
Sandøsse maal Var: Steen døsse maal		

Longen		
Suends Roedtz Eng,	Svens Roc	
Suends Roed		
Lille Seyrschou Eng		
Store Seyrschouffs Eng		
Nørre moesse	Store Mose	Moscskov
Var: Store Nør moesse		
Hummelgaard	Hammel Gaard	
Var: Hommelgaard		
Stackene Bøge, Lille Bøge,	Stakke Bøye	
Bøge aggre		
Dammen	Dammene	
Var: Engdammen		
Boeschouffs Eng		
Aggre moesse	Aggr Mose	Aggrmose
Toffte aggrene ued Byen	Iallesee Tofter	
Weile Ende	Veilene	
j Agger udj Claussis maal		
kaldiss Heeland		
	Mølle Mark	
	Lille Iallesee Marker	
	Hullerne ved Maelong	
	Tree Ieereene	
	Lille mose	
	Lange Agere	
	gammel Iallesoe Ploy Land	
	Iuule Stykker	
	lille Iallesoe Skov	
	og Store Iallesoe græsning	
	Taaruppe Skov	

I markbogen opregnes under Mosemarken 30 jordstykker og ca. 35 enge, hvoraf i alt 42 er betegnet med 25 navne. Longen og det store maal udj Heste haugen samt Toffte aggrene ued Byen er regnet som appellativer.

Forleddet i Hellestykkerne er rimeligvis det gammeldanske subst. hælla 'skråning'.

I Seeschouffsnabe, Seyrschouf, nu Sejrskov, er første navneled af uvis oprindelse. Subst. snabe 'kile, fremspring', 'hjørne, skråt stykke' er her nok brugt i den fra jyske stednavne kendte betydning 'en strimmel skov, der strækker sig ind i marken'; denne betydning foreligger også i Hersnap og Snave på Hindsholm (se J. Kousgård Sørensen i Fynske Aarbøger 1954, p. 345, jfr. i øvrigt Danmarks Stednavne XIII 224 Snavegård). Samme ord er forled i Snawemaa ndfr.

Karpelund, Lille Karpe Eng og Kallerup Stieffue er talt som ét navn, de er topografisk forbundne, og forleddet er overalt gårdnavnet Kallerup i den under nabosognet Fraugde hørende enklave, i første tilfælde gen-

givet i den lokale udtaleform, i sidste i skriftformen. Skrivemåden Stieffue kan dække en udtale [sdiwə], svarende til et styve (jfr. tyve [tiw], krybe [kriw] (P. Jacobsen, Mundarten i Flemløse Sogn og H. M. Jensen, Brenderup-Målet)). C. Reimer (Nordfynsk Bondeliv) anvender under omtalen af hørbehandling et subst. styve 'knippe' med tilhørende verbum styve (p. 263, 412); i formen støve findes samme ord optegnet af dyrlæge P. Jensen, Kværndrup, med betydning 'let, lille Neg'. Måske indgår dette ord i stednavnet. En anden mulighed er et ikke hjemlet subst. svarende til verb. stive, styve 'beskære, styne, tophugge'.

Boeschou. Forleddets oprindelse er uvis, en mulighed er bod 'lille hus, skur, hytte'. Windeboe Schou fortsætter, så vidt det kan sluttes ud fra grænsebeskrivelserne, Boeschou i sydøstlig retning, og navnet er rimeligvis en udvidelse af dette navn; første led kan være bestemt form af adj. vind 'skæv, skrå'.

Frisseroed modsvares af kortets misforståede form Asseroe, idet markbogens grænsebeskrivelser „Sønder paa Winde boeschouff, og norden paa Karpelund“, „øster paa Killerup gierde, og Wester paa Boeschouff“ svarer til beliggenheden af Asseroe. Forleddets oprindelse er uvis, muligvis er det tilnavnet Fris.

Efterleddet i Eege nappe er subst. nabbe 'knold, pynt, spidst fremspring'.

Morrisis Torne. Forleddet er muligvis en sammensætning, hvis andet led kan være subst. sig 'mindre lavning i terrænet, der i fugtige perioder er fyldt med vand...', 'lille sø, som undertiden er udtørret, sumpet sted'. Første led kan være adj. morret 'om jord: sid, sumpet, moseagtig, tørveagtig'. Subst. torne kan på Fyn have betydningen 'krat, lille skov'.

I Eute Løche er forleddets betydning uvis. En mulighed er Urte-. Subst. urt kan i fynsk have udtalen [öwt] eller [öwrt] (se f. eks. Danmarks Stednavne XIII 182).

Heeland indeholder ligesom Heehaugen under Dalum Kloster subst. hed(e) 'fladt, skovløst terræn, i almindelighed benyttet som græsningsareal'.

Sandøsse er utvivlsomt fejl for varianten Steen døsse 'stendysse'.

Suends Roed er medregnet som stednavn, da ingen af bymændene i 1681 hedder Svend.

I Hummelgaard har gård den ældre betydning 'indgårdet areal'.

Weile Ende. Det velkendte subst. vejle 'vadested' synes efter naturforholdene på stedet næppe at kunne foreligge i dette navn. Snarere er markbogsformen et forkrevet Vejlænde, sammensat af substantiverne vej og lænde, en afledning af land med betydningen 'landstrækning'; på MK 1781 ses landevejen at gennemskære jordstykket Veilene. Herimod taler dog variantformen Weile Enden, da lænde er et intetkønsord.

Claussis maal er ikke anset for et navn, da en af bymændene hed Clauss Andersen.

På kortet findes 19 af disse navne bevaret, når markens navn medregnes 21, over for markbogens 26 (80,8 %). Kortets Store Mose er regnet lig med markbogens Nørre moesse, da der i MB findes en variantform Store Nør moesse. På kortet findes yderligere 5 nye navne foruden nogle appellativiske betegnelser. Mølle mark er ikke regnet for et eget navn, da marken indeholder St.- og Lille-Møllerod.

Tree Ieerene er af uvis oprindelse.

Kortets Iuule Stykker svarer omtrent til Hyrehuuss (d.v.s. Hyrdehus) støchet efter markbogens grænseangivelse „norden paa Karpelund, og Sønden paa Weile Enden“. Jordstykket ligger i forbindelse med Iule Huuset på Odense købstads jord; dette kan være subst. ældre nydansk hjulehus 'hjulmandsværksted', og marknavnet er en elliptisk dannelse til husnavnet.

<i>MB 1681</i>	<i>MK 1781</i>	<i>Efter 1940</i>
Bierremarchen	Bierge Mark	Bjergmarken
tillige med		
Enghaugen	Eng Have	Enghaven
Hørlandtz Aggerne	? Helle Stykker	
Snawemaa		
Jueleagger		Juleagre
Stachnet tang		Stakkenland
(Tarepe dam)		
Dend Liden Eng Bag		
Torpe gaarden	? Taarup Mae	
Lange tang		
(ottes Dam)		
Grundeshøy	Krimes høyde	
Var: Grimeshøy		
Badtzbierg		
Var: Baassbierg		
Lille, store Baassbierg		
(mادتz Præstis Kier)		
Øested		
offuer Biergene	Biergene	
(Liung Kier).	Lundkiær	Lundekjerhuset
(Var: Lundekier)		
Rolchehøjen	Rulke høyde	
(Baunbanche)		
Schoumaalet	Skov Maalene	Skovmarken
Bøgholm	Bøgholm	Bøgholm
offuertued	over Tvee	
Steenløse aggerne	Steenløse Stykker	Stenløse, nabosogn
Alchier haugen	Alke høyde	
Flamosse		

Kielde aggeren	Keile agere	Kejle Agre
Langhalsse Agger	Lange hals	
Weyr moesse,	Wemmes Bierg	
Weir moesse Banchen,		
Var: Weirmaalss bierg		
(Damed)	Dammet	Damgaard
stachene Borre	Stakke Bare	Stakke Barre
Lange Borre,		Lange Bor
(Borrebech),		
(Borrebierg)		
Hauff Bierg	Have Bierg	
Loe maaen,		
Var: Laa maaen,		
(Laugemaa)		
store Sandgrauff		
Lille Sandgrauff	Sand grave	
Engholmen		
(Aemaa Krogen)		
(Tue Damed)		
(de smaa Aamaar)		
de Breede Aamaaer	Aae mae	Aa Maen
Byemaaen		
Torffmoesen bag	? Taarup Grave	
Torpe gaarderne		
Flage Tofften,		
Flage Ledet		
Bierrestøcherne	Biergene	
det første Skouffmaal		
Torn Bachet paa		
Weir maalss bierg		
Enghauge Ellet		
Dyene maaen	Dynne Mae	Dynne Maen
Boell Krogen	Boelgrave	
(Lange Boel)		
(Brodde Tofften)		
Smede Jorden	Smedens Iord	
(Smede Engen)		
	Bremer Holm	
	Rebierg Grave	Ribjerg, gd. i Stenløse s.
	Slompe Stykke	
	Hense Banke	
	Kalle Stykker	
	Sandhul	
	Banker bag Taarup	
	Steenløse Marken	
	Taaruppe Marker	
Uden for vangene:		
Heigneden	Heine	Hjallese Hegning
Enghaugen	Eng Have	Enghaven
Maahaugen	? Maelong	

I Bjerremarken omtales 32 jordstykker og ca. 15 enge, hvoraf 40 er benævnt med ialt 30 navne, idet Smede Jorden og Torffmoesen (d. v. s. Tørvemosen) er anset for appellativer. Om Smedejorden bemærkes i markbogen: „Smede Jorden udj Bierre marchen som tilhører ald Byen, mens till Smeddien affstaat saasom Byen dend ued lige holder, nu besiddis aff Peder Nielssen Smed som og iorden Bruger“. Smedejorden angives i MB at bestå af bl. a. „4 smaa støcher Westen fra Enghaugen og østen paa Dammen“ og kan altså ikke være identisk med det stykke, der på MK er betegnet Smedens Iord.

Jueleagger „øster paa Snauemaais gierde, og Wester paa Kilde agger“ lå mellem Hjallese og Hjallese Torp, og der er ingen forbindelse med kortets Iuule Stykker, omtalt ovfr. En af bymændene, der nævnes i markbogen, hed Knud Anderssen Juell, og dette jordstykke kan have navn efter ham eller hans slægt.

Grundeshøy er formentlig fejl for Grimeshøy, jfr. markbogens variantform og kortets Krimes-. Forleddet er snarest et mandsnavn eller tilnavn i genitiv. Der kan være tale om Grimer eller Grime.

Forleddet i Badtzbiereg er muligvis subst. bast, navnet indgår da i rækken af navne, der betegner et sted, hvorfra man har hentet materiale til bastreb. (Se Danmarks Stednavne X 152 Bastemose).

Østed. Forleddets oprindelse er uvis; som en mulighed kan nævnes adj. øde (se i øvrigt J. Kousgård Sørensen, Danske bebyggelsesnavne på -sted p. 138, 142).

Rolchehøjen. Forleddets etymologi er uvis; en mulighed er subst. rollike 'nedsættende betegnelse for en dårlig hest; krikke; rallike'.

Alchier haugen omtales 19 år før markbogen, 1/5 1662, som Allecke Haven (Kronens Skøder), matriklen 1664 har ligeledes Alleckehauffuen, hvilket viser, at navnets forled er fuglenavnet allike.

Uheldigvis findes der i markbogen ingen beliggenhedsangivelse for hverken Flamosse eller Flage Tofften og Flage Ledet, så det kan ikke derved afgøres, om disse navne muligvis hører sammen. Forleddet i Flamosse er måske adj. flad. Rækkefølgen i markbogen tyder på, at Flamosse har ligget i nærheden af Dammet, der kan således næppe være forbindelse mellem mosens navn og de fra nutiden kendte navne Fladegården, Fladegyden.

Dyrenavnet vædder, i dialekten udtalt [va.jær], indgår som forled i Weyr moesse.

Borre er dialektformen af subst. borg, her – som oftere i naturnavne – brugt om bakke, banke.

Forleddet i Loe maaen er det fra dialekter kendte subst. lov 'vand til ølbrygning'. „(Man måtte ikke) kalde det kogte Vand, som skal bruges

til Brygning „Vand“ – thi da blev Øllet ikke godt – (det kaldes) for Lov“ (C. Reimer, Nordfynsk Bondeliv p. 203).

Om Flage Tofften og Flage Ledet oplyses i markbogen: „Noch haffuer hand (Morten Rasmussen) Flage Tofften som till hører Heele byen, for Flage Ledet at holde ued Liige“. Subst. flage kan have betydningen 'risfletning, havelåge'; i Østrup bylov (Lunde hrd. Bjerger og Søgaard, Danske Vider og Vedtægter I 297 ff) forekommer flere gange forbindelsen „led og flager“; Flage Ledet er da formodentlig en tautologisk forbindelse ligesom f. eks. May moesse og Borre Bierg, eller betydningen er 'risflettet led'.

Boell Krogen. Bol er en ældre enhed for jorddeling og jordvurdering, dets areal er i tidens løb blevet forskelligt i de forskellige egne af landet.

Endvidere nævnes i grænsebeskrivelser 6 andre navne, af hvilke Damed kan anses for appellativ. Ottens dam er tvivlsomt, ingen af markbogens bymænd hedder Otte, men det kan muligvis sigte til en mand i nabosognet. Madtz Præstis Kier er derimod at anse for et navn, idet sognepræsten på markbogens tid var Mag. Iens Persen Kolding. (Mads præst er omtalt i I,1 s. 158.)

På MK 1781 findes 18 eller 19 af jordstykkernes navne bevaret, med Enghaven 19 eller 20 over for markbogens 31 (61,3 à 64,4 %) samt 1 af grænsebeskrivelsernes, medregnes det, bliver bevaringsprocenten 62,5 à 65,6. Bjerremark er ikke regnet som et eget navn, da det må være dannet til Bjergene (hvorimod Mosemarken ovfr. indeholdt flere forskellige moser, således at markens navn ikke kan siges at sigte til en bestemt af disse).

Det navn, der kan være tvivl om, er kortets Helle Stykker, hvis placering svarer til grænsebeskrivelsen for markbogens Hørlandtz Aggerne „norden paa Suanemaa (d. v. s. Snauemaa), og Sønder paa Jule aggre“; Snavemade kan, ud fra de talrige gange den omtales, bestemmes som det engdrag, der følger det nu forsvundne tilløb til Odense Å syd for Hjallesse by; det dannede skel mellem Lindvedmarken og Bjerremarken. Med sikkerhed kan det ses, at kortets Hellestykker er uden forbindelse med markbogens jordstykke af samme navn, som hører til Mosemarken og ligger nord for byen „Wed Leergrafuene, Sonden paa Tofftestøcherne, og norden paa Møgle Roed“. Men om kortets Helle- er en meget afsvækket form af Hørland- eller et nyt navn, kan ud fra det foreliggende ikke afgøres.

På kortet findes endvidere 6 nye navne plus det snarest appellativiske „Sandhul“ og de beskrivende „Banker bag Taarup“ og „Taaruppe Marker“. „Taarup Mae“ kan svare til markbogens „Dend Liden Eng Bag Torpe gaarden“ og „Taarup Grave“ til „Torffmoesen bag Torpe gaarderne“, ingen af disse betegnelser er medtaget i beregningerne.

Uden for vangene nævnes i markbogen Heigneden, Enghaugen og Maahaugen, af disse genfindes på MK 1781 Heine og Eng Have. Maelong er vistnok en anden betegnelse for Maahaugen.

Taget under ét bliver da antallet af navne for hele Hjallesø bys område i MB 85, på MK 65, hvoraf højst 54 kendes fra MB, idet da både Hellestykker og Maelong anses for bevarede; d.v.s. at bevaringsprocenten er 64,3.

Det er påfaldende, at bevaringsprocenten for Lindvedmarken ligger så langt under byens gennemsnit. De fleste af de jordstykker, hvis navn ikke er overleveret, må efter markbogens grænseangivelser søges i den østlige del af marken, det nuværende Hjallesø Hestehave (MK: Ko Have), der ligger syd for landevejen i modsætning til markbogens og kortets Hestehave, som ligger nord for. Her er der på MK afsat 5 gårde ved landevejen, og deres tilhørende jordstykker, der hovedsagelig ligger i den gamle Lindvedsmark, er betegnet N R^{sens} Lykke, R H^{sens} Lykke o.s.v. Gårdenes antal er det samme på MK (21) som i MB (20 + Præstebonden, jfr. p. 280), og de 5 gårde ved landevejen er formodentlig i årene mellem 1681 og 1781 blevet udflyttet fra byen og har ved den lejlighed fået samlet deres jord omkring gården, hvorved de gamle marknavne på stedet er gået ud af brug.

Henved halvdelen af de i markbogen opførte jordstykker er eng, men kun meget få engstykker er nævnt ved navn; til gengæld indgår en del oprindelige eng- og mosenavne i navne på agerjord; man kan regne med til grundliggende eng- eller mosearealer eller eventuelt naboskab til sådanne i navne, der indeholder led som dam, eng, grøft, holm, kilde, kær, lung, made, mose, sig, tue, tørv, vase, å, muligvis også grav (d.v.s. tørvegrav) og pøt (pyt, lille vandhul). Et navn som markbogens Siuelandet må også medtages her, da forleddet, plantenavnet siv, må sigte til fugtig jordbund, hvad jo også varianterne -long på MK 1781 og Sig- i moderne optegnelse tyder på. Det viser sig, at henved $\frac{2}{3}$ af sognets navne (Dalum Kloster her indbefattet) har relation til eng eller mose. På lignende måde kan konstateres, at ca. $\frac{1}{3}$ af navnene sigter til skovvækst, nemlig sådanne som indeholder et trænavn, en kollektivdannelse til et sådant eller et af leddene have (indhegnet område, oftest med skovbevoksning), hegned, lund, rod (rydning), skov eller torn. Stolpe- med varianten Stuppe- (d.v.s. Stubbe-) er også regnet hertil. I ca. $\frac{1}{6}$ af navnene indgår betegnelser for højdepunkter: banke, bjerg, borre og høj. I de resterende navneled ligger i almindelighed andet end naturforhold til grund for navngivningen; en bemærkelsesværdig stor del jordstykker – ca. $\frac{1}{4}$ af samtlige navne – har fået navn efter en anden lokalitet i nærheden, det kan enten skyldes naboskab eller bero på, at folk fra det opkaldte sted havde brugsret til vedkommende jordstykke.

Sammenlignet med andre egne af landet, hvor lignende undersøgelser er foretaget, viser Dalum sogn en ret lav bevaringsprocent. Falster, som er undersøgt af Chr. Lisse (Tradition og Fornylse i Marknavne, Ti Afhandlinger udg. af Stednavneudvalget, 1960, p. 96 ff.) har for Nørre herred en bevaringsprocent på 79,9 (a. a. p. 109), for Sønder herred 74,5 (a. a. p. 110). I de tre sydvestsjællandske byer Hejninge, Grøfte og Snekerup (C. Rise Hansen og Axel Steensberg, Jordfordeling og Udskiftning) er bevaret henholdsvis 97,6, 86,8 og 87,0 % af navnene (Ti Afhandlinger p. 100). Derimod viser de nordsjællandske byer Søborg og Dragstrup i Søborg sogn (udg. af K. B. Jensen i Fra det gamle Gilleleje 1952 p. 78-84 og 1954 p. 5-22) procenttallene ca. 52 og ca. 67 (Ti Afhandlinger p. 101), og Rørby sogn (udg. af Inge Wohlert i Fra Holbæk Amt 1955 p. 20-42) en gennemsnitsprocent på ca. 60 (Ti Afhandlinger p. 101), altså omtrent som Dalum.

Inge Wohlert.

Hjallese bliver ryttergods. Bymændene i Hjallese var ikke tilfredse med matriklens ansættelse. De kunne med nogen føje hævde, at de var blevet sat for højt sammenlignet med andre landsbyer, der var blevet takserede på et senere tidspunkt.

Imidlertid skulle der ikke gå mere end godt 10 år efter markbogens udfærdigelse, før der skete noget nyt, der på en måde bragte Hjallese tilbage til noget gammelt: Kronen blev 1693 ved mageskifte med Diderik Schult (se s. 260) atter ejer af landsbyen Hjallese.

Baggrunden for denne ændring var enevældens arbejde på at bygge en hærordning op, der på samme tid kunne være effektiv og økonomisk overkommelig. Der var 1670 bl.a. sket en reorganisation af rytteriet, der blev gjort nationalt, hvilket på dette tidspunkt betød, at mandskabet blev udskrevet – ikke hvervet. Der skulle være i alt fem nationale regimente, fire i kongeriget og et i de kgl. dele af hertugdømmerne.

De fire kongerigske skulle være på hver 1000 mand, og der afsattes 8 td. hrtk. til underhold for hver rytter. Dette jordegods blev taget af det krongods, der endnu var tilbage efter de store udlæg til kreditorerne efter 1660. For hver af de 8 td. hrtk. skulle der stilles en rytter med hest og fuld mundering. Bonden kunne enten selv ride eller stille en mand. Ved siden af disse udskrevne ryttere var der stadig hvervede ryttere, og hver af disse skulle underholdes af 400 td. hrtk. Disse hvervede ryttere kaldtes sogneryttere. På dette tidspunkt havde regeringen ikke noget ønske om en samling af krongods omkring regimenterne, så de ca. 30.000 td. hrtk., der skulle bruges til de nationale regimente, lå ret spredt i landet. For Fyns vedkommende lå det meste jordegods til rytterne i den østlige del af øen.¹⁾

Under den skånske krig skete der en forøgelse af regimenternes antal. Efter krigen var regimenternes fordeling: tre på Sjælland, to på Fyn og fem i Jylland.

En væsentlig ændring gennemførtes 1680, da princippet om udskrivning blev opgivet, idet mandskabet blev hvervet. Dette gennemførtes først og fremmest af hensyn til landbruget, hvor der efter krigen var mangel på karle til at overtage gårdene. Der var nu ikke nogen principiell forskel på de nationale ryttere og sognerytterne, og disse sidste forsvandt helt 1688. Der var på dette tidspunkt ca. 44,000 td. hrtk. til rådighed for det nationale rytteri, en betegnelse der stadig anvendtes, selv om mandskabet var hvervet.

Af speciel interesse for Dalum må nævnes, at regeringen 1673 genoplivede rostjenesten: adelens gamle pligt til at stille med mandskab. For hver 300 td. hrtk. skulle godsejere og proprietærer stille med en soldat. Jens Lassen skulle stille med 20 mand, men ved mønstringen i Odense nov. 1674 undlod han at lade mandskabet møde. Da der blev klaget over denne udeblivelse, svarede Jens Lassen, at man kunne træffe ham på Dalum. Han kunne nu ikke klare sig med denne flotte bemærkning, og da han blev truet med eksekution, mødte han med mandskabet, men det viste sig, at nogle af karlene var utjenstdygtige, andre bosiddende gårdmænd, og nogle af dem kunne tilmed forklare, at de kun var blevet lejet af Jens Larsen til selve mønstringen.²⁾

Da den skånske krig var brudt ud, anmodede Jens Lassen om at få nogle af de soldater, der var blevet udskrevet juni 1675, tilbage igen, da de var mere bekvemme til bondearbejde end til at være soldater, og de ville gerne antage og dyrke øde steder. Til gengæld tilbød han at stille nogle dygtige karle. Det viste sig at være svenske desertører fra Nordtyskland, som Jens Lassen havde skaffet i Rostock. Generalkrigskommissariatet ville dog ikke antage hans generøse tilbud, selv om det i virkeligheden kom til at falde sammen med regeringens senere opfattelse: bønderne skulle skånes af hensyn til jordens dyrkning.³⁾ Da krigen var forbi, lagde regeringen vægt på at beholde de tyske hvervede ryttere og give danske bønderkarle orlov. Værnepligten var nu helt bortfaldet og kom først igen med landmilitzen 1701.

Før Diderik Schults mageskifte med kronen lod regeringen foretage en grundig gennemgang af de ejendomme og det jordegods, som Diderik Schult tilbød til ryttergods. Denne undersøgelse kaldtes en inkvisitionsforretning, og den fandt sted allerede 1690.

Mens matriklen udelukkende beskæftigede sig med landsbyens tilliggende af marker, enge, skove m. m., giver inkvisitionsforretningen besked om en række andre forhold, der var af speciel interesse for rytternes

underhold. Der skulle således gives besked om bygningernes beskaffenhed og mulighed for at give plads til en rytter. Men der blev også spurgt om udsædens størrelse, om kvægholdet, græsningsmuligheder og om bøndernes tilstand i almindelighed. På mange punkter giver inkvisitionsforretningerne et godt materiale, der kan uddybe de oplysninger, der var givet i matriklen.

Som eksempel skal atter nævnes Poul Svendsen, hvis gård var blevet anvendt som udgangspunkt for markbogens vurdering.

Hans bygninger var på 60 fag, hvilket var det næsthøjeste i Hjallesø. Der var én ejendom på 64 fag. Om bygningerne siges, at de var temmelig ved magt, hvad der i datidens sprog betød, at der ikke var meget at udsætte på dem. Da der nu skulle indkvarteres ryttere på gårdene, skulle der gives oplysninger om mulighed for rytterbolig. Der fandtes ikke en sådan på Poul Svendsens ejendom, men mulighed for indretning.

Besætningen var på 8 bæster, 3 køer, 4 ungnød, 3 kalve, 8 får og 5 svin. De mange heste giver det sædvanlige billede af besætningens fordeling i datidens landbrug. Udsæden var pr. år 4 td. rug, 4 td. byg, 3 td. havre og 4 skp. boghvede. Hans årlige høavl takseredes til 16 læs, og han havde i Kohaven (Hjallesøes overdrev) ret til 9 hoveders græsning. Han havde ikke mulighed for det, der i tidens sprog kaldtes herlighed: skov, tørveskær, fiskeri o.l. Der var dog gærdsel til fornødenhed. Han havde ikke skatte-restancer, men resterede med nogen landgilde, hvilket dog begrundedes med den store hævning og den høje skyld. Der sigtedes med disse bemærkninger til matriklen og den forhøjelse, der havde fundet sted i den endelige ansættelse.

I øvrigt var han en af de få bymænd, der ikke behøvede flere kreaturer til supplerende af gårdens besætning. Den samlede vurdering lød for ham: temmelig ved magt. Til sammenligning kan anføres, at der for de 21 ejendomme, der anførtes som gårde (heri mensalbonden) blev givet følgende karakteristik:

10 ejendomme: temmelig el. nogenlunde ved magt, 7: kun ringe el. ringe, 2: meget ringe, 1: meget forarmet, 1: slet tilstand.⁴⁾

Oversigten giver et ret ensartet billede af forholdene i Hjallesø. Karakteristikken af de enkelte bønders tilstand er holdt i ret mørke farver. Der er næppe grund til at tro, at billedet bevidst er holdt i for mørk en tone. Selvfølgelig har bymændene ikke pyntet på deres stilling, men større indflydelse på vurderingen har de ikke haft. De klagede gentagne gange over matriklens for høje ansættelse. Helt forgæves blev deres klager ikke. Af en krig- og portionsjordebog fra 1696 ses, at der i Hjallesø var sket en reduktion af hartkornsansættelsen med $\frac{1}{12}$ el. $\frac{1}{16}$. Det samme skete mange andre steder i landet ud fra den betragtning, at bøndergodset ved matrikuleringen

var blevet takseret for højt, så det ikke var i stand til at bære en indkvartering på en rytter pr. 8 td. hartkorn. Der skulle efter ansættelsen 1696 indkvarteres 20 ryttere i selve Hjallese. Da ordningen med reduceret hartkorn hørte op o. 1718, blev portionernes antal sat til 26.

Rytterbøndernes øvrighed. Hjallese blev ved overgangen til ryttergods 1693 lagt ind under 1. fynske regiment, mens det meste ryttergods i Odense Herred ellers hørte til 2. regiment. Oberst for 1. fynske regiment var på dette tidspunkt baron Schack Brockdorff.

Den øverste lokale myndighed for ryttergodset var sessionen, der bestod af obersten, amtmanden og land- og krigskommissæren. Den holdt møde én gang om måneden i Odense og havde af civile opgaver først og fremmest bortfæstelsen af ledige fæstegårde.⁵⁾ Noget senere blev der oprettet en stilling som overinspektør for ryttergodset. Han stod som den egentlige leder af alle de civile forretninger.

Størst betydning for bønderne under ryttergodset fik det dog, hvem der var regimentskriver. På proprietærgodset var det ridefogeden, der var bøndernes daglige overordnede. På ryttergodset blev det regimentskriveren, der skulle træde i direkte kontakt med fæstebønderne. Bymændene i Hjallese fik som første regimentskriver Anders Munch, der var blevet udnævnt til stillingen 1682. Den første paragraf i hans instruks lød på, at han skulle forsvare rytterbønderne ved lov og ret, så der ikke skete dem nogen uret. Han skulle beskytte deres ejendom mod overgreb. Paragraf nr. 2 lød på, at han flittigt skulle tilse, at bønderne holdt deres gårde vedlige, lagde humlekuler, satte pilestager, såede hampefrø, plantede ymper af frugttræer m. m. Nr. 3, at han skulle tilse, at bonden såede og i øvrigt dyrkede sin ager. Nr. 4, at han ikke skulle bortfæste gårde eller huse uden amtmandens og landkommissariens videnskab og godfindende. Han skulle føre tilbørligt regnskab for fæstepenge og selv beholde en tiendedel af de uvisse indtægter. Nr. 5, at han ikke måtte give nogen frihed for de forarmede gårde, før han havde amtmandens og landkommissariens godkendelse. Nr. 6, at han skulle foretage skifter efter de afdøde sammen med herredsfogeden og sørge for de umyndige og deres midler. Nr. 9, at han skulle være til stede ved det årlige syn af gårdene. Nr. 10, at han skulle sørge for, at rytteren fik, hvad der tilkom ham, og på den anden side tilse, at bønderne ikke kom til at yde mere, end de var forpligtede til. Da arkivmaterialet for denne del af ryttergodstiden er ret spredt og sparsomt, er det ikke muligt her at give en fyldestgørende vurdering af de første regimentsskrivere.⁶⁾

Bøndernes ydelser til rytterne. De ydelser, der af rytterbønderne skulle svares pr. portion – 8 td. hartkorn – var 1680 blev sat til 32 rdl., dog således at ydelserne deltes i penge og naturalier. Ifølge en forordning af 10 aug. 1695 deltes afgifterne lige over med 16 rdl. i penge og 16 rdl. i naturalier.⁷⁾ Værdien af landgilde og skatter var sat til 24 rdl., mens hovarbejde o.l. vurderedes til 8 rdl. Den sjællandske kommission havde ansat ydelserne til rytteren efter følgende fordeling: Hestens forplejning = 6 rdl, standkvarter = 2 rdl., mundering = 8 rdl, kost = 16 rdl.

Hvis rytteren ikke ville nøjes med bondens kost, kunne han i stedet for årligt få følgende naturalier: 3 td. rug, 3 td. byg til malt, 1 skp. byggryn, 1 skp. havregryn og dertil 8 rdl. til sul og andre fornødenheder. Omsat i daglige fornødenheder skulle det blive 1½ pd. brød, 2 kander øl, 1 ret gryn og 2 sk. danske. Da rytterens kost kan sættes lig med en voksen karls, skulle opstillingen give et billede af, hvad en voksen person har spist i slutningen af 1600-tallet.

Rytteren kunne så selv vælge, om han ville spise hos bonden eller holde sig selv med kost. Ligeledes kunne rytteren kræve et 4–6 fags hus til standkvarter, „når han separerer sig fra bonden“. Der var altså den mulighed, at rytteren kunne bo som en af bondens karle. Af de oplysninger, der er givet om Hjallese, ses det, at der her er sørget for særligt kvarter til rytterne.⁸⁾

Rytterbonden slap så for soldaterudskrivning, soldaterhold og indkvartering, ligesom han slap for landgilde, skatter, hoveri m. m. Tiende skulle betales som før. Sammen med andre bymænd skulle Hjallese dog deltage i vedligeholdelse af veje og broer, og de skulle evt. deltage i høslæt og kørsel af hø på hovedgårdens marker.

Når en rytterbonde døde, måtte kreditorerne ikke få mere af boet, end avlingen tillod. Som minimum sattes: 1 plov med seks dygtige bæster, 1 vogn, 1 harve, med fornødent redskab, sædekorn m. m. Ved sessionens fordelinger af ledige fæstegårde var – i tilfælde af dødsfald – den afdøde rytterbondes børn fortrinsberettigede. Efter dem var rytterne berettigede, hvis de kunne stille med en afløser.

I gode høstår skulle rytterbonden svare 2 skp. byg og 3 skp. havre til magasinkorn, der kunne bruges til hjælp for rytterbønderne i vanskelige situationer. Rytterbonden skulle have en kvitteringsbog, hvorefter det kunne ses, om han havde ydet sine forpligtelser.⁹⁾

Bymændene i Hjallese som rytterbønder. Under disse vilkår skulle bymændene i Hjallese nu indrette deres daglige tilværelse. I almindelighed betragtedes rytterbondens stilling som favorabel, så det må formodes, at indvånerne i Hjallese har set fremtiden i møde med større sindsro i 1693

end i 1662, da de var kommet under Jens Lassens varetægt. En krigs- og portionsjordebog fra 1696 viser, hvordan stillingen var for de enkelte beboere i de første år af ryttergodstiden. Som nævnt var der sket en reduktion af hartkornet, så de fleste gårde i reduceret hartkorn sattes til 7,6 el. 7,7 td. Da gårdene fra gammel tid var rebede, var det ikke nødvendigt at foretage ret mange ændringer i jordfordelingen.

Det vil være for vidtløftigt at opremse alle bymændenes i denne forbindelse. Billedet er ikke ændret væsentligt siden 1690. Som eksempel anføres igen Poul Svendsen fra Hjallesø Torp, hvis jord også var blevet nævnt som eksempel under matrikuleringen. Hans fæstegård sattes i reduceret hartkorn til 7 td. og 7 skp. Om hans gård får vi nu at vide, at den – ligesom de andre gårde bestod af fire længer: en længe mod syd på 14 fag, en mod øst på 21, en mod nord på 14 og en mod vest på 11. Men nu var der kommet et hus i gården på fire fag. Det er rytterhuset, der nu dukker op i billedet. Til dets forbedring skulle der bruges tømmer til tre fag og 6 rdl. i rede penge.¹⁰⁾

Om de enkelte beboeres stilling giver jordebøgerne ikke mange oplysninger. Til gengæld foreligger der fra denne periode ret gode underretninger fra præstemandtal og regimentskriverens regnskaber. Pastor Hjort siger 1705: I Kristiansdals Sogn skylder enhver af deres hartkorn, undtagen nogle få husmænd, der af armelig tilstand er, og de af dem, der kan et ringe håndværk, kan ej ernære sig uden borgen, da håndværket er så slet, at hvad godt der skal bestilles, må man søge til købstaden med, såsom de hverken kunsten godt haver lært ej heller håndværkstøj mægter at købe, hvorfor de forskånes for kopskatten til landmilitsens mundering.¹¹⁾

I et andet præstemandtal fra 1705 siges der: . . . der er tvende husmænd, af hvilke den ene har lært noget groft at smede for bønderne, den anden at kludre noget vadmæl og hvergarn tilsammen, og som håndværket er så slet, er deres tilstand ikkun slet og armelig, da søgningen kun er ringe. De har hverken kvæg eller bæster, men knap føden.¹²⁾

Om et fæsterskifte siger regimentskriveren 1705: Peder Nielsen er en gammel udlevet mand og både han og hans kone er sengeliggende og syge, og de kan ikke bestille noget ved gårdens bygning eller i marken, og om det skulle længe så henstå, at ikke en dygtig karl den bekom, ville det geråde til gårdens ruin. I gården tjente en slægtning – Anders Knudsen – som var dragon, og Peder Nielsen ville gerne afstå gården til ham. Regimentsskriveren indstillede så Anders Knudsen til sessionen, og sessionen lod ham fæste gården for 24 rdl. Dog skulle der stilles en anden til optagelse i rullen i hans sted.¹³⁾

Om Anders Juel siger regimentskriveren samme år: manden er for-

armet, findes i gården hverken brød- eller sædekorn, ejheller noget til rytterens forplejning, og som han intet har kunnet forestå gården længere, har han afstået den til en fri karl Hans Pedersen med sådan kondition, at han ægter datteren, forskaffer sig selv sædekorn, svarer rytterens forplejning, gården forbedrer og vedligeholder.¹⁴⁾

Som eksempel på, at de økonomiske forhold ikke var alt for gode i begyndelsen af ryttergodstiden, kan anføres, at Erik Jørgensen blev udvist af sin gård i Hjallesø Torp 1694, fordi han ikke havde svaret sin afgift til rytterens forplejning for et kvartal. Der var dog en anden, som var parat til at overtage fæstet: Frands Ibsen, der ville afløse Erik Jørgensen på de vilkår, at han fik afgrøden, der stod på marken, frit til rytterens underhold og forskånedes for dette års sædekorn, som hans formand havde fået af rytterkassen (4½ td. byg à 10 mk. og 3 td. havre à 6 mk.). Ryttersessionen mente dog, at han skulle betale for halvdelen af sædekornt og så være fri for at betale indfæste.¹⁵⁾

En gennemgang af fæstebrevene fra ryttergodstiden viser ikke mange eksempler af ovennævnte art. Restancerne er forholdsvis få, og regimentsskriveren klagede ikke på noget tidspunkt over vanskeligheder med at få gårdene besat. Taget som helhed synes forholdene for fæstebønderne under det fynske ryttergods at have været langt bedre end f. eks. på Sjælland. Husmændene i Hjallesø viser dog mange eksempler på ringe kår, og det samme gælder inderster.

Når en ryttergård skulle have en ny fæster, blev dennes forpligtelser slået fast i et fæstebrev. Gennem fæstebreve og fæsteprotokoller kan der gives en sammenhængende fortegnelse over de skiftende fæstere fra 1693 til 1764. Som bilag II s. 404-09 findes en kort oversigt over fæsterne. Foruden navnestoffet er medtaget oplysning om, hvem det var, der overtog fæstet, og evt. andre oplysninger til belysning af fæsternes forhold.

Særdeles karakteristisk for tiden er de mange overtagelser af fæstegårde, der er gjort betinget af, at den ny fæster gifter sig med forgængerens enke el. datter. Oversigten over fæsterne viser forbløffende mange tilfælde af denne art. Det er også tidstypisk, at de afgående fæstere skulle have deres underhold på gården af den nye fæster. Den sociale forsyng var dengang betragtet som et privat anliggende, der i første række påhvilede familien. Gennem fæstebrevene mærkes det tydeligt, at regimentsskriveren, der stod som kronens repræsentant over for den enkelte bonde, altid drog omsorg for, at de gamle fæstere ikke blev sat på gaden.

Skatteansættelser. Selv om rytterbønderne var fritaget for de almindelige skatter, blev de dog sat i skat, når der skulle udskrives ekstraordinære be-

løb, og tjenestefolkene kom tit med, når der skulle betales karleskat. En sådan blev udskrevet 1699, og gennem præstens oplysninger kan vi få at vide, hvor mange tjenestekarle der var i Dalum. Præsten selv havde en avlskarl og en tærsker. Den sidste betegnedes som soldat. Det var tilladt soldaterne at supplere deres indtægter med arbejde hos bønderne, og i fredstid havde de gode muligheder for ekstrafortjeneste, da de kun havde kortvarige øvelser. Mølleren havde én karl. Hos bymændene opførtes 14 karle med fuld løn, og de skulle betale hver to rdl. Hos Laurits Lauritsen tjente en nylig afdanket soldat, hos Claus Andersen tjente Anders Clausen for halv løn, hos Henrik Pedersen tjente Peder Henriksen. Han fik ikke fuld løn. Hos gamle Hans Mortensen tjente Laurits Hansen, der heller ikke var fuld karl, hos Niels Pedersen tjente Peder Nielsen for halv løn. Hos Niels Andersen tjente Rasmus Andersen, der fik lidet eller intet i løn hos broderen. Navnene viser, at karlene i flere tilfælde har været bøndernes egne sønner.¹⁶⁾

Hovedgårdens folk var ikke med i denne ansættelse, men opførtes i en anden fortegnelse til betaling af kopskatter. Der opførtes 16 mandspersoner på Kristiansdal til betaling af hver 1 rdl. Søren Ladefoged betalte samme beløb som røgterten Peder Mikkelsen.

I præstegården betalte præstefruen 8 rdl., tre tærskere hver 1 rdl., to piger hver 1 rdl. I møllen betalte Mikkelt møller og hans kone 4 rdl., og to karle + en tjenestepige 3 rdl. I landsbyen betalte mand og kone tilsammen 1 rdl., en karl betalte 2 mk. og en pige 1 mk. 8 sk. Det blev for landsbyens vedkommende i alt 79 personer, der blev sat i skat. Samtidig oplystes, hvad der var af inderster i landsbyen (personer, der af en eller anden grund ikke havde selvstændig bopæl, men boede hos andre). Hos Niels Rasmussen boede Peder grovsmed og kone, der havde opladt smedien. Hos Anders Juul boede Knud Juul og kone – og de hjalp nogle dage. I et rytterhus boede ritmester Redders to bønder.

Også husmændene skulle betale kopskatten. Hans grovsmed og kone betalte 1 rdl. Hans sandmand og kone 2 mk; Peder Appe og kone 2 mk; Niels Rasmussen – der benævnes hjulmand – og kone 1 rdl. Rasmus vadmels-skrædder og kone 1 rdl. Betegnelsen grovsmed og vadmels-skrædder brugtes, da der ikke på landet måtte være andre håndværkere end de såkaldte bondehåndværkere.

I Hans Excellence Schults enemærker boede Casper Hansen og kone. De havde to køer hele året og to heste om sommeren. De skulle betale 2 rdl. Mads Hansen og kone betalte 2 mk., da de ikke havde kreaturer. Heedhusmanden og kone havde lidt pløjeland og betalte to mk. Sidst i rækken kom de fattige: Boeld Jacobs og hendes vanføre søn boede hos Peder Appe. Det

samme gjorde Maren Bertelsdatter. Karen Hansdatter boede hos Jens Jørgensen, Rasmus Pedersen og kone hos Niels Madsen, Karen Madsdatter hos Knud Pedersen, Karen Jensdatter og broderdatter hos Jens Pedersen, Karen Anders hos unge Hans Mortensen, Ramus Juul hos Anders Juul, Rasmus Andersen hos Niels Andersen, Anne Holstens hos Hans sandmand, gamle Mads Hansen og kone hos Laurits Madsen, gamle Schannike mand og kone så hist så her (navnet viser vist, at manden er fra Skåne). Gamle Appelone hos Casper Hansen. De fattige var fritaget for at betale kop-skatten. Den samlede ansættelse for Dalum blev på 91 rdl. 4 mk. 8 sk.¹⁷⁾

Som sidste eksempel skal anføres en specifikation fra 1711 over de fattige. Den var blevet udarbejdet i henhold til forordningen af 1708, der gav nærmere regler for, hvor meget der skulle gives til de fattige. Disse blev inddelt efter deres kår. Første klasse var de dårligst stillede. Af dem var der 1711 to i Dalum: Anne Holstens og Karen Jensdatter, begge 70 år, sengeliggende og vanføre, så de ikke kunne gå omkring og betle. Til anden klasse hørte de forarmede, der selv kunne gå omkring og betle. Hertil henførtes Niels Christensen på 80 år, Hans Skonning og kone på 82 år, Maren Bertelsdatter på 70 år, Karen Hansdatter på 60 år, Rasmus Pedersen på 80 år, Inger smeds på 58 år. Præsten sluttede sin indberetning: Hvilke 32 fattige (Sanderum medregnet) og så mange, som herefter vorder, jeg tilligemed sognets indbyggere lover at forsørge med almisse til ophold, så ofte de os besøger, og hvad vanføre og sengeliggende angår, at sende dem levnedsmidler til husene, hvorimod vi formoder herefter at forskånes for andre sognes omkringgående betlere og især for Odense Bys fattige, som sognemændene i begge sogne besværer sig mest over.¹⁸⁾

Det må huskes, at Danmark deltog i Den store nordiske krig 1700 og igen 1709–20. Krigen medførte mange ekstraskatter og udskrivninger af soldater. Dette kan begrunde præsten Jacob Hjorts sortsynede erklæring i slutningen af 1710: „..... (om gårdmændene) ... er en del ikkun i slet tilstand, kan ikke holde sig uden bog og giæld, så nogle nødes til at afstå gårdene til andre. Folkene, de nu holder, er sommesteds kasserede dragoner, nogle er tilvoksende personer, da det dygtige mandskab tid efter anden er til dragoner udtagne. Husmændene er mestendels gamle og affældige, der søger brødet, hvor de kan noget fortjene.“¹⁹⁾

Slagsmål i Dalum Mølle. Der foreligger ikke mange oplysninger om forholdet mellem soldaterne og beboerne i Dalum-Hjallese. Fra nabosognene findes der bevarede retsakter, der fortæller om gnidninger mellem rytterne og beboerne. Blandt andet beskyldtes soldaterne for at stjæle bøndernes kreaturer og sælge skindene til garverne i Odense.

Fra Dalum synes kun at være én sag af større omfang. Det var dog odenseanere, og ikke folk fra sognet, der fik æren for at være de ansvarlige.

Fredag d. 20. juni 1704 ca. kl. 6 om morgenen var der endnu mange gæster i Dalum Mølle, hvor de fejrede brylluppet mellem degnen i Sanderum Rasmus Rasmussen Hostrup og møllerenken Mette Abrahamsdatter. Blandt gæsterne var adskillige fra Odense, hvoraf nogle gik med kårde. Også to dragoner havde været med: Christen Rasmussen af Hjallese og Laurits Hansen, og de to var kommet i klammeri i en stue i møllen, så blodet havde flydt. En af gæsterne, Jens Madsen Barchhausen, forsøgte at skille de stridende parter. Da slagsmålet var afviklet, skulle de to kamphaner ud at vaskes i møllekarmen, og her begyndte løjerne for alvor. Jens Barchhausen skulle have skubbet til Christen Rasmussen, så han faldt i vandet og efter eget udsagn nær var druknet. Han blev dog halet på land af den anden dragon, Laurits Hansen, og af degnens søster. Da han var kommet på det tørre, tillod Jens Barchhausen sig at le ad ham, og han sagde, at det var en skælm, der havde skubbet ham i vandet. Tilmed fremkom han med det spørgsmål, om dragonen ville måle vandets dybde. Det var mere, end den våde dragon kunne tage, og nu løb han til Jens Barchhausen og skubbede ham i vandet.

Selv om Christian Rasmussen var dragon, var han ikke nogen stor kriger, så han skyndte sig at løbe over den lange bro, der førte til Hjallese, men nåede kun ud på broen, da han blev indhentet af skrædder Melchior Hansen fra Odense, der var sammen med Jens Barchhausen, og skrædderen slog dragonen oven i hovedet med sin stok, så denne ikke nåede at komme bort, før Jens Barchhausen nåede frem med dragen kårde og uden kjol. Han hug først dragonen to hug i hovedet gennem hatten og tredje gang i hans venstre albue, så den blev stiv – og han ude af stand til at fortsætte som soldat.

To mænd fra Hjallese, Niels Rasmussen og Niels Pedersen, udtalte som vidner, at sårene var livsfarlige på grund af blodets løbelse – kun lidt af benet ved albuen hang fast. Ganske vist havde feltskæreren syet huden fast igen, men leddet var og blev stift. En tredje soldat, der i den tidlige morgenstund havde tilset sin hest på marken, så kun overfaldet på afstand, men kunne dog bevidne, at kården havde blinket i luften.

Blandt vidnerne hævdede bogbinder Lorents Hansen fra Odense, der også var kommet sammen med Jens Barchhausen, at dragonen var faldet i vandet af sig selv, men var blevet hevet op af Barchhausen, før han faldt rigtigt i. Han havde ikke set, hvad der foregik ved broen, men da Jens Barchhausen kom tilbage, havde han hørt ham sige: „Fanden tage ham den sløngel, han løb sin vej.“

Fig. 59. Uniform 2. fynske regiment.

Sagen blev først behandlet ved Odense-Skovby herredsting. På dragonens vegne rejstes sagen af regimentskriver Anders Munch, der benyttede Niels Christensen Faber af Odense som prokurator, mens Jens Barchhausen støttedes af sin morbroder Mathias Poulsen Foss af Tanggård. Også Jens Barchhausens svoger, mons. Søren Båring, gjorde sin indflydelse gældende. Da herredsfogeden Hendrich von Ham ikke turde gå mod de to tiltaltes udsagn, blev sagen afvist af herredstinget d. 7. okt. 1704. Men denne afgørelse blev af regimentet appelleret til Fynbo Landsting, hvor der fældedes dom den 17. dec. 1704 ved landsdommer Mathias Rosenvinge til Ørbæklunde. Landstinget mente ikke, at der kunne være nogen tvivl om de to anklagedes skyld (også skrædder Melchior Hansen blev anklaget), selv om det måtte erkendes, at de havde handlet i hidsighed og ikke efter en overvejet plan. Jens Barchhausen dømtes for hvert af de tvende hug i hovedet til at betale tvende tre lod sølv (lod sølv er senere = 3 mark), og for et hug i arm og albue tvende tolv lod sølv. Til badskæreren 16 rdl. og for kost, skade og lyde 40 rdl.

Også skrædderen fik en bøde: tvende seks lod sølv. Endelig skulle de betale hver halvdelen af processens omkostninger, i alt 20 rdl.

Da de havde forsøgt at fragå deres handlinger ved frivillig edsaflæggelse, burde de for deres grove, forargelige formastelse bøde hver især til St. Hans Kirke fire rdl.

Da Jens Barchhausen ikke betalte, blev der foretaget indførsel i hans midler. Han havde kreaturer opstaldede forskellige steder, blandt andet i Dalum, og d. 26. febr. 1705 blev der som udlæg fra ham taget 2 stude, 1 kvie og 1 hoppe. Og den 5. sept. 1705 gjordes der udlæg for dommens omkostninger. Skrædderen klarede bøden lidt efter lidt. Han fik d. 25. jan. 1706 kvittering for at have indbetalt sidste rate.²⁰⁾

DIDERIK SCHULTS ENKE PÅ KRISTIANSDAL

Økonomiske vanskeligheder. Da Diderik Schult var død 30. nov. 1704 som sidste mand af slægten Schult, flyttede hans enke Armgaard Sophie von Gabel fra Odensegård til Kristiansdal, hvor hun blev boende til 1718. Indtil 1710 havde hun datteren Frederikke Christiane (1685–1731) hos sig på Kristiansdal, og fra o. 1707 den ældre datter Christiane Charlotte (1677–1753), som d. 29. dec. 1695 i St. Knuds Kirke var blevet viet til friherre, oberst Frederik Winterfeldt til Wüstrow og Broholm. Da han faldt i Brabrand 1707, sad hun tilbage som enke med 8 små børn og i ringe økonomiske kår og boede i mange år sammen med moderen. Det lykkedes 1712 at få kongen til at bevilge hende en årlig pension på 200 rdl., indtil børnene blev voksne.¹⁾ Hendes tilværelse har i disse år været alt andet end misundelsesværdig. Da der 1710–11 skulle betales ekstraordinære krigsskatter, sagde præsten følgende: Salig baron Winterfeldts enke er aldeles fattig og uden midler og lever af moderens nåde.²⁾

Derimod fik den yngste datter Frederikke Christiane en mere tryk tilværelse, da hun 1710 indgik ægteskab med fætterten Christian Carl Gabel til Giesegård m. m. (1679–1748). Han var en sønnesøn af statholderen Christoffer Gabel og havde indtil 1710 gjort karriere som søofficer og nåede 1715 at blive viceadmiral. 1717 overtog han stillingen som overkrigssekretær og stod i en stærk position indtil 1724, da han faldt i unåde. Han blev 1726 stiftamtmand over Ribe Amt. Det er måske som Tordenskjolds modstander, han er mest kendt.

I kraft af sin store indflydelse i regeringen fik han på mange måder lejlighed til at gøre sig gældende i Kristiansdals historie, og efter svigermoderens død 1719 ejede han formelt Kristiansdal til 1722. I realiteten havde kronen dog overtaget ejendommen 1718.³⁾

Armgaard Sophie v. Gabel havde store økonomiske vanskeligheder at slås med efter mandens død. Den afdødes mange klager og ansøgninger til kongen om skattemæssige og andre lettelser havde ikke været helt grundløse. Han havde i sit testamente bestemt, at hun skulle sælge Kristiansdal, når han var død, og beholde Finstrup. Da der var en gæld på ca. 40.000 rdl., kunne den ikke dækkes ved salg af Kristiansdal, og hun fik af kongen til-

Fig. 60. Christian Carl Gabel til Giesegård (1679–1748). Ejer af Christiansdal 1719–22.

ladelse til at sælge begge besiddelser. Hun beholdt dog Kristiansdal, men solgte Finstrup til Chr. Adolf v. Holsten.⁴⁾

Hendes vanskelige økonomiske kår i disse år ses bl. a. deraf, at hun 1705 og 1707 lod bortsælge løsøre på auktionerne i Odense.⁵⁾ Ligesom den afdøde mand måtte hun gang på gang gå lånevejen og pantsætte fast ejendom, eller hvad der nu kunne tjene som pant. 1707 måtte hun for et lån på 9000 rdl. fra krigshospitalet i København pantsætte Kristiansdal m. m.⁶⁾ Hun havde denne gældspost endnu 1714, da hun måtte sætte forpagtningen af Kristiansdal i pant til Hans Willumsen i Odense, der fra dette tidspunkt skulle have de årlige renter af lånet – 450 rdl.⁷⁾ For et lån på 1000 rdl. pantsatte hun 1712 patronatsretten til kirkerne Dalum og Sanderum til Mathias Rosenvinge til Ørbæklunde.⁸⁾

Det var så sandelig ikke nogen Ellen Marsvin, der sad på Kristiansdal i disse år. Gehejmerådsinden følte sig ikke i stand til selv at varetage gårdens drift, så hun foretrak at forpagte jorderne og avlsbygningerne ud. Det ses ikke, hvornår forpagtningen fandt sted første gang, men 1709 havde hun en proces med Erik Ohlesen, forrige forpagter på Kristiansdal, angående rigtig gældsfordring og prætentio. 1708 havde herredsfogeden på hendes vegne ladet forpagterens midler og formue registrere, vurdere og sekvestrere (beslaglægge). Bohave og kvæg m.v. beløb sig til godt 956 rdl., korn og foder i laden til 481 td. rug, 480 td. byg og 600 td. havre samt en temmelig del boghvede og 500 traver langhalm. Hun begrundede beslaglæggelsen med, at han skyldte hende en stor del deraf i henhold til forpagtningskontrakten. Hun opgjorde ved sin fuldmægtig Hans Kier sin fordring til 1727 rdl. foruden andre krav. Forpagteren mente, at han kun skyldte 348 rdl. Sagen behandlede på Fynbo Landsting 1709, hvor hun fik medhold i enkelte punkter, forpagteren i andre, mens de øvrige poster henvistes til mindelig afgørelse.⁹⁾

Et af de omstridte punkter var kongetienden af Sanderum til Odense Hospital, som gehejmerådsinde Schult mente skulle betales af forpagteren, mens likvidationsmændene havde den opfattelse, at han havde betalt for meget og burde have godtgørelse for årene 1706, 1707 og 1708, og landstinget gav forpagteren medhold heri. Der havde 1706 fundet en nyordning sted af Sanderums kongetiende. Hidtil havde hospitalet i Odense og Odense Skoles disciple fået denne ydelse direkte, men fra 1706 blev den tillagt ejeren af Kristiansdal, der i indfæste betalte 500 rdl. til hospitalet og skolen. Ejeren af Kristiansdal skulle for fremtiden hvert år levere hospitalet 21 td. 2 skp. rug og 25 td. 4 sk. byg.¹⁰⁾

Efter Erik Ohlesen kom der tre forpagtere på Kristiansdal: Christen Jensen, Hieronimus Christensen og Søren Jørgensen Møller, alle borgere i Odense. Ved fæstekontraktens oprettelse 1. maj 1710 overtog forpagterne 190 gode, dygtige hollænderkøer og tre tyre. Der var sået 60 td. havre og 90 td. rug. Når forpagtningen hørte op, skulle der atter afleveres samme antal køer m.m. Tilsyneladende var der ikke gnidninger mellem forpagterne og fru Schult, og de beholdt forpagtningen indtil 1718, da kronen atter overtog Kristiansdal.¹¹⁾

Der synes ikke at have været større begivenheder på Kristiansdal i disse år. Gennem skattemandtalen gives der atter oplysninger om de folk, der boede på Kristiansdal. Da der 1711 skulle betales ekstraordinære skatter af parykker og fontanger (hovedsæt af bånd og kniplinger), blev gehejmerådinden og baronesse Winterfeldt sat til 8 rdl. I karrosseskat skulle der betales 20 rdl. En fuldmægtig skulle betale 2 rdl., da han brugte paryk. I halvårlig løn fik han 10 rdl., hvilket i folkelønsskat blev omsat til 1 rdl. og 4 mk. Der var desuden 3 piger, 1 kusk og 2 lakajer. På møllen var der en møllersvend og en dreng.

Forpagterne havde (29 dec. 1710) 6 tærskere, 2 arbejdskarle i gården, 2 drenge og 2 piger. Endvidere var der på gården en hollænder (mejerist), der havde tre piger og en røgter. Da der skulle betales krigsstyr 1713, blev det oplyst, at hollænderen hed Niels Jørgensen. Det er ikke klart, om denne hollænder har været knyttet direkte til forpagterne, eller om han har overtaget mejerivirksomheden på selvstændig basis. I modsætning til forpagterne blev han sat i skat i Dalum.¹²⁾

Kronen overtager atter Kristiansdal. Efter nogle stille år på Kristiansdal blev der atter uro i foråret 1718. Kongen havde resolveret, at der skulle være et rent rytterdistrikt på Fyn uden andre proprietærer. Det bestående ryttergods skulle så suppleres eller mageskiftes. For Kristiansdal var sagen ret oplagt. En stor del af det gamle ryttergods lå i de sogne, der havde hørt til Dalum Kloster i lensmandstiden. Når regeringen ønskede en koncentration af ryttergodset omkring de enkelte byer og hovedgårde, var det indlysende, at Kristiansdal måtte komme i betragtning. Hertil kom, at Kristiansdal som fhv. krongods stadig kunne tilbagekøbes, idet afståelsen 1662 var sket med den tilføjelse, at kronen havde tilbagekøbsret (kaldet relutionsret). Denne relutionsret blev anvendt både på Kristiansdal og St. Knuds Kloster. Sidstnævnte sted måtte Jens Lassens arvinger tage afsked med ret stor hast.¹³⁾ Den faktiske leder af disse godstransaktioner var fru Schults

svigersøn, overkrigssekretær Gabel. Den fynske relutionskommission, der bestod af amtmand Chr. Rosenkrantz til Skovsbo, justitsråd Iver Andersen til Hollufgård og land- og krigskommissær Peder Himmelstrup, henvendte sig d. 31. marts 1718 til Gabel angående forpagterne på Kristiansdal, der ikke havde fået deres opsigelse til 1. maj, der skulle være skæringsdato for kronens overtagelse. De havde sået vintersæd og var nu i gang med at gøre jorden klar til forårssåningen – jorden var pløjet og fældet (behandlet med harve el. let behandlet med plov). Endelig var der ikke udlagt ret store arealer til græsning, hvilket var lidt ufordelagtigt, da det var meningen, at hovedgårdens marker skulle tjene til græsning og høavl for rytterhestene.¹⁴⁾

Under alle omstændigheder blev det klarlagt, at forpagterne skulle ud med det samme, og de fik d. 8. april besked på, at de ikke måtte pløje eller så på Kristiansdals marker, før der forelå nærmere ordre. Fru Schult var på dette tidspunkt i København og overlod alle enkeltheder til kommissionen, der ikke kunne få nogen klar besked fra Gabel og rentekammeret om, hvad der skulle stilles op med jorden. Forpagterne var dog på det rene med, at de ikke kunne fortsætte på Kristiansdal. De skrev til kommissionen om problemerne ved opgivelsen af forpagtningen på dette tidspunkt. De kunne med god grund anføre, hvilke tab de led, når de uden lovligt varsel blev sat fra forpagtningen: de havde i vinterens løb holdt flere folk, end de havde brug for, de havde allerede til pløjningen og sommerarbejdet antaget flere folk, som ville kræve deres løn og kost til fardag, de havde kørt gødning ud, hegnet markerne med gærder og ladet jorden fælde. Før vinteren havde de sået 102 td. 2 sk. rug, som de havde betalt dyrt for. De havde holdt flere heste om vinteren, end de ellers ville have haft, og disse havde fortæret megen havre, og nu krævede de erstatning af kongen eller andre vedkommende.¹⁵⁾

Rentekammeret havde gennem kongen fået besked på, at der så vidt muligt skulle sås havre i jorden til det tilbagekøbte gods, hvad man mente kunne nås for Kristiansdals vedkommende. Relutionskommissionen kunne nok anerkendte dette, men måtte så gøre opmærksom på, at der ikke ville blive ret store arealer til græsning det første år. Og hvis rytterhestene evt. skulle græsse på engene, ville det gå ud over høvlingen.¹⁶⁾

Det voldte ikke relutionskommissionen større vanskeligheder at nå til enighed med gehejmerådinde Schult om overtagelsen. Tilbage stod spørgsmålet om forpagterne. Kongen (rentekammeret) ville helst ikke have noget at gøre med forpagternes krav, og enden på den affære blev, at fru Schult skulle have udbetalt 2000 rdl. mere end oprindeligt aftalt eller i alt 30.000 rdl. for Kristiansdal. Til gengæld skulle hun selv klare kravene fra forpagterne. Hvis hun ikke kunne komme til enighed med dem, skulle relutions-

kommissionen udpege kyndige mænd til at kende og dømme, hvor meget forpagterne med rette kunne tilkomme.¹⁷⁾

Der blev så forsøgt en ordning ved et møde på Kristiansdal d. 1. juli 1718. Forpagterne mente at have et krav på 539 rdl. 4 mk. (senere sat til 575 rdl. 1 mk. 1 sk.) Men fru Schult stillede modkrav på 474 rdl. (senere 457 rdl, idet der bl. a. manglede 51 køer i det antal, der skulle være ved kontraktens ophør. Endvidere var 8 køer og 1 tyr blevet kasseret, og der manglede 60 td. havre. Forpagterne foreslog nu, at begge parter skulle opgive deres krav og modkrav, men det ville gehejmerådinden ikke, og sagen blev så skudt ind under relutionskommissionen.¹⁸⁾ Den gjorde et forsøg d. 8. juli, hvor forpagterne tilbød at betale 100 rdl., mens fru Schult krævede 300 rdl. Relutionskommissionen var tilbøjelig til at gå ind på hendes krav, men turde ikke træffe en endelig afgørelse.¹⁹⁾

Efter fru Schults død 1719 overtog svigersønnen Gabel fordringerne, og der forhandlede endnu 1720–21 om betalingen. Gabel ville have, at relutionskommissionen skulle inddrive de 300 rdl., som hans svigermoder havde krævet. Forpagterne hævdede, at de aldrig var indgået på forlig, der kostede dem så meget. Da Gabel pressede kommissionen, var det tydeligt nok, at den ikke var tilbøjelig til at følge ham. Krigsråd Himmelstrup skrev til ham d. 18. jan. 1721 og fremholdt, at forpagterne ikke havde lovet mere end 100 rdl., og han mente ikke, at der på det foreliggende grundlag var mulighed for at bruge kraftigere metoder. Han ville anbefale Gabel at få udvirket en kgl. befaling, så sagen kunne finde sin endelige afgørelse enten ved mægling eller dom.²⁰⁾ Af de gennemgåede arkivalier ses det ikke, hvad sagen endte med. Måske trak den så længe ud, at Gabels stjerne var ved at tabe sin glans, og efter 1724 har han i hvert fald næppe haft mulighed for at fremtvinge en tvivlsom afgørelse.

Da gehejmerådinden havde fået en klar aftale med kronen om Kristiansdals overtagelse, skulle hun have et andet sted at bo, idet det var hensigten, at der skulle indkvarteres ryttere på hovedgården. Nu faldt det sig så heldigt, at St. Knuds Kloster samtidig blev ledigt, idet Jens Lassens arvinger skulle afstå ejendommen til ryttergods, og fru Schult fik tilladelse til at flytte ind på klosteret.²¹⁾

Det var Jens Lassens søn, kaptajn Frederik Lassen, der på dette tidspunkt boede på St. Knud Kloster. Han havde imidlertid ikke overvældende travlt med at flytte ud, og relutionskommissionen måtte den 23. sept. sende ham en kraftig opfordring til at gøre St. Knuds Kloster ryddeligt for gehejmeinde Schult. Hvis kaptajnen ikke ville flytte, ville hans møbler blive fjernede ved rettens hjælp. Frederik Lassen var en rigtig repræsentant for slægten, så han kunne samme dag svare, at han selvfølgelig gerne ville

flytte, men han havde ikke vogne til rådighed, så han udbad sig 40 vogne til assistance.²²⁾ Han har næppe fået dette ønske opfyldt. Gehejmerådinde Schult flyttede ind på det kloster, der i den katolske tid havde været så nært knyttet til Dalum Kloster, og her døde hun i foråret 1719. Hendes datter, baronesse Winterfeldt, fik tilladelse til at overtage værelserne som fribolig, men hun blev kun boende til 1722, da hun opgav dem mod en erstatning på 1000 rdl.²³⁾

PRÆSTERNE I DALUM I BEGYNDELSEN AF 1700-TALLET

Med få dages mellemrum døde Diderik Schult og sognets gamle sjælesørger mag. Jens Pedersen Bergendal i november 1704. Den ny sognepræst blev *Jacob Lauritsen Hjort*, der fungerede til sin død 1711. En mindetavle, der findes i kirkens sydkapel, giver følgende oplysninger om ham:

Her neden under hviler dend velærværdig og høilærde Mand nu salig hos Gud Mag. Jacob Lauritsøn Hiort som Gud lod fødis til Verden i Eilby Præstegård anno 1656, opfødis i hans reene Kirke og Christendom til at være en Hyrde og Lærere først for Guldbierg og Sandager Meenighed udi 21 Aar, og imidlertid æris og ophøis til at være Proust i Scouby Herret, siden forfremmis derfra til Christiansdal og Sanderum Præstekald: Velsignis med 6 Børn udi 3 fornøvelige Ægtescaber med Pernilla Rosenberg, Mette Bang og Johanna Friderica Badenhaupt. Afløsis og hiemkaldis ved en salig død Aar 1711 dend 20 Junij udij hans alders 55., Embedis 27. og Ægteskabs 26. Aar.

Nu hviler hand i Herrens Nafn
som her sig gjorde Møye
For Herrens Ære, Allis Gafn
det vidner mangt et Øye.
Hand scinnet smugt for Verden her
til alle smuke Dyder
nu scinner hand som Solen der
og ævig Glæde nyder

Tavlen har en fejl i fødselsåret, idet han var født 1655. Han blev 1683 kapellan hos Niels Bang – en søn af biskoppen – i Gudbjerg Sogn, hvem han fulgte som sognepræst, og hvis enke han ægtede 1685 „den ærdyderige Matrone“ Pernille Jensdatter Rosenberg. Der var fire børn i dette ægteskab. Da hun døde 1691, giftede han sig med Mette Bang, født i Bogense 1651 som datter af præsten Hans Clausen Bang. Hun døde 1703 uden at efterlade sig børn. Allerede samme år giftede han sig for tredje gang med Johanna Friderica Badenhaupt, der var en slægtning til Diderik Schult.¹⁾ Om dette ægteskab siger præsten selv: Anno 1703 d. 13. nov. blev efter den alene

Fig. 61. Gravsten over sognepræst Jacob Lauritson Hiort.

visse Guds forsyn min lille hjærte-allerkærestes den dydædle og Gudhjærte-elskende da jomfrues Johanna Friderica Badenhaupts og mit bryllup højtideligen baade i hel høje og nedrige standspersoners overværelse holden og stor solennitet gjort af Hans Excellence vores højgunstige hr. stiftamtmand høj- og velbaarne Diderich Schult og højvelbaarne gode gehejmeraadinde, dem den al naadsens Gud altid velsigne.’”

Det er vel slægtsforbindelsen, der fik Jacob Hjort til at flytte fra Skovby Herred og til Dalum. Der fødtes to børn i dette ægteskab. En søn Didrik Jacobsen Hjort, der også blev præst, og en datter Armgoth Sophia, der blev født i Dalum Kirke d. 24. maj 1707.²⁾

Jacob Hjort og Jens Pedersens enke. Når en ny præst tiltrådte et embede, var det tilladt forgængerens enke at blive boende i præstegården et år og nyde en del af embedets indtægter. Denne bestemmelse gav anledning til en uoverensstemmelse mellem Jens Pedersens enke og Jacob Hjort. Anledningen var anneksgården i Sanderum, der var blevet fæsteledig i nådsens-året. Januar 1706 var der truffet den aftale, at Jacob Hjort skulle betale 50 rdl. af fæstesummen for anneksgården. Imidlertid betalte han ikke, og sagen kom for provsteretten d. 20. sept. 1706. Det endte med, at Jacob Hjort d. 29. nov. s. å. måtte acceptere et forlig, hvorefter han skulle betale de 50 rdl. til Jens Pedersens enke samt 10 rdl. i omkostninger.³⁾

Jens Pedersens enke, Maren Lasdatter, var som bekendt Jens Lassens søster og næppe nogen novice i økonomiske anliggender. Alt tyder på, at Jens Pedersen havde haft god orden i pengesagerne, mens det kneb noget for Jacob Hjort.

Da der efter Danmarks fornyede deltagelse i Store nordiske Krig fra 1709 skulle ydes adskillige forstrækninger, måtte sognepræsterne give oplysninger om deres kalds almindelige økonomiske forhold.

Her giver Jacob Hjort *1710 adskillige oplysninger om Dalum-Sanderum præstekald.* Han anfører indledningsvis, at Kristiansdal og Sanderum vel i manges tanker regnes for store kald. Men hvad er de mod andre hovedkald? I Kristiansdals Sogn er kun Hjallese By alene, hvor de fleste sognefolk er forarmede og tre på kort tid har måttet frastå gårdene. I Sanderum er der vel flere decimantes (tiendeydere), men en hel hob af dem i Højme er ikkun halve gårde og bol og i Ravnebjerg er alle halve gårde.

Til præstegården er ingen avling (!), ej en skæppe rug er sået, og i den mark, hvor de har sået vårkorn i, kan der ikke sås mere end 2 skp. byg og intet andet. Der er ikke tørv til ildebrand, ej en pind til brænde, ikke et gjærdsel ris, men alt må købes for rede penge. Kaldenes herlighed skulle derfor bestå i tiender, offeren og accidentierne. Men i næste afvigte år havde

præsten ej solgt en td. rug eller byg, fordi kornet her på egnen var ikkun slet. Dette år fik han kun 9 td. rug af al sin tiende, og byggen måtte bruges til øl og brød, så intet var at sælge.

Han sammenligner med slettens bonde, der er slagen tilbage, når kornet slås tilbage, mens skovboen har både kvæg og foler at sælge og stundom ildebrand at afhænde.

Til én daler at frembære til offer er der otte friske og føre mænd eller karle, da ikkun enhver kaster en otteskilling og flere koner og piger om en daler. Da tre års tid haver snart ingen bryllup været, få børn fødte, ingen døde, så accidenterne er udeblevne (accidenser er kaldets uvisse indtægter).

Endvidere anfører han, at han har måttet købe præstegården dyrt, endog den var gammel og brøstfældig, så han straks måtte begynde at reparere på den, da den var ved at falde sammen, og han havde måttet sætte sig i 600 rdl.'s gæld både hos en og anden, dem jeg til hver dag mig til vånde ængstes af.

Oven i købet måtte han op med et halvt hundrede rdl. for at opsøge og få en karl til landsoldat efter hart (næsten) pålagte execution (præsterne skulle selv stille med soldater, og i krigsårene har priserne været høje). Han kalder sig selv en fattig mand, som har små og uopfødte børn, og han plages jævnlig af sygdom og må derfor tit gå med mange sorrigfulde tanker for at redde sig vel igennem alle ting. Han vil dog gerne give og det med god vilje alt det han formåede.

Regeringens ønske om at få heste til hæren kunne han ikke opfylde, da han ikke havde dygtige heste eller hopper, men kun nogle gamle og forslidte bæster, og han mente heller ikke, at han kunne skaffe en hest. Kaldets indtægter anslog han til 300 rdl.⁴⁾

Året efter var det atter galt med skatterne, da der skulle betales paryk- og karosseskatter. Præsten oplyste, at han havde en gammel karet med dække over i ondt vejr at fare ud imellem sognene, og ej af 20 rdl.s værdi. Han måtte dog i skat give de forordnede 20 rdl.

Han havde også en paryk til et gammelt og svagt hoved, hvorfor han måtte betale tre rdl. i skat. Også hustruen havde et hovedsæt, som hun sjældent brugte, men også af dette måtte der betales 3 rdl. Med henblik på folkeskatten oplyste pastor Hjort, at han holdt en karl til sin liden søn (vel en huslærer?). Desuden tre piger og en karl til et og andet at forrette og to andre, som i vinter skulle udtærskede lidt korn, hvoraf den ene var en gammel „forstøt“ karl, den anden en kasseret dragon.⁵⁾

Da Jacob Hjort døde, blev han begravet i den sydlige side af kirkens kor. Men der var ikke nogen til at sørge for begravelsen. Hans enke giftede sig med en tolder Jens Rasmussen i Grenå, og hun døde hos sønnen i Stubbekø-

bing 1755. Da kirkeinspektionen 1723 synede kirken, blev det konstateret, at to begravelser var meget brøstfældige. Den ene, der var i korets nordlige side, rummede de jordiske rester af den tidligere sognepræst Poul Olsen (se I, 1, s. 124–26), og den blev solgt til birkeskriver og slotsforvalter Andreas Torp, hvis kone nylig var død. Og han købte begravelsen til sin egen familie for 20 rdl. ved auktionen 1725.⁶⁾

Hvis der ved denne auktion meldte sig arvinger til de afdøde med krav på begravelserne, skulle de forpligte sig til at sætte dem i stand. Til Hjorts begravelse meldte der sig en løjtnant Hjort – en søn af første ægteskab – som dog først ville skrive til stedmoderen om krav på begravelsen. Han anmodede derfor om en udsættelse på seks uger.⁷⁾

Imidlertid rejstes der ikke yderligere krav fra familien, og gravstedet blev så udbudt til salg 1728, men uden resultat. Og først 1742 blev det afhændet til generalmajor Schubart i Odense for 20 rdl.⁸⁾

Marcus Jørgensen Monrad. 1711–16. Efter Jacob Hjort fulgte Marcus Jørgensen Monrad, der kun kom til at virke godt fem år i Dalum. Han var født i Assens af residerende kapellan Jørgen Marcussen og døbt d. 12. sept. 1669. Da faderen giftede sig anden gang med Elisabeth Monrad, en datter af David Monrad, sognepræst i Kettinge på Als, blev børnene kaldt med moderens efternavn. Marcus Jørgensen Monrad blev 1693 præst i Herringe i Sallinge Herred. I ægteskabet med Malene Pedersdatter Skytte kom der fire sønner og tre døtre, og alle sønnerne blev præster og alle døtrene præstekoner.

Da hans embedsperiode blev så kort, og han åbenbart var en omgængelig mand, findes der ikke meget af interesse om præstekaldet i disse år.

Da der skulle ydes forstrækninger 1712, blev han fritaget med den begrundelse, at han for nylig var kommet fra et af de ringeste kald på Fyn.⁹⁾ Han er blevet karakteriseret som en flittig mand, som sad idelig på sit studerekammer, og var af en munter geist, fuld af kløgter og indfald, og ledede ikke efter svar, var derfor endog i den henseende elsket af høje og lave, så at, når han gad være ude af hans studerekammer, den ene af om-liggende proprietærer hellere ville have ham hos sig end den anden.¹⁰⁾ I Dalum Kirke findes stadig en mindetavle om ham og efterfølgeren Claus Borgen. Indskriften lyder således:

Joh. XIV, V, 19
Jeg lever, og I skulle leve

I dette Lifsens Haab levede og døde Hr. Marcus Monrad. Kaldet fra Herringe til Dalum og Sanderum 1711, døde 1716 i sin alders 47 aar. Hans

kiære Huustroe Magdalena Skytte døde 1737 i sin alders 70 aar; saa og Hr. Claus Borgen, kaldet 1716 til begge menigheder, døde 1750 i sin Alders 69 aar. Hans kiære Huustroe Anna Margreta Monrad døde 17.. i sin Alders Aar..

2. Cor. IV, 14

Wi vide, at den som opreiste den Herre Jesum han skal og opreise os formedelst Jesum og fremskikke os med hannem.

Hans enke fik 19. marts 1717 kongebrev på at måtte sidde i uskiftet bo. Familien tog sig af de mindre børn, og efterfølgeren i embedet Claus Borgen blev samme år d. 21. juli gift med den yngste af døtrene Anna Margrethe, hvis lillebroder Marcus, der kun var fire år, var under Claus Borgens varetægt. Magdalena Skytte blev begravet d. 27. nov. 1737.¹¹⁾

KRISTIANSDAL SOM RYTTERGODS

1718-65

I afsnittet om Diderik Schults enke blev det omtalt, at kronen 1718 atter kom i besiddelse af Kristiansdal. Der blev dog først udfærdiget et skøde d. 5. marts 1722 til kongen fra Christian Carl von Gabel på det afståede gods. Købesummen blev som aftalt 1718 30 0000 rdl. efter kontrakten af 26. juni 1718.

Skøde 1722

Hovedgården var i hartkorn	90 td. 5 skp. 2 fj. 1 alb.
Skov	0 - 6 - 2 - 2 -
Dalum Kirkes jus patronatus	22 - 4 - 0 - 0 -
Sanderum - - -	38 - 4 - 0 - 0 -
Bellinge - - -	19 - 0 - 0 - 0 -
Brændekilde - - -	19 - 0 - 0 - 0 -
Kristiansdals Mølles mølleskyld	20 - 0 - 0 - 0 -
- - jordskyld	3 - 7 - 2 - 0 -

Desuden indgik i handelen spredt gods i Odense og Åsum Herred, i Rugård Amt og i Nyborg Amt i Sallinge Herred.

Kongetienden af Sanderum var tillagt hovedgården, men deraf svarede til Odense Hospital årligt 21 td. 7 skp. rug og 26 td. 2 skp. byg.¹⁾

Ved beregningerne 1718 var hovedgården sat til ..... 16032 rdl.

(heri medtaget konge- og kirketiender)

Møllen var sat til ..... 2000 -

Bøndergodset til 200 td. à 50 rdl. .... 10000 -

På grund af gehejmerådinde Schults vanskeligheder med forpagterne blev beløbet sat til en rund sum af 30.000 rdl.²⁾

Baggrunden for mageskiftet var regeringens ønske om en større koncentration af ryttergodset. Der skete i forbindelse med købene også omlægninger af rytterdistrikterne. Fyn fik nu kun ét regiment mod tidligere to, og koncentrationen skete omkring Odense. For bønderne skete der den ret væsentlige ændring, at rytterne ikke længere skulle bo på gårdene, men indkvarteres i købstæderne eller på de kongelige ladegårde.

Allerede 1717 var det blevet bestemt, at der skulle indrettes stalde til rytterhestene på St. Hans, St. Knuds og Provstegårdens ladegårde.³⁾

Synsforretning 1718. Da kongen d. 26. juni 1718 havde godkendt traktaten om kronens overtagelse af Kristiansdal, fandt der umiddelbart efter – 1. juli – en synsforretning sted. Foruden hovedgården synedes møllen og broerne, og synsmændene kom til det resultat, at brøstfældigheden kunne sættes til godt 1272 rdl. Sammenlignet med tidligere synsforretninger synes der ikke at være sket væsentlige ændringer i bygningernes placering. Ødelæggelserne, der blev konstaterede efter svenskekrigene, var nu helt udbedrede.

Synsmændene begyndte med ladegården i den østre længe fra borgegården hen til den søndre ende mod møllen. Her var der 62 fag, som havde været overladt til forpagterne. Først lå der et staldkammer på 2 fag og i forlængelse heraf en hestestald på 24 fag med tømmerværk (bindingsværk) mod gården og med plads til 32 heste. Dernæst lå 30 fag, der var grundmurede mod gården, og hvor der var 38 fæbåse, der var så godt som ganske øde, og til sidst var der et hus mod gavlen på 6 fag, der havde været brugt til fårehus. Ved siden af var en port til indkørsel i ladegården.

Den sydlige længe bestod af 49 fag fra porten til kornladen, og der havde været 29 fæbåse foruden kalvehuset og foderbåsen. Bygningen var bindingsværk og tækket med halm.

Den vestlige længe kaldtes tærskeladen og bestod af 21 gulve og lige så mange fag. Det var en tømmerbygning med stråtag. Der nævnes en port fra den vestre side og den nordre port. Dernæst var der mod nord et ti fags hus, hvor der var svinesti, stående på 12 pæle eller stolper med gammel halm lagt over.

Syningen fortsattes d. 4. juli med borgegårdens bygning i den vestlige og nordlige side af gården. Her nævnes værelser både til forpagterne, fru gehejmerådinden og kammerherre Gabel. I den østre længe af borgegården havde fru gehejmerådinden haft stald i fem fag med 8 spilbomme, krybber og hække. Bygningen var af bindingsværk. Desuden var der en liden fæstald i et tvende fag hus og derefter tvende vognhuse på fire fag.⁴⁾

I ryttergodstiden fulgte regelmæssige syninger af bygningerne af hensyn til mulige reparationer. Gennem disse synsforretninger gives der et ret sikkert billede af Kristiansdals forskellige bygninger. Der skete ikke større ændringer. Stald- og ladebygninger anvendtes som før, dog var der ikke længere kreaturhold. Disse synsforretninger kan sammenholdes med Reesens gengivelse (I, 1 s. 183) og prospectet fra o. 1718, der ses s. 319. På prospectet ses tydeligt et plankeværk, der skiller borgegården fra ladegården, og brandmuren, der strækker sig fra nordfløjens stenhuse hen til porten ved den østre længe.

Til beboelse anvendtes de to stenhuse i nord- og vestfløjen. Imellem dem lå stadig en lille afdeling med bindingsværk. Den vestre længe opgives til

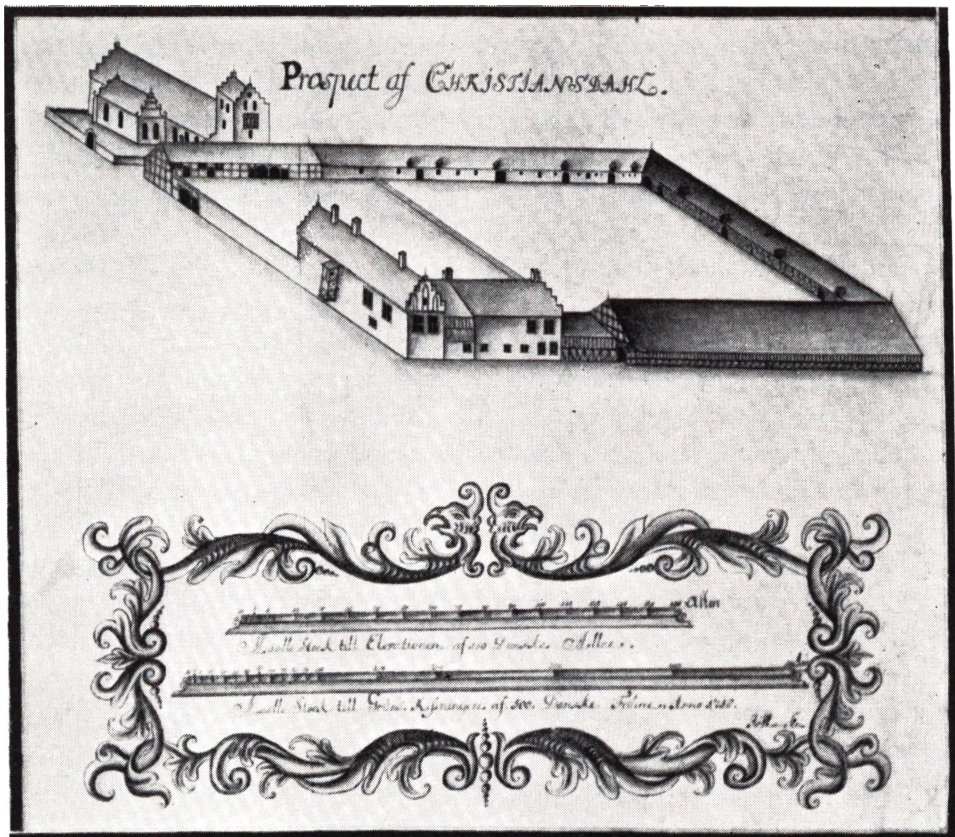

Fig. 63. Kristiansdal o. 1718.

20 fag og er i to etager. I den nederste fandtes en del mindre rum, bl.a. bryggers og køkken. Dette benævnes undertiden „det andet køkken“ for ikke at forveksles med køkkenet i nordfløjen. Det er givetvis det køkken, der blev lavet i Ellen Marsvins tid (I, 1 s. 138). 1721 nævntes et firkantet tårn med en indgang ad en trappe til den store sal mod syd. Det er muligvis denne trappebygning, der kan ses på Reesens tegning. I de følgende års synsforretninger omtales ikke noget tårn, men derimod en trætrappe fra gården op til salen. Denne sal opgives til ni fag, og ved siden af den er en mindre stue.

Den nordre fløj var på 23 fag og også to loft høj. Ovenpå var der en del stuer og kamre med adgang ad en ydre trappe fra gården. I den nederste afdeling var der køkken, bryggers, spisekammer, bageovn m.m. Her fandtes de gamle hvælvede kælderrum, der ses i Dalum Kloster den dag i dag.

1727 omtales den store stue i vestenden og liggende mod nord. Endvidere den malede stue med „lærret betræchet“ ved den østre ende ud mod gården.

På nordsiden lå en hemmelighed – ses på prospectet af 1718. Endelig fandtes et hønsehus, der lå nær ved bryggeret. Fra det nordre stenhuse fandtes så en brandmur på 45 el. 46 alen i længden, 5 alen høj og 1 alen tyk. Den sluttede med en port, der dannede overgangen til den østre længe, der var på 60 fag, hvor der fandtes fæ- og staldhuse, vognskjul, karlekamre o.l. Der var i hele perioden stadig i den østre længe en port, der førte til kirken.⁵⁾

Anvendelsen af hovedgårdens bygninger i ryttergodstiden. Efter kronens overtagelse af Kristiansdal viste det sig vanskeligt at få bygningerne anvendt på rimelig måde. Da der 1719 af relutionskommissionen indsendtes en indberetning om anvendelsen af ladegårdene på ryttergodset, blev det oplyst, at beboelseshusene på Kristiansdal allernådigst var forundt obersten for regimentet til beboelse, og tærskeladen kunne anvendes til det indavlede hønsehus. Derimod havde regimentet ikke brug for fæ- og staldhusene, der stod ubenyttede hen. Og de skulle repareres, hvis de ikke helt skulle forfalde. I en henvendelse til Odense Bys magistrat d. 4. okt. foreslog relutionskommissionen, at Odense By mod en vis støtte foretog en reparation af fæ- og staldhusene på Kristiansdal, så en eskadron ryttere kunne blive anbragt der, og Odense ville så slippe for indkvarteringen af denne eskadron.⁶⁾

Denne geniale idé stammede fra rentekammeret, men Odense Bys styre kunne ikke indse det geniale i planen. I en svarskrivelse af 10. okt. henvistes til byens vanskeligheder, og især pegedes der på de besværligheder, der fulgte med indkvarteringen af ryttere i byen. Blandt andet siges: „Som de høje herrer deraf ser, at armod og fattigdom hos de fleste af borgerskabet, der hverken har kræfter at bygge, langt mindre sene at forsyne barakkerne med, forvolder, at (det) hverken tør eller kan antage sig så gavnligt et værk . . .“. Videre påpeges, at byen er stærkt tyngt af indkvartering af et helt regiment; nogle er så fattige, at de har måttet tage sengene fra deres egne børn til indkvarteringen, mange har allerede forladt byen, og flere vil følge.

Nogle af byens borgere havde været ude for at se på lokaliteterne på Kristiansdal og kunne udtale, at der godt kunne anbringes to kompagniers heste i staldbygningerne. Dette ville lette borgerskabet meget – og det ville være en stor fordel, om rytterne atter kunne anbringes hos bønderne. Men borgerskabet kunne slet ikke klare reparationerne. Mange af håndværkerne måtte ligge i halm på den bare jord på grund af indkvarteringerne.

Baggrunden for disse sørgmodige betragtninger var reorganiseringen af rytteriet, der nu skulle anbringes i byerne. Til dette formål byggedes der i begyndelsen af 1720-erne barakker på Provstegårdens grund i nærheden af Frue Kirke. Indtil dette var i orden, skulle rytterne indkvarteres hos byens borgere. Det er forståeligt, at disse ønskede rytterne ud til bønderne igen.⁷⁾

Resultatet blev, at Kristiansdal i tiden efter 1718 ikke blev effektivt udnyttet. Kornladen anvendtes til opmagasinering af hør og halm, staldbygningerne stod ubenyttede hen, mens hovedbygningen lejedes ud til forskellige, og hollænderhuset som regel til militære personer. Rentekammeret kunne dec. 1720 oplyse, at regimentskriver Andreas Torp efter kgl. resolution d. 9. dec. havde fået tilladelse til at flytte ind på Kristiansdal mod vedligeholdelse.⁸⁾

1735 fik krigsråd og birkedommer Hedegård tilladelse til at bebo borgegården mod en årlig afgift på 12 rdl.⁹⁾

Allerede 1737 kom der en ny lejer, idet regimentskvartermester Jensen flyttede ind efter Hedegård.¹⁰⁾ Da han døde, blev der ikke betalt husleje for 1745, og regimentskriver Hans Langsted måtte opgive at få restancen inddraget, idet enken i rette tid frasagde sig arv og gæld efter den afdøde ægtefælle. Ganske vist kunne regimentet gøres ansvarligt for kvartermesterens gæld, men da han også stod i gæld til regimentet, mente Langsted ikke, at det tjente noget formål at forfølge sagen.¹¹⁾

Efter regimentskvartermesterens død stod hovedbygningen ledig i seks år, indtil sognets første kapellan Hans Tage Fabricius 1752 fik tilladelse til at flytte ind i de ledige lokaler.

Der drøftedes ved enkelte lejligheder også andre muligheder for anvendelsen af Kristiansdal. Da der o. 1746 var tale om indrettelse af et tugthus på Fyn, blev Kristiansdal nævnt som egnet sted, der lå bekvemt i forhold til Odense og med mulighed for udnyttelse af åens vandkraft.¹²⁾ Det blev Odense, der ved oprettelsen af Odense Tugt- og Manufakturhus 1752 fik chancen. Et andet projekt fik samme negative resultat for Kristiansdal. En tysk væver Anton Hübner fik gennem kommercekollegiet støtte til oprettelse af et bomuldsspinderi og -væveri i Odense 1755. Der indkaldtes en del tyske arbejdere, men fabrikken kom aldrig rigtig i gang, og der var vanskeligheder med at skaffe arbejderne logis i Odense. Rentekammeret spurgte overinspektøren for ryttergodset, om der var muligheder for anbringelse af disse arbejdere på Kristiansdal.

Da spørgsmålet senere udvidedes til også at gælde muligheden for at placere selve fabrikken på hovedgården, gav overinspektøren, Hans Simonson en ret grundig fremstilling af forholdene o. 1756/57.¹³⁾

Som nævnt var borgegårdens værelser udlejede til kapellanen, i Hollænderhuset boede en officer af landmilitzen, i den egentlige ladegårds bygning fandtes tre små kamre, hvor ladefogeden boede. Det øvrige af bygningen var stald- og kornhuse af bindingsværk, der kun var en halv sten tyk, samt uden loft og vinduer overalt, så der ikke kunne være værelser til beboelse, og indretningen ville blive meget bekostelig, da tømmeret var delvis forrådnat.

Der var ingen videre kål- eller frugthave, og der var heller ikke i markerne tørveskær eller skov til ildebrændsel. Alle viktualier skulle hentes fra Odense, efterdi ingen slags krøderurter eller andet desligeste, som de fremmede tyske folk mest ernærede sig af, andetsteds er at bekomme. Det ville også være vanskeligt at skaffe de nødvendige senge og sengeklæder til de mange mennesker, og endelig påpegedes brandfaren, når tyskerne skulle bo på gården.

Fabrikøren selv ønskede at bo på borgegården og have et stk. eng ved åen. Hans Simonsen advarede rentekammeret mod planen. Det ville bl.a. betyde en øget arbejdsbyrde for rytterbønderne – et punkt, hvor både Hans Simonsen og regimentskriveren Hans Langsted var meget på vagt – og de folk, der blev ansat ved fabrikken, strejfede meget omkring, og der ville også blive et problem med marketenderen, der ikke havde lov til at brygge og brænde på landet med salg for øje. Bønderne ville heller ikke være glade for sådanne nye naboer, og det var vanskeligere at holde disciplin på landet end i købstaden.¹⁴⁾

Det var ganske tydeligt, at Hans Simonsen, der selv var godsejer, absolut ikke havde større sympati for den begyndende industrialisme, der ellers støttedes kraftigt af regeringens ledende mænd i disse år. Gennem Hans Simonsens indberetning spores også en klar sympati for bønderne, der ikke må bringes ud af deres rolige tilværelse af nogle tvivlsomme tyske omstrejfere.

Hollænderhuset. I fru Schults tid havde der været hollænderi på Kristiansdal. Da ejendommen overgik til kronen, ophørte mejeribruget, og hollænderhuset blev lejet ud til officerer. Placeringen var ved gårdens sydøstre hjørne tæt ved malkepladsen, der havde været syd for kirken. Nogen særlig tilknytning til sognet fik disse officerer kun sjældent. Mange rejste hurtigt igen, ofte uden at have betalt huslejen, der i begyndelsen var 6 rdl. årligt for de 12 fag.

Den første lejer af Hollænderhuset var kaptajn ved landdragonerne Andreas Crane, der boede her fra 1719-1733.¹⁵⁾ Det siges 1725, at kaptajn Crane kommanderede Odense Herreds kompagni af oberst von Amthors regiment. Og da dette kompagni havde øvelsesplads ved Kristiansdal, var det rimeligt, at de tilknyttede officerer boede her. Der gives ikke nogen oplysning om placeringen af denne øvelsesplads.¹⁶⁾

Efter kaptajn Crane fulgte en tambour ved oberst Wengelins nationalinfanteriregiment.¹⁷⁾ Den næste i rækken var løjtnant Falchenschiold. Han ansøgte 1735 sessionen om tilladelse til at have to heste samt fourage på Kristiansdal. Han anførte, at han havde måttet tage mod et tilbud om et øde og forfaldent hus ved Kristiansdal kaldet Hollænderhuset, som han selv havde ladet reparere. Han anførte, at han ikke kunne undvære hestene, når

han skulle til sin excercerplads, der lå i Lumby. Han havde krav på at bo i sit distrikt, men da der ikke var noget ledigt hus i Lumby 1735, var han gået ind på at bo på Kristiansdal. Der var i disse år adskillige kontroverser mellem de civile myndigheder, der havde pligt til at skaffe officererne lejligheder på bekvemme steder, og de militære myndigheder, der gang på gang klagede over regimentskriverens og overinspektørens langsommelighed. Løjtnanten fik afslag på sin ansøgning. Rentekammeret begrundede det med faren for ildebrand, skønt løjtnanten havde bedyret, at han ville undlade at smøge tobak og bruge lys i staldbygningerne.¹⁸⁾

Falchenschiold blev ikke længe på Kristiansdal og efterfulgtes af en fænrík Stramboe, der ligesom forgængeren lejede den gamle malkeplads syd for kirken. Da Stramboe flyttede ud allerede 1738, blev denne plads lejet ud til mølleren Hans Hansen.¹⁹⁾

I de kommende år flyttedes der stadig ud og ind. Lejerne skulle selv holde bygningen ved lige. Da de fleste boede der så kort tid, kan det ikke undre, at det blev så som så med vedligeholdelsen. Kaptajn Genschauwen ved landmilitisen klagede 1744 over, at den ene skorsten var faldet ned, og den anden var meget brøstfældig. Han havde gentagne gange klaget til regimentsskriveren over dette forhold, men uden resultat, så nu klagede han til overinspektøren.²⁰⁾

Hovedgårdens drift. Til det fynske rytterdistrikt hørte i denne periode fire hoved- el. ladegårde: St. Hans, St. Knud, Rugård og Kristiansdal. Disse gårde skulle i første række tjene til græsning for rytterhestene og til høavl. På hver af ladegårdene var der en ladefoged, der skulle føre tilsyn med ejendommene og jordenes drift. Hans løn var 1718 fastsat til 36 rdl. 2 mk. om året og 2 skp. 3 fj. rug og 2 skp. 3 fj. malt pr. måned, frit ophold og græsning til én hest.²¹⁾ Ladefogeden på Kristiansdal var gennem mange år Niels Jørgensen (o. 1719-1749). Da han var død, forrettede ryttergodtsinspektøren skifte efter ham. Til en datter af andet ægteskab hensattes en beskedens sum på 11 rdl. 3 mk. Hans enke sad i meget trange kår, men holdt dog datteren med føde og klæder, til hun blev konfirmeret. Hertil var der medgået arveparten og mere til, men datteren fandt, at dette var i orden, og moderens dispositioner blev godkendt.²²⁾

Den næste ladefoged og den sidste i ryttergodstiden hed Peder Jespersen.²³⁾

Fra 1719 findes der regelmæssige oplysninger om udbyttet af markerne, der hørte til Kristiansdal. Dette år kunne ladefogeden oplyse, at der var avlet i alt 621 læs hø, der blev anbragt på Kristiansdal til senere brug for regimentet. Der avledes i de følgende år større mængder. Således avledes der 1723 695 læs godt hø og 80 læs eftergrøde. Dog siges, at de 80 læs var bonde-

læs, der kun kunne regnes til 60 regulære læs (til et fuldt læs regnedes 30 lispd. hø). Det viste sig snart, at regimentet ikke kunne bruge så meget hø, og der blev 1723 et overskud på 566 læs, som ved regimentskriveren blev solgt på auktion. Mange af køberne var borgere fra Odense.

Den rigelige høavl er formodentlig baggrunden for, at ladegårdene også blev brugt til kornavl. Jorden trængte vel også til at blive pløjet og gødet. Sognefogederne kunne ved en vurdering 1726 af avl og udsæd oplyse, at der var avlet 208 td. rug efter en udsæd på 50 td. og 304 td. havre af en udsæd på 78 td. Selv om der ikke kan drages nogen sikker slutning ud fra et enkelt års opgivelser, synes der dog ikke at være avlet stort mere end i lensmandstiden (I, 1 s. 155).²⁴⁾

En del af markerne tjente til græsning for rytterhestene, der var ude fra maj til okt. Det var bøndernes pligt at sørge for, at grøfter og gærder var i orden, når rytterhestene blev slået ud på koblerne. Men i græsningstiden skulle regimentet selv sørge for vagter, der skulle passe på, at uvedkommende ikke lod deres heste græsse, og holde rytterhestene inden for koblerne, så de ikke ødelagde høarealerne.

Regimenterne skiftede med græsningen på de forskellige ladegårde, og da der som regel var rigeligt med græs, blev eftergræsningen lejet ud til interesserede. Forskellige embedsmænd: amtsforvaltere, regimentskrivere, ryttergodsinspektører m. fl. havde ret til deputatgræsning og -hø. D. v. s., at de som en del af deres løn kunne lade at bestemt antal kreaturer græsse i rytterkoblerne og få udleveret bestemte kvanta hø.

Som nævnt skulle rytterbønderne yde hoveri i form af kørsel med hø og halm og slåning af græsset. Dette sidste skulle selvfølgelig gøres på forsvarlig måde, og der udpegedes synsmænd til at kontrollere arbejdet. F. eks. foretoges der på Kristiansdals marker en syning d. 23. juli 1743. Rytterdistriktet var inddelt i roder: i Åløkken høstede Brylle, Tommerup, Veringe, Bellinge, Hjallese og Fangel roder. Brylle rode havde adskillige steder skåret på langs, og der stod en del skårkamme tilbage, hvilket vurderedes til et tab på 1 lispd. hø. Også Hjallese rode havde været forsømmelig her, mens den i Tingløkken havde høstet forsvarligt overalt. I Fruerbymarken havde der været for meget efterstående af skårkammene, hvilket sattes til 1½ lispd.²⁵⁾

Hø- og græsavl havde i den første del af ryttergodstiden haft prioriteten. Men i slutningen af perioden skete der en omlægning. Rytterhestene var siden 1739 placerede i byerne. Der beholdtes dog stadig distrikter til høavl og græsning. Således ses det 1740, at der dette år græssede 300 heste og fire køer på Kristiansdals marker.²⁶⁾

1762 var regimenterne udkommanderede til Holsten på grund af den truende konflikt med Rusland. Dette i forbindelse med planer om at sælge

ryttergodset fremkaldte planer om pløjning af markerne til kornavl. Allerede efteråret 1761 havde kammerkollegiet spurgt ryttergodsinspektør Hans Simonsen, om det var en fordel at få markerne pløjet et år, mens regimenterne var borte. Det blev regimentskriveren, der måtte tage stilling til problemerne. Det var i samme forbindelse blevet foreslået at bortforpagte markerne helt, mens regimenterne var borte. Regimentskriveren Hans Langsted mente, at en evt. forpagtning af hovedgårdsmarkerne skulle være flerårig for at gøre forpagterne mere interesserede og tvinge dem til at gøde – især på den skarpe og magre jord, „hvoraf fast størstedelen af markerne består“. Han anførte også et problem i forbindelse med en forpagtning af markerne til kornavl: bønderne ville så slippe for en del af deres arbejdspligter. Sammenfattende mente Langsted, at markerne ville give mere ved bortforpagtning end ved høavl og græsning. Det ville også være en fordel, om markerne blev kultiverede nogle år ved pløjning og kornavl, hvorved høbjergningen igen mere kunne tiltage. Han kom derefter ind på betragtninger over bøndernes kår: „Men det er også en ubestridelig sandhed, at rytterbønderne under en fremmed forpagter meget ville aftage i tilstand og betages den lyst til en stræbsomhed, som dennem hidindtil har været indplantet, da ligesåvel slette og magre byers og stæders beboere har bevist sig vindskibelige for at holde deres gårdes bygninger som de bedste af mere tillæg og herlighed i det håb at blive lige så højt agtede og ansete som Deres Majestæts egne bønder og tjenere og nyde den frihed og medhandling, som hidindtil er vorden forundt, men ved hoveriet meget ville blive svækkede og nedslagne“.

Videre nævner Langsted, at det fynske ryttergods ved sin beliggenhed midt i landet, hvor al passage falder igennem både med kongerejser og andet, er blevet hårdt belastet. Han nævner kørsel med vildt fra Rugård til Odense, transporter i vinternætter i ondt vejr til Nyborg, skovning fra skovene omkring Svendborg, som de har måttet betale sig fri for på grund af de alt for store afstande. Ryttergodsets bønder måtte også betale 410 rdl. årligt i tørvepenge til de indkvarterede ryttere i Odense.

Langsted ville foreslå, at markerne forpagtedes bort nogle år uden hoveripligt for ryttergodsets bønder, og han mente, at de nærmest boende rytterbønder ville vise sig villige efter at få forpagtningen. I stedet for hoveri skulle bønderne betale en pengeydelse.²⁷⁾

Foreløbig blev der ikke noget ud af dette forslag, men dokumentet viser væsentlige træk i regimentskriverens holdning over for rytterbønderne: han er absolut human og ønsker, at de stadig må vise sig flittige og energiske. Han ser gerne det tidsrøvende hoveri afløst af en pengeafgift, en opfattelse, der peger frem mod den kommende tids reformer i dansk landbrugspolitik.

Først i efteråret 1763 blev det alvor med korndyrkning i de gamle græs-

ningsarealer. Der kom 1. okt. en ordre fra rentekammeret til Hans Simon- sen om, at hovedgårdenes marker skulle besås for det kommende år, da de ikke skulle bruges til græsning og høbjergning for kavaleriet „på det at jorden ikke skal ligge udyrket og uden frugt“. Der skulle besås så mange marker, som efter kyndige landmænds udsagn var bedst egnede dertil. Jorden skulle fredes i vintertiden, så sæden ikke beskadigedes af kreaturer.²⁸⁾

Langsted førte i denne tid en omfattende korrespondance ang. indkøb af sædekorn. Han indhentede tilbud både fra rytterbønderne og proprietærer. Eksempelvis fik han fra Ulriksholm tilbud om en meget fin sort havre, der for to år siden var blevet importeret direkte fra England, og som var langt bedre end den danske både i henseende til kærne kvalitet og foldudbytte. Imidlertid fortrak regimentskriveren at købe hos rytterbønderne, der ikke forlangte så høje priser som proprietæerne. Rugen købte han for 2 rdl. 2 mk. pr. td. I øvrigt er det karakteristisk for hans betragtninger, at han ved køb hos rytterbønderne kunne spare dem for de lange transporter, der ville blive følgen af opkøb hos de fjernereboende proprietærer.²⁹⁾

1764 blev det sidste år, hvor Hans Langsted skulle sørge for Kristiansdals drift. Som sædvanlig blev høet solgt ved auktion, men nu skulle der også sælges korn. I en bekendtgørelse af 30. juli til de respektive herrer officerer og borgerskabet i Odense lod han meddele, at kornet af rug, byg og havre i de kgl. marker ved byen samt Kristiansdals og Rugårds marker ville blive bortsolgt ved offentlig auktion, når kornet var modent og efter høsten opsat i traver. Den nøjagtige dato ville blive bekendtgjort ved trommeslagning. Køberne ville få kornet transporteret ved rytterbønderne – dog ikke over en halv mil. Rytterbønderne skulle som sædvanlig opstille kornet i traver og selv holde vagt og tilsyn, for at intet skulle blive stjålet. Den 6. aug. fik ladefogederne besked på at lade traverne tælle nøjagtigt og sørge for vagthold ved kornet om natten og endelig notere, hvem der købte og hvor meget. Som sædvanlig var det borgerne fra Odense, der optrådte som købere. En enkelt af dem, Fr. Drejer, klagede over, at de Brylle bymænds rode i Fruerløkken kun havde 14 traver, skønt der var blevet opgivet 18.

Både hø- og kornhøst blev 1764 begunstiget af det gode vejr, hvilket også gjorde det let at sælge begge afgrøder direkte fra markerne. Den sidste opgave var at sørge for udsæden til vintersæd for 1764 og vårsæd for 1765. Hertil skulle der til Kristiansdal bruges 146 td. rug, 126 td. byg og 259 td. havre. Denne udsæd kom den nye ejer Chr. Benzon til gode.³⁰⁾

Vildtbanen og jagten. Ulovlig skovhugst og jagt var et ret almindeligt fænomen endnu i 1700-tallet. Da der næsten ikke var skov i Dalum Sogn,

er det kun få tilfælde af ulovlig hugst, der er blevet omtalt i arkivalierne fra ryttergodstiden.

Jagten var fra gammel tid en kær adspredelse for de danske konger. Salget af krongods i enevældens første år havde gjort svære indhug i de kongelige jagtdistrikter. Oprettelsen af samlede rytterdistrikter gjorde det lettere for kongen at oprette samlede jagtdistrikter. Også det fynske rytterdistrikt blev indrettet til kgl. vildtbane, og indhegningen med vildtbanepæle skete 1720. I Hjallesø placeres en pæl (nr. 42) i Hjallesø Mark øst for åen og nord for vejen til Kristiansdals Mølle. Skovrideren i Øghavehuset skulle føre tilsyn med vildtbanen i Dalum og andre af de nærliggende sogne. Iver Andersen til Hollufgård mente, at hans rettigheder blev antastede ved vildtbanens indretning, men var villig til at gå med til en ordning, når han kunne få jagten i den del af Hjallesø, der ikke kom ind under vildtbanen. På grundlag af dette tilbud blev der truffet en aftale, der blev stående i resten af ryttergodstiden.

Under omtalen af markbogens oplysninger blev det nævnt, at Stenløse Kirke havde et stk. jord i Hjallesø. Da denne kirke hørte under Søby Søgård, mente dennes ejer sig berettiget til at jage på arealet i Hjallesø, der hørte til kirken. Efter vildtbanens oprettelse kunne det blive diskutabelt, om denne jagtret kunne opretholdes. En forårsdag 1733 kom ejeren af Søby Søgård Fr. von Holsten, ridende gennem markleddet fra Stenløse på en hvid, stump-rumpet hest sammen med fire andre mandspersoner med 15 à 16 støvere og hunde. To af folkene red ind i Enghaven med støverne, og lidt efter hørtes et skud, og snart efter kom de to ryttere atter ud fra Enghaven med en hare bundet til den ene hest. Flere af beboerne i Hjallesø, der var i færd med pløjning og andet forårsarbejde, havde både set og hørt, hvad der var passeret. Da skovrideren Knud Pedersen undersøgte sagen, var vidnerne fra Hjallesø i tvivl om, hvor langt ind i Enghaven vildtbanen strakte sig. Ridefogeden på Søby Søgård gjorde gældende, at ejerne af Søby Søgård gennem 30 år havde praktiseret denne jagtret. Skovrideren mente ikke, at denne ret kunne være gældende efter vildtbanens indrettelse, og Fr. v. Holsten måtte betale 25 rdl. i bøde. Kortet s. 327 viser det omtrentlige omfang af vildtbanen.³¹⁾

BYMÆNDENE I HJALLESE

1718–65

Øvrigheden. For bymændene i Hjallesø betød kronens overtagelse af Kristiansdal ikke nogen ændring. De havde siden 1693 været rytterbønder og kendte ryttergodsets myndigheder – først og fremmest regimentskriveren. Af egentlige nydannelser bør nævnes, at det fynske ryttergods fra 1719 blev et eget birk med Ravnebjerg som tingsted. For rytterbønderne var dette vel ikke særligt revolutionerende, og de ældre af dem kunne huske, at det gamle Dalum Birk havde fungeret indtil 1693, da Diderik Schult fik birkeretten overført til Finstrup.

Ravnebjerg blev valgt til tingsted, da det lå midt i ryttergodsdistriktet. Der blev appel direkte til højesteret. Under forhandlingerne om birketings oprettelse havde der været forslag fremme om, at enkelte sager kunne appelleres til landstinget, men kongen havde ikke godkendt disse planer. Torsdag blev den egentlige tingdag.

Den første birkedommer blev Thor Hansen, der havde været regimentskriver for 2. fynske regiment siden 1714 og siden 1718 for hele det fynske rytterdistrikt. Da han samtidig fungerede som sekretær for kommissionen for køb og salg af gods under rytterdistriktet, blev hans arbejdsbyrde efterhånden lidt for stor, og han klagede flere gange over dette. Da han ikke fik de ønskede lettelser, frasagde han sig 1720 sekretærstillingen ved kommissionen på en måde, der blev karakteriseret som impertinent (uforskammet).

Af udnævnelserne i rentekammeret ses ikke, at der blev udnævnt nogen anden regimentskriver før Hans Nielsen Langsted i 1723. Af regnskaberne fra ryttergodset ses imidlertid, at Andreas Torp allerede fra 1719 fungerede som regimentskriver. Som birkeskriver fungerede indtil 1723 Hans Nielsen Langsted, indtil han blev regimentskriver 1723. Han fungerede i dette embede indtil 1765, da ryttergodset blev solgt, og hele institutionen forsvandt.¹⁾

Hans lange funktionsperiode tyder på, at han var en habil embedsmand. Selvfølgelig kom der vanskeligheder for ham i disse år, men aldrig af alvorlig karakter. Det ser ud til, at han havde et godt forhold til de nærmeste overordnede i ryttersessionen og navnlig til overinspektøren for det fynske ryttergods. Han tog i flere tilfælde ligesom den sidste overinspektør i rytter-

godstiden, Hans Simonsen til Erholm, ofte parti for bønderne, når andre myndigheder prøvede at lægge flere byrder over på dem. De fleste vanskeligheder havde han med officererne ved regimentet og Odense Bys myndigheder. Over for begge hævdede han rytterkassens og rytterbøndernes interesser ret håndfast.

Over for bønderne kunne han i enkelte tilfælde tale hårdt, men der var ikke noget af den brutalitet i hans fremfærd, som hyppigt fandtes hos hans kolleger på de private godser – de berygtede ridefogeder. Han ønskede absolut, at rytterbønderne måtte sidde i en betrygget stilling, de måtte ikke forarmes ved for hårde afgifter eller for store arbejdsydelse. Hans synspunkter var præget af oplysningstidens humane fornuft: jorden skulle udnyttes på bedste måde, hvilket skete bedst, når menneskematerialet var i stand til at arbejde under rimelige kår.

Som et synligt bevis for, at Hans Langsted havde gjort sit arbejde på tilfredsstillende måde, blev han 1746 udnævnt til kammerråd. Det skete sammen med to fogeder og en anden regimentskriver med den begrundelse, at de fremfor en del andre længe har tjent samt alle er accurate og flittige betjente, der ej alene udi rette tid indsender de kgl. skatter og rettigheder, men endog for oppebørselen stedse aflægger god reed og rigtighed. Det kunne derfor være til en opmuntring for dem og tillige animere andre til at udvise lige flid og accuratesse i deres embede, om bemeldte fire betjente med kammerrådskaraktter gratificeredes.²⁾

Bymændene havde en fornuftig mand som regimentskriver i godt 40 år.

Jordebog af 1718. Samme år som Kristiansdal overgik til ryttergodset, blev der optaget en jordebog over det fynske rytterdistrikts jordegods. Heri gives foruden navnestof og hartkorn oplysninger om udsæd, kvæghold, græsning m. m.

Bymændenes navne og hartkorn var 1718 følgende:

1. Hans Mortensen	10 td. 4 skp. 0 fj. 2 alb.
2. Niels Rasmussen	10 - 1 - 1 - 1 -
3. Peder Nielsen	10 - 1 - 0 - 2 -
4. Frants Ibsen	10 - 1 - 0 - 2 -
5. Laurits Lauritsen	10 - 3 - 0 - 0 -
6. Peder Jørgensen	10 - 4 - 2 - 1 -
7. Anders Andersen	10 - 3 - 1 - 0 -
8. Laurits Pedersen	10 - 1 - 3 - 2 -
9. Laurits Madsen	10 - 3 - 1 - 0 -
10. Jens Pedersen	10 - 2 - 0 - 2 -
11. Anders Knudsen	10 - 1 - 0 - 2 -
12. Knud Pedersen	10 - 1 - 1 - 2 -
13. Laurits Andersen	10 - 2 - 1 - 1 -

14. Rasmus Jacobsen	10	-	2	-	0	-	2	-
15. Rasmus Nielsen	10	-	1	-	3	-	1	-
16. Gl. Hans Mortensen	5	-	0	-	3	-	2 ¹ / ₂	-
17. Jens Jørgensen	5	-	0	-	3	-	2 ¹ / ₂	-
+ husgrunden af nr. 2	0	-	3	-	1	-	2	-
18. Peder Henriksen	10	-	2	-	3	-	0	-
19. Hans Christensen	10	-	1	-	2	-	0	-
20. Niels Pedersen	10	-	2	-	2	-	1	-
21. Gl. Hans Pedersen	8	-	4	-	0	-	1	-
Jens Rasmussen	2	-	5	-	2	-	0	-
(præstebonden, mensalgården)								
Sedenholm enge	1	-	7	-	0	-	0	-
(lagt til præsten i Munkbebo)								
Husmænd:								
1. Hans Rasmussen	0	-	4	-	0	-	1	-
2. Rasmus Hansen	0	-	0	-	0	-	0	-
3. Rasmus Johansen	0	-	0	-	2	-	1	-
4. Niels Nielsen	0	-	0	-	0	-	0	-
5. Niels Lauritsen	0	-	0	-	0	-	0	-
6. Niels Rasmussen	0	-	0	-	0	-	0	-

Rasmus Johansen er smeden, hvis hartkorn er lagt til nr. 5 i Svendstrup. (Hermed menes, at smedens hartkorn sammen med nr. 5 i Svendstrup udgør en fuld rytterportion = 8 td. hrtk.)

Hjallese blev nu beregnet til ca. 26 rytterportioner, idet de nedsættelser, der havde været i kraft siden 1693, nu faldt bort.

Nedenfor er opført et gennemsnit for de 20 første ejendomme. De to halvgårde er lagt sammen og regnet som én helgård. Da ejendom nr. 21 har lidt mindre hartkorn end de øvrige, er den ikke medtaget i beregningen af gennemsnittet, men opført i parentes efter de øvrige.

Antal bygningsfag	57,8	(41)	Udsæd af havre	6,0	(4)
Brøstfældighed i rdl.	12	(8)	- - boghvede	0,3	(0,6)
Hestehold	7,1	(8)	Græsning for heste	7,4	(7)
Kohold	4,6	(4)	- - køer	7,5	(6)
Ungnød	2,5	(2)	Høavl, læs	15	(12)
Får	10,7	(5)	Afgift	41 rdl. 4 sk.	
Udsæd af byg i td.	4,7	(4)		(34 - 4 -)	
- - rug	4,8	(4)	Halmleverancer	3 læs 20 lispd.	
				(3 læs, 4 lispd. 9 ¹ / ₂ pd.)	

Også om husmændene i Hjallese foreligger der nu ret udførlige oplysninger, da deres afgifter til rytterkassen skulle fastsættes. Ifølge en forordning fra 1717 skulle husmændene betale huspenge efter antallet af fag i husene. Den årlige afgift var sat til 4 mk. pr. fag. Af jordebogen ses, at kun Hans

Rasmussen og smeden Rasmus Johansen havde lidt jord til husene. Hans Rasmussen var den eneste, der havde kvæg 1718: 2 heste og en ko. Om husmændenes bygninger siges følgende:

Hans Rasmussen	.....	12 fag	.....	slet bygning	.....	årlig afgift	3 rdl.
Rasmus Hansen	.....	9 -	.....	-	-	.....	3 -
Rasmus Johansen	....	6 -	.....	-	-	gadehus	2 -
		+ 3 -	smedie	.			
Niels Nielsen	.....	4 -	.....	-	-	.....	2 -
Niels Lauritsen	.....	10 -	.....	-	-	.....	3 - 2 mk.
Niels Rasmussen	.....	9 -	.....	temmelig bygning	..	-	3 -
Hans Jensen i Heedhuset	havde 11 fag af temmelig bygning.						
Kaptajn Crane i Hollænderhuset	12 fag	-	-	-	-	-	6 -

Betegnelsen gadehuse brugtes om de huse, der lå på landsbyens gadejord, den udyrkede fællesjord foran gårdene.³⁾

Ved fastsættelsen af huspengene fulgtes ikke slavisk forordningens bestemmelse om 4 mark pr. fag. Rentekammeret havde 1719 oplyst, at der skulle tages hensyn til hvert hus' beliggenhed og godhed.

Samtidig gaves der retningslinier for anvendelsen af rytterboligerne, der nu blev ledige. Hvis rytterboligen havde været en del af de gamle ryttergårde, skulle den nu komme rytterbønderne til gode. Men de huse, som var blevet bygget på gaderne, skulle ryttergodskommissionen sørge for at få lejet ud til fordel for rytterkassen, i stedet for som nu, hvor bønderne selv tog leje af disse huse, fordi de stod på gårdens grund. Bønderne havde åbenbart glemmt, at disse huse var blevet opført med støtte af rytterkassen.⁴⁾

Indtægterne af husene opførtes i regnskaberne som ekstraafgifter. Det samme gjaldt møllerens afgift af mølleskylden (20 td.):

20 td. à 2 rdl. 64 sk.	.....	53 rdl. 32 sk.
Hans landgildemel var sat til 36 td., men da han selv holdt møllen vedlige, reduceredes den med 8 td. Hver td. mel sattes til 10 mk. danske	.....	46 - 4 mk.
I alt i afgift af møllen	.....	100 -

Søgnemændene betalte på dette tidspunkt konge- og kirketiender i penge og ikke i korn eller andre naturalier. Præstebondens jord og Sedenholm enge regnedes ikke med i denne opgørelse, og der blev så af tiendepligtigt hartkorn 204 td. 7 skp. 3 fj. 1 alb.

Der betaltes 5 mk. pr. td. (for begge tiender) ..... 170 rdl. 4 mk. 12¹/₃ sk.

Jordebogens samlede opgørelse for hele sognet blev følgende:

Hovedgårdens takst (i hartkorn)	.....	94 td. 5 skp. 0 fj. 1 alb.
Skov- og mølleskyld	.....	20 - 6 - 2 - 2 -
Høvling af hovedgården	.....	695 læs à 30 lispd.
Kongens gamle ryttergods (Hjallese)	.....	204 td. 7 skp. 3 fj. 1 alb.
Sedenholm	.....	1 - 7 - 0 - 0 -

Mensalgods	2 - 5 - 2 - 0 -
De kongen tilhørende kongetiender (tillagt præsten)	22 - 4 - 0 - 0 -
De kongen tilhørende kirketiender	22 - 4 - 0 - 0 -
Til rytterkassen svaredes årligt af bøndernes hartkorn	
4 rdl. pr. td.	838 rdl. 16 sk.
Halm leveret	76 læs 20 lispd. 13 pd.
(i stedet for halm kunne betales 2 sk. pr. lispd.)	
Ekstraindtægter (mølleskyld, husmændenes afgifter, tiendebetaling i penge m. m.)	321 rdl. 94 ¹ / ₃ sk.

Fæsterne o. 1727. Som sammenligningsgrundlag anføres nedenfor de oplysninger, der kan uddrages af inkvisitionsprotokollerne fra ryttergodset 1727/28. I praksis sørgede regimentskriveren for gennem inkvisition – undersøgelse – at holde ryttersessionen og rentekammeret underrettet om de enkelte ejendommers tilstand og om fæsternes forhold i almindelighed. Da denne inkvisitionsprotokol giver mange oplysninger, der er mere detaljerede end jordebøgers beregnede grundlag, anføres disse her. Rækkefølgen er den samme som i 1718. Oplysningen om fæstets overtagelse er taget fra ryttergodsarkivets fæstebreve og protokoller.

Navn	heste	køer	stude	ungnod	får	svin	gas	vogne
1. Christoffer Hansen, 32 år (1724)	8	6	2	4	0	6	4	3
2. Niels Rasmussen, nu Peder Nielsen, 32 år	12	5	0	6	11	6	6	2
3. Peder Nielsen, 48 år, nu Niels Hansen (1728)	8	4	0	5	1	6	4	3
4. Frants Ibsen, nu Peder Hansen, 30 år (1725)	8	7	0	4	0	6	4	3
5. Laurs Laursen, 25 år (1724)	7	5	0	5	8	7	5	2
6. Peder Jørgensen, 50 år (1719)	8	5	0	5	2	6	4	3
7. Anders Andersen, 41 år (1712)	8	4	0	6	1	4	4	3
8. Laurs Pedersen, 60 år (1699)	9	5	0	3	1	6	4	3
9. Laurs Madsens enke, nu Mads Laursen (1728)	8	5	0	5	4	6	4	3
10. Peder Knudsen, 27 år (1724)	8	5	0	3	4	6	5	3
11. Anders Knudsen, 40 år (1705)	8	5	0	4	5	7	3	3
12. Knud Pedersen, 60 år, nu Rasmus Knudsen (1727)	9	6	0	4	0	5	4	2
13. Laurs Andersen, 80 år (1696)	8	4	1	4	0	6	4	3
14. Rasmus Jacobsen, 58 år (1694)	9	5	0	5	4	5	3	3
15. Rasmus Nielsen, 40 år, nu Laurs Nielsen (1728)	7	5	0	6	6	6	4	3
16. Jens Jørgensen, 70 år (1699), halvgård ...	6	4	0	4	9	5	2	3
17. Gl. Hans Mortensen, 94 år (1670), halvgård	6	3	0	2	8	4	3	2
18. Peder Henriksen, 46 år (1709)	10	5	0	4	14	6	4	3
19. Hans Christensen, 40 år (1709)	8	5	0	4	2	6	5	3
20. Niels Pedersen, nu Jørgen Pedersen (1728), 34 år	8	5	0	6	6	6	5	3
21. Hans Pedersen, 60 år (1705)	7	4	0	4	4	5	4	3

Om mensalbonden Jens Rasmussen foreligger ingen oplysninger her, da han sorterede under præsten.

Hver af bymændene havde desuden en plov og en harve, hvilket de i øvrigt skulle have som rytterbønder. I forbindelse med inkquisitionen bemærkede regimentskriveren, hvad der ellers kunne siges om bonden og om bygningerne. Når der f. eks. 1727 var gjort notationer – anmærkninger – om reparationer eller lignende, blev det 1728 bemærket, om henstillingen også var blevet fulgt.

Bondens tilstand	annotationer og bemærkninger
1. I god stand.	Behøver 20 alen tømmer. 1728: Har ladet ske nogen forbedring på tømmerværket.
2. I nogenledes stand.	Tilholdt gårdens bygninger at reparere, som næsten står på hæld. 1728: Nogen forbedring. Blev tilholdt videre at reparere.
3. I mådelig stand.	Tilholdt gårdens bygninger at reparere. 1728: Nogen forbedring på stuehuset.
4. I god stand.	Skal reparere gården. 1728: Sket liden forbedring på tømmerværket. Blev tilholdt det øvrigt at istandsætte.
5. I slet tilstand. Resterer 4 mdr.s afgift foruden maj måned.	Skal ligledes reparere. 1728: Ladet se nogen forbedring.
6. I mådelig stand.	Skal reparere. Tillagt dertil 20 alen tømmer. 1728: Nogen forbedring.
7. Ingen bemærkning.	1728: Forbedring på tagene. Men endnu behøver mere at reparere.
8. I mådelig stand.	Forelagt gården at reparere, som det højlig behøves. 1728: Liden forbedring. Tilholdt at reparere det øvrige.
9. I god stand.	1728: Nogen forbedring. Tilholdt at istandsætte det øvrige.
10. I god stand.	1728: Har bedret bygningerne.
11. I god stand.	1728: Har bedret bygningerne.
12. Mådelig god stand.	Tilholdt gårdens bygninger at reparere. 1728: Befandtes mangel på taget. Det øvrige passabelt.
13. Mådelig tilstand.	Tilholdt at reparere bygningerne, som findes helt slette. 1728: Blev advaret at sætte gården i stand. Fandtes dog liden forbedring.
14. I god stand.	Tilholdt gården at reparere. 1728: Nogen forbedring. Tilholdt det øvrige at forbedre.
15. Mådelig stand.	Forelagt gårdens bygninger at reparere, som er helt forfaldne. Tilmed behøves mere bygning på stedet. 1728: Liden forbedring. Tilholdt at reparere det øvrige.
16. Temmelig god stand.	1728: Liden forbedring på tømmerværket.
17. Mådelig stand.	Bygningerne behøver reparation. 1728: Tilholdt at istandsætte samme.
18. I temmelig god stand.	Skal forbedre bygningerne. 1728: Nogen forbedring på tømmerværket. Tilholdt at istandsætte det øvrige.
19. Mådelig tilstand.	Skal reparere gården. 1728: I forrige stand, uden at taget er lidet forbedret.
20. Mådelig stand.	Forelagt gården at reparere. 1728: Har bedret noget på taget og blev tilholdt at reparere gården.

21. Mådelig stand. Forelagt gårdens bygninger at reparere. Behøver endnu 20 alen tømmer. 1728: Har ladet bygge et lidet stk. hus af ny, men ej ladet nogen forbedring se på de øvrige huse, blev derfor tilholdt samme at istandsætte.

Om husmændene siges:	bæster	koer	får	svin	gæs	vogn	huspenge
1. Hans Rasmussen: 50 år gl. (1715), hrtk. 0-4-0-1	2	1	2	2	2	1	3 rdl.
Stuehuset er på 13 fag, vestre længe på 13 fag. I mådelig stand. Bondens tilstand: God.							
2. Niels Laursen (1713). Ingen jord, ingen besætning. Huset på 12 fag. I mådelig stand.							2 rdl. 4 mk.
3. Rasmus Johansen: 50 år (1706), hrtk. 0-0-2-1	0	1	1	2	2	1	2 rdl. 3 mk.
Stuehuset 6 fag, østre længe 4 fag, smedehuset 9 fag. 1728: Nogen forbedring på bygninger.							2 rdl. 3 mk.
4. Rasmus Hansen (1685). Et hus på 10 fag i mådelig stand.							2 rdl. 3 mk.
5. Niels Rasmussen (1693). Et hus på 8 fag i mådelig stand.							2 rdl.
6. Niels Nielsen (1705). 11 fag hus i mådelig slet stand. Blev forelagt huset at reparere. I Hedehuset: Hans Jensen. 12 fag hus, mådelig stand.							4 rdl. ⁵⁾

I fortegnelsen ses det, at der efter tidens forhold var meget få får i Hjallese. Forklaringen var den, at der i årene 1725-27 havde været „fåresyge“ af en ondartet karakter, så næsten alle disse husdyr var døde. Dette fremgik af tingsvidner på birketetinget i Ravnebjerg 1727, da det skulle dokumenteres, hvad skade en del rytterbønder havde lidt på bæster, kvæg og deslige, så det kunne afgøres, hvilken hjælp de kunne have behov for af rytterkassen.⁶⁾

Enkelte eksempler belyser stillingen: Laurs Laursen har mistet 14 får. Han måtte ved sin tiltræden betale en stor restance og var nu i slet tilstand – fornemmelig for forgangne års misvækst.

Peder Jørgensen har mistet 20 får. Han havde i de forrige åringer haft stort uheld på kvæg og bæster, og havde et enkelt år mistet 6 høveder.

Disse to havde ret store vanskeligheder i de følgende år. Januar 1732 resterede de begge med månedspenge for ca. 1 halvt år. Juni 1733 blev de indstævned, fordi de ikke havde kunnet betale, hvad de var blevet dømt til nov. 1732. Der var endog forsøgt med militær eksekution, men de blev dog siddende på deres gårde. Sammenlignet med andre sogne var restancerne i Hjallese få og ubetydelige.⁷⁾

Bønderne klager over den høje ansættelse. Det er tidligere blevet omtalt, at bønderne i Hjallese med nogen føje tidligere havde klaget over sognets høje ansættelse til hartkorn med deraf følgende høje afgifter. Som en indrømmelse af dette havde de fra o. 1693 til 1718 betalt afgifter efter reduceret hartkorn. Men denne lettelse forsvandt igen sammen med omlægningen af ryttergodset og rytternes placering i byerne fra o. 1718.

Da bymændene i Hjallese havde erfaret, hvor det bar hen, skyndte de sig allerede 1717 at indgive en klage til rytter- og relutionskommissionen med ønske om lempelser: Udi allerdybeste ydmyghed er samtlige Hiallesø bymænd højliggen forårsagede at andrage de højbydende højgunstige herrer kommissærer vores brøst, nød og anliggende, som kortelig består i. . . . . Derefter følger tre hovedpunkter: 1. De har kun tre små marker, hvoraf den største part er lerrig, sumpig og sid ufrugtbar jord, så de tit må så mange stykker tvende gange, men nyder ingen frugt deraf. Desforuden, om de ikke havde indtaget en hauge af samme marker til deres rytterheste, men skulle holde dem i tøj, da kunne de ikke blive ved stederne; ti deres marker og jorder var kun små og ringe sammenlignet med andres, som dog ej skyldte mere end nogen af dem. Den ene af de tre marker lå årligen hen til fællede, og for dens ringheds skyld vansmægtedes og omkom meget af kvæget. 2. Græsning og høslet var ringe, og de havde angivet alt for højt for de højbeholdte højgunstige herrer, end som de kunne stå. 3. Af gærdsel havde de kun lidt og småt og de måtte altid købe staver med mere, som var slette vilkår for de fattige mænd.

Denne ansøgning var „underskrevet“ af alle bymændene.⁸⁾ Selv om klagerne overdrev lidt, må det ikke glemmes, at landbruget i denne periode var meget dårligt stillet. „Var hele perioden 1660-1730 en depressionsperiode, særligt for landbruget, gælder dette i ganske særlig grad om de sidste år deraf, der må betegnes som rent ud jammerlige . . . .“⁹⁾ Atter 1718 klagede rytterbønderne i Hjallese over deres kår – og denne gang til kongen – med anmodning om lindring i deres afgifter. Nu var de bl. a. bekymrede for betalingen til rytterne i klingende mønt. Hidtil havde de betalt halvdelen af de 32 rdl. i naturalier, men nu, da rytterne skulle flyttes ind til byerne, skulle de betale samtlige 32 rdl. i kontanter. Med de trykkede priser på korn var det en betænkelig sag. De gjorde gældende, at de ikke havde noget tilovers til salg, når de skulle have korn til udsæd og til opfodring. Endelig anførte de, at de i de sidste 5-6 år ikke havde modtaget den ringeste skilling til ildebrandspenge – langt mindre nogen udvisning i skov, som de dog i forrige tider havde nydt. . . .¹⁰⁾

Dette sidste klagepunkt blev der rådet bod på i hvert fald fra 1720, da det af skovudvisningsrullerne fremgår, at der blev udvist 25½ læs hjultøm-

mer og 76¹/₂ læs stavergærdsel. Antallet af læs svarede til antallet af portioner à 8 td. hrtk.¹¹⁾

Omkring 1720 viste myndighederne den imødekommenhed over for bønderne, at de spurgte dem, om de evt. stadig ville forpleje rytterne på portionerne, som de hidtil havde gjort, eller svare rytterhold til dem i byerne. I Dalum svarede bønderne, at de nok ville tage mod rytterne, hvis de måtte få afslag på hartkornet. Rytter- og relutionskommissionen svarede hertil, at bønderne skulle hjælpes eller lindres til at holde rytterne. Oberst Bibou! havde haft de kyndigste af bønderne i hvert sogn forsamlede for at forelægge dem spørgsmålet. Det blev bemærket, at hr. major Tillisch og regimentskvartermester Bruno havde været til stede, og det blev sagt om sidstnævnte, at han kunne dansk. Tiden var som bekendt stærkt præget af de tyske officerer, og bymændene har vel følt sig noget trykkede af disse fremmede officerer, der ikke engang kunne dansk. Man tilbød bønderne tillæg af græsning i lade-gårdsmarkerne, men de ønskede alle nedslag i hartkornet. Et andet forslag gik ud på, at markerne til St. Hans Kloster og Kristiansdal forpagtedes ud til avling og dyrkning, og de indkomne forpagtningspenge skulle så bruges til moderation.¹²⁾

En af de ledende mænd i den fynske ryttergodskommission – Himmelstrup – forsløg, at der skulle gives hartkornsnedslag; men regeringen har været bange for konsekvenserne, og resultatet blev, at det blev ved hartkornsansættelserne. Til gengæld skulle der på forskellig måde ydes rytterbønderne støtte af regimentskassen til sædekorn, bygningers reparation o.l. Rytterne blev som planlagt anbragt i byerne.

Bønderne fik også på anden måde at føle, at det var ubehageligt med den høje hartkornsansættelse, idet de fra 1718 skulle betale konge- og kirketiende i penge: 2 mk. 8 sk. pr. td. hrtk. for hver af tienderne. I forbindelse med kirkens forhold vil dette problem blive taget op til nærmere belysning.

1732 fik rytterbønderne i Hjallese i nogen grad medhold i deres gamle klager over for høj hartkornsansættelse. Dette år skete der en ændring i deres ydelser. I stedet for de sædvanlige portionspenge på 32 rdl. pr. 8 td. hrtk. skulle de nu betale skatter og landgilde som almindelige fæstebønder. Dette måtte også medføre, at hoveriforpligtelserne kunne tage et større omfang end før. I forbindelse med denne omlægning blev der 1732 udarbejdet en jordebog, der skulle vise, hvad der skulle ydes i landgilde efter de nye regler. Som grundlag for beregningerne lagdes de gamle landgildenydelser fra før matriklens tid samt inkvisitionen fra 1727-28. I jordebogen af 1732 siges udtrykkeligt, at Hjallese er højt skyldende og uden tillæg (her tænkes især på skov), og bønderne har været bebyrdede over evne med 4 rdl. pr. td. hrtk. foruden tiendepenge og andre ting at udrede. Der blev ved ansættel-

serne til landgilde taget hensyn til disse forhold. Regeringen havde ønsket undersøgt, om der ved omlægningen skulle være mulighed for at sætte rytterbøndernes ydelser op i forhold til, hvad de havde svaret i gamle landgildeydelse. Men for Hjalleses vedkommende kunne de fynske ryttergodsmyndigheder med god samvittighed svare, at ydelserne ikke måtte være højere end de gamle landgildeydelse. Endelig var en gammel uret blevet gjort god igen. De årlige landgildeydelse blev sat til godt 10 rdl. pr. ejendom. Gård nr. 21 – den gamle møllegårds jord – der var lavere ansat end de øvrige, skulle yde 8 rdl. 49 sk. Endelig fik rytterbønderne 1732 atter ret til at yde alle tien-der i naturalier.¹³⁾

Da flere hovedgårde 1718 overgik til ryttergodset, havde regimenterne ikke brug for det korn, der var sået i hovedgårdsmarkerne, og rytterbønderne fik tilbud på det korn, der stod på markerne, mod at betale 2-4 td. korn pr. td. udsæd, alt efter hvordan kornet stod. Det var kun de hoveripligtige bønder, der kunne komme i betragtning, og de skulle selv foretage indhøstningen. Da det næppe har været meningen, at bønderne skulle tjene for meget på den forretning, giver tilbudet et ganske godt udtryk for, hvor få fold der regnedes med i datidens landbrug.¹⁴⁾

Til held for bønderne og for hele det danske samfund blev depressionen fra o. 1730 bragt til ophør og afløstes af en fremgangstid – næppe mærkbar i begyndelsen, men en kendsgerning fra o. 1750. Rytterbøndernes bekymringer angående kornpriserne blev mindre fra midten af århundredet. Men der var også andre problemer, der undertiden kunne synes overvældende for bønderne.

Hoveriet i slutningen af ryttergodstiden. Foruden de egentlige afgifter i penge og naturalier måtte datidens bonde yde gratis arbejde i et vist omfang: hoveri. På dette område blev rytterbønderne noget dårligere stillede efter 1718 end før. Siden 1693 havde de ikke haft egentlig hoveripligt ud over høavl og transport af høet til regimenterne. Som nævnt var Kristiansdal forpagtet ud i en stor del af tiden 1693-1718, og der har næppe været nogen egentlig hoveriforpligtelse fra bøndernes side over for forpagterne. De gammelkendte forpligtelse til at hjælpe kongen og hans hof på rejser gennem landet bestod stadig, men kongerne var ikke helt så rejselystne, som f. eks. Christian IV havde været det.

Fra 1718 steg arbejdsforpligtelse: følgende arbejdsydelse var de mest almindelige: grøftning og vedligeholdelse af gærder om vinteren, plantning af levende gærder, vedligeholdelse af veje og broer, hjælp til regimenterne med høhøsten og markarbejde, når hovedgårdsmarkerne anvendtes til korn-

avl. Dette sidste punkt skabte visse vanskeligheder, idet rytterbønderne havde den opfattelse, at deres forpligtelser ikke gik så vidt.

Af de bevarede indberetninger om hoveriet synes det at fremgå, at bymændene i Hjallese ikke har haft vanskeligheder med de arbejdspligter, der angik grøftning og gærders vedligeholdelse. Der synes ikke at have været tale om opsættelse af stengærder, hvilket mange steder var en ret byrdefuld forpligtelse. Det var regimentskriveren, der skulle sørge for, at rytterbønderne fik meddelt, hvilke arbejder der skulle gøres, og for fordelingen mellem bymændene. Den 25.marts 1721 kunne Jens Pedersen i Hjallese over for regimentskriver Andreas Torp give tilkende, at han havde fået specifikationer over bymændenes arbejdspligter, og disse var blevet læst og forkyndt i hans distrikt. Af specifikationen fremgik, at den første af bymændene, Hans Mortensen, hvert år skulle grøfte $5\frac{1}{4}$ favn og plante lige så langt et stk. gærde. De øvrige bymænd fik også tildelt hver godt fem favne. Fordelingen rettede sig efter gårdenes hartkorn. Smeden havde forpligtelse til at holde $\frac{1}{8}$ favn af hver slags. Bønderne skulle så selv opgive, hvad de tænkte sig at udføre. I Hjallese havde de – vel på et bystævne – 1721 vedtaget, at de ville begynde grøftningen ved Bjørnemose stente imellem Hjallese Bys og Killerups marker. Og året efter blev det oplyst, at de havde grøftet på det forelagte sted, hver gårdmand over seks favne, og de havde lovet at continuere og grøfte forsvarligt.

Fra 1749 oplyses, at gårdmændene skulle grøfte hver to favne, plante hver ti piletræer og holde to favne levende gærder. Dette år havde de været noget forsømmelige – vistnok det eneste i perioden – og flere af dem måtte detale hver en bøde på 8 sk.¹⁵⁾

Rytterkommissionen fremsatte 1724 forskellige forslag ang. hoveriforpligtelserne. Heraf fremgår, at regimenterne selv skulle foretage en del af arbejdet. Bl. a. skulle de vogte rytterkoblerne og foretage høslæt, men bønderne skulle hjælpe med oprydningen efter høhøsten, især da der mange steder havde bredt sig tjørn og andre vækster på markerne. Bønderne skulle udkøre gødning fra rytterhestenes stalde til markerne – dog ikke længere end f.eks. fra Odense til Kristiansdals marker. Heri oplystes også, at arbejdet med at grøfte og gærde normalt skulle være afsluttet o. 1. maj.¹⁶⁾

Så længe hovedgårdens marker overvejende anvendtes til høslæt og græsning, var hoveriet ikke af overvældende omfang. Værre blev de år, da markerne udlagdes til kornavl. 1729 klagede de seks roder, der havde hoveriet på Kristiansdal (Hjallese, Bellinge, Brylle, Fangel, Tommerup og Veringe) til kongen over det store antal hovdage i kornhøstens tid, hvor de høstede mere til regimenterne end før i deres egen travle høsttid. Rytterbønderne havde den opfattelse, at det stred mod forordningen, men regimentskriveren

kunne fortælle dem noget andet. Bønderne tog fejl, hvis de troede, at de var fritagne for kornhovning efter den nye forordning . . . „hvorfor bønderne herved forud advares at endtholde sig fra ald opsætsighed i dette fald og i det sted forrætte hvis af ladefogederne tilsagt vorder, saasom de ellers ikkun forvolder sig selv den straf, som derpaa kand følge . . . . vel vidende at ikke meget dennem af mig eller højere øvrighed vorder anbefallet end det som gemæs (i overensstemmelse med) med Hs. Kgl. Majestæts allernaadigste villie og anordninger“. Andre klagepunkter var af mindre vigtig karakter. F. eks. klagede de over, at de skulle køre gødning til sæden, at de skulle sætte gærder ved Heedhaugen – det havde ellers været gjort af bymændene fra Sanderum. De mente heller ikke, at de skulle foretage oprydning af en grøft mellem Odense Hede og Heedhaugen – denne forpligtelse tilkom efter deres mening Odense Bys indvånere.¹⁷⁾

Selv om bøndernes klager blev afvist af ryttergodsets myndigheder, er det dog vigtigt at slå fast, at bønderne ikke var mere underkuede, end at de gik til kongen, når de mente, at der blev gjort uret mod dem. Det var også rigtigt, når regimentskriveren gjorde opmærksom på, at han ikke pålagde dem flere byrder, end love og forordninger gav ham adgang til.

Regimentskriveren viste 1732, at han ikke ville gå med til at lægge nye byrder på rytterbønderne. Borgerne i Odense havde klaget over, at de havde fået for store forpligtelser til kørsel af brænde til militæret, og de ønskede denne pligt lagt på rytterbønderne. Sagen opstod i forbindelse med forlæggning af flere ryttere til Odense. Hans Langsted protesterede kraftigt mod denne nye forpligtelse for bønderne. Rentekammeret traf den bestemmelse, at rytterbønderne skulle foretage skovning og transport til det ene regiments officerer og byens borgere som sædvanlig til det andet.¹⁸⁾

Træhesten. I skildringerne af denne periodes historie har beretningerne om træhesten ofte domineret stærkt. At den fandtes og brugtes i denne tid, er jo en brutal kendsgerning. Spørgsmålet er så, hvor meget den blev anvendt. Af det gennemgåede kildemateriale til det fynske ryttergods ses ikke et eneste tilfælde, hvor den er blevet taget i anvendelse. Dette udelukker selvfølgelig ikke, at en mere minutøs gennemgang kan fremdrage enkelte eksempler. I et tilfælde truede regimentskriveren med at tage træhesten i anvendelse. Det var så sent som 1763. Under gennemgangen af hovedgårdens drift i denne periode er det blevet nævnt, at Kristiansdals marker dette år især skulle anvendes til kornavl. Regimentskriveren var ivrig efter at få dette udført, da han var klar over, at markerne trængte til pløjning og gødning efter så mange års brug til græsning. Han havde fastsat en dag, hvor pløjningen skulle begynde, men bønderne havde ikke været færdige, fordi de skulle have nogle dage til at

gøre deres plovjern i orden, før de kunne pløje i de gamle græsmarker . . . „men som jeg allerede har formærket nogen genstridighed fra en og anden af bønderne . . . så udbeder jeg mig resolution og tilladelse (fra ryttergodspektøren) til at bruge en fort execution imod de opsætsige, i fald sådan skulle medføre ophold og arbejdets forsinkelse, med at ride træhesten en time eller to, ligesom deres fortjeneste det må udkræve; ti efter rugsæden vil det også udkræves, at bygjorden bliver holdt så meget som muligt nu i efteråret, for at gøre pløjningen så meget lettere på foråret, da bæsterne er i slettere stand, og fodringen kunne tildels hos nogen være medgåen.“¹⁹⁾

Som nævnt skulle regimenterne selv medvirke ved høhøsten. Men når de af en eller anden grund var borte fra deres kvarter, måtte rytterbønderne overtage arbejdet, hvad der nok kunne vække irritation. Under den spændte udenrigspolitiske situation i begyndelsen af 1760-erne måtte bønderne gøre noget mere arbejde end sædvanlig. På Kristiansdal havde bønderne 1761 slået markerne nogenlunde forsvarligt, men da høet skulle køres til magasinerne, havde de medbragt så mange vogne, der holdt uden for og omkring markerne, at hestene fik alt for rigeligt af græs og hø fra markerne. Da der kun var to-tre karle på hver vogn, tog det lang tid at få arbejdet gjort, og karlene benyttede ventetiden til at føre rigeligt med græs og hø over gærder og grøfter til deres heste.

Det ser ud til, at skylden for den dårlige organisation lå hos en eller flere af ladefogederne. Der var lignende vanskeligheder på mange andre af ryttergodsets marker omkring Odense . . . „, hvilken mængde mennesker ikke vil lade sig råde eller regere enten ved det onde eller det gode, efter at man ingen assistance haver som forhen af de da her indkvarterede regimenter“.

Hans Langsted havde tidligere haft en kontrovers med en af ladefogederne, der havde set gennem fingre med adskillige ulovligheder. Det er måske en udløber af denne episode, der mærkedes 1761.²⁰⁾

Som en opmuntrende afslutning på dette triste kapitel om den danske bondes hovarbejde skal nævnes, at amtmand Simonsen d. 27. juni 1762 godkendte, at høhøsten blev udsat nogle dage, da en af rytterbønderne, Lars Rasmussen i Bolbro, skulle giftes d. 30. juni og havde slagtet kvæg og indbudt gæster.

Med de rigtige personer på de ledende poster kan et utiltalende system få et forsonende præg af menneskelighed over sig.²¹⁾

Rytterbøndernes gårde. Fra regeringen og de lokale myndigheder blev der lagt vægt på, at rytterbønderne og deres gårde kunne tjene til et forbillede for andre bønder. Om denne tankegang vidner en henstilling fra overinspektøren til regimentskriveren 1728, hvori siges, at det skal indskræpes rytterbønderne,

at de skal holde deres gårde vedlige, samt lade skorstenen over taget reparere med kalk og rødt anstrøget – ligesom det tilforn har været befalet.

Endvidere ville det blive vel optaget af kongen, når han allernådigst måtte behage at rejse igennem byerne i distriktet, at der da fandtes skrevet på enhver bondes port eller hjørnestolpe ved porten det nr., gården el. stedet har i matriklen og krigsJORDEBogen. Det blev foreslået, at man lod en maler gøre det for at få det skikkelig og egalt (ensartet) tegnet, og det måtte ikke koste mere end 2 mk. pr. stk.²²⁾

Folketal, skatter, fattigforsorg. Gennem skattemandtallene kan der gives oplysninger om antallet af voksne personer, men først folketællingen i 1769 tager alle med. Fra 1762 findes en oversigt i forbindelse med en ekstraskat over samtlige mands- og kvindepersoner over 12 år. I Dalum Sogn var der 178 personer (Sanderum 493). Januar 1764 opgjordes tallet til 170 for Dalum. Da alle blev talt med ved folketællingen 1769, var der 284.²³⁾

Ekstraskatterne gav som før i tiden ret fyldige oplysninger om alle beboerne i sognet. En forordning af 20. aug. 1743 om ekstraskatter gav netop sådanne særlige oplysninger – og om beboerne uden for de egentlige rytterbønders rækker. Skatten var en formue- og kopskat. På Kristiansdal boede regimentskvartermester Peder Jensen til leje. Han opholdt sig, da mandtallet blev udarbejdet (sept. 1743), ved garnisonen i Rendsborg, men kunne senere forklare, at han ikke ejede nogen formue, og han havde så mange udgifter til rejser m.v., som ved hans embede udfordredes, at han havde stor besværlighed ved at vinde subsistance „så jeg aldeles intet efter balancen haver til overs at kontribuere udi skat af“. Han slap for kopskat, men måtte betale 2 rd. for tjenestepigen Kirsten Hansdatter. Om ladefogeden Niels Jørgensen oplystes det, at han havde to køer og holdt en tjenestepige. Han blev sat til 2 rdl. i kopskat og til 48 sk. af tjenestepigen. Hans Hansen i Dalum Mølle, der var fæster, skulle ikke betale, men han havde foruden sine to stedsønner Rasmus og Niels Christensen en karl ved navn Mads Jensen og en tjenstedreng Laurs Andersen på 14 år.

Præsten Claus Borgen havde en avlskarl Rasmus Hansen, en undersvend Christian Jørgensen og en røgter Jørgen Christensen. Han skulle til vinter have to tærskere, der skulle tjene i præstegården til påske. Af piger var der en sypige, en kokkepige, en stuepige og en brøggerspige. Præsten havde ingen karet, chaise eller cariol. Kaldets indtægter anslog han til 5-600 rdl. o året. Af formue havde han et par guldringe, fire stk. braceletter (armbånd), lagt i forgyldt sølv med navn i og glas over, et par gulddopper til præstekraven og et dusin sølvskeer. Han havde ikke ejendom i jordegods ejheller kapital på rente. Derimod skyldte han til viceprovsten, velærværdig hr. Jens Hee, 150

rdl., som han havde forrentet siden 1730, da han satte dem i enkekasen for sin kone.

Claus Borgen skulle i formueskat betale 10 rdl., i kopskat 12 rdl., for tre tjenestekarle 3 rdl. og for fire piger 4 rdl.

Smeden Rasmus Johansen var nu gammel og krøbling og boede hos sønnen Hans Rasmussen, der drev smedien. De havde to køer. Den gamle slap for skat, mens sønnen blev sat til 2 rdl. i kopskat. Anders Rasmussen karakteriseredes som bondeskrædder og blev takseret til 2 rdl. Om hjulmanden Poul Nielsen blev det oplyst, at han kun smøgede gamle hjul og ikke kunne gøre et nyt hjul til gavns endsige en ny vogn. Han slap med 1 rdl. formedelst sin fattigdom. Rasmus Hansen kaldtes nu skrædder, men kunne ikke gøre en bondekjortel til gavns, og var en fattig mand med tre små børn. Han skulle betale 2 rdl., men fik moderation til 1 rdl. på grund af fattigdom. Søren Ellinge var en aftakket dragon, der tjente som daglejer. Arpa Hock karakteriseredes som en vanfør mand, der ikke kunne noget håndværk, og han sad i et jordløst hus. De slap begge fri.

Som inderster opførtes Christoffer Knudsen, en gammel aftakket rytter, som undertiden gjorde træsko, undertiden arbejdede for bønderne. Jens Ambjørnsen var en aftakket soldat, der undertiden flikkede gamle sko – han var en meget fattig mand og led meget ondt. Hans Simonsen, som også var meget fattig, arbejdede undertiden for bønderne. Hans Andersen i Hedehuset levede som daglejer og havde en ko. Alle de sidstnævnte slap for ekstraskatter.²⁴⁾

Disse oplysninger viser tydeligt, at der var en social underklasse, der absolut var meget ringere stillet end de egentlige bymænd. De aftakkede soldater udgjorde stadig et ret stort kontingent af dårligt stillede.

Der havde siden 1708 været en fattiglovgivning (s. 299). Det var lovens hensigt, at de fattige af første klasse på et år skulle have 12 skp. mel, 9 skp. malt, et fjerdingkar gryn samt smør, mælk, flæsk, oste, lysetælle og penge. Det er vel overflødigt at sige, at det blev vanskeligt at få loven ført ud i livet.²⁵⁾

Af en opgørelse fra Dalum fra 1731 ses det, at der da var 2 fattige i første klasse, ingen i anden og 7 i tredje. Midlerne til fordeling skulle fremkomme ved frivillige bidrag fra bymændene og andre i sognet, der havde noget at undvære. Præsten tilbød 1731 at give $\frac{1}{2}$ td. mel og $\frac{1}{2}$ td. malt og 4 mk. i penge til de fattige i Dalum. Der indkom i alt for Dalum: 5 td. 6 skp. mel, 2 td. 6 skp. malt, 13 pd. flæsk, $3\frac{1}{2}$ gås, 4 skp. gryn og 1 rdl. i penge.

Præsten havde de to oldermænd Peder Jørgensen og Hans Christensen til at bistå med dette arbejde. De var ikke tilfredse med resultatet: „Og som dette er for lidet, formanede vi og præsten dem med alvorlighed og tillige med gode ord, men de var ubevægelige, hvorfors vi beder om hjælp, at dem noget mere

må pålægges af den højere øvrighed, såsom vi har ingen magt at pålægge dem noget.“

1734 udkom der en nærmere redegørelse for principperne for fattigforsorgen. Bønderne havde forpligtet sig til at enten bespise de fattige eller give bestemte bidrag i naturalier. Der skulle bødes 6 sk., hvis de var forsømmelige med ydelserne.

Hensigten med den begyndende fattigforsorg var ikke alene at sørge for de fattige og svage i samfundet – som et udtryk for tidens pietistiske tankegang – men også at få sat en stopper for de mange betleres strejfen om i hele landet. Hvis de strejfede om og søgte almisser andre steder end dér, hvor de var berettigede, kunne de straffes med gabestok ved kirkerne eller også henføres til nærmeste fæstning til arbejdstjeneste.²⁶⁾

Kvægsyge. 1700-tallets bonde havde andre bekymringer end hoveri og afgifter. Sygdom i besætningen var et alvorligt problem, da tidens midler overhovedet ikke slog til over for de epidemier, der fra tid til anden raserede kvægbestanden. Tidligere (I, 1, s. 154) er blevet omtalt, at køerne på hovedgården i slutningen af 1630-erne døde af en sygdom, der ikke kunne bekæmpes. Godt et hundrede år senere rammes hele landet af en alvorlig kvægsyge, der fra 1745 til 1751 bortrev 3-400.000 stk. kvæg på øerne og i Århus og Viborg stifter. Kvægsyge dukkede op igen 1762-63, 1769-72 og 1779-1781.

Indberetningerne om kvægsygen for perioden 1745-47 viser, at Dalum-Hjallese slap forholdsvis billigt sammenlignet med andre områder inden for ryttergodset. I Dalum døde fra 1. april 1745-31. marts 1747 84 stk. I Sanderum 667, i Odense Herred 5335 og i hele Fyn 56.471.

Selv om 84 kan synes et forholdsvis beskedent tab, må det dog huskes, at det gennemsnitlige antal køer pr. ejendom lå et sted mellem fire og fem, så bymændene i løbet af to år havde mistet næsten hele deres besætning.²⁷⁾

En gård brænder. Siden svenskekrigenes dage havde Hjallese været forskånet for ildebrande. Det er muligt, at der mellem 1662 og 1718 har været mindre brande, der ikke findes omtalt i de bevarede arkivalier, men af gårdbrande har der ikke været nogen mellem 1693 og 1764. Som en dramatisk afslutning på ryttergodstiden brændte gård nr. 21 i Hjallese d. 9. maj 1764. Men lykkeligvis bredte branden sig ikke til andre gårde i landsbyen.

Branden blev opdaget d. 9. maj om aftenen mellem kl. 10 og 11, da alle folk i byen var gået til sengs. Gården var fæstet af Casper Jacobsen – det var den, der som regel blev kaldt møllegårdens jord med mindre hartkorn end de andre ejendomme. Gården brændte totalt ned, så der ikke blev reddet spor fra branden. Dog skånedes et lille, gammelt hus, som brugtes til tørvekube og

stod lidt for sig selv. Alle mandens heste omkom ved branden – han havde otte. Endvidere indebrændte 5 køer, 5 voksne grise, 6 gæs med 40 gæslinger, halvanden jernbeslagen vogn med tilbehør, en harve samt andet til gårdens brug, størstedelen af bohavet, og hvad der næsten var værst på dette tidspunkt: sæde-, brød- og ølkorn, så vidt som det endnu ikke var lagt i jorden, og andre fødevarer, som manden skulle have opholdt sig og sine med sommeren over.

Ingen vidste, hvordan branden var opstået. Den havde taget sin begyndelse fra port- eller ladehuset ud til byens gade, hvor der ikke var noget ildsted, og til sidst endte den i stuehuset ud til marken, hvor også stald- og fæhuse var byggede til.

I en sådan katastrofal situation var det en absolut fordel at tilhøre rytterbøndernes stand. Regimentskriveren skulle sørge for, at den nødstedte mand og familie blev hjulpet på alle mulige måder. I dette tilfælde var det første, der blev gjort fra hans side, at pålægge de andre bymænd at pløje og så for Casper Jacobsen. De skulle også skyde sædekorn til mod betaling fra rytterkassen. Hvad der var af andet arbejde, skulle også udføres af de andre bymænd „til gårdens konservation“. Regimentskriveren opstillede følgende program for gårdens genopbygning og ansøgte sessionen om godkendelse:

Til gårdens bygning krævedes 60 rdl. og 200 alen egetømmer fra de kongelige skove frit og uden betaling – siden pengehjælpen er så ringe – og med top og affald af de anviste træer til hjælp til indvendig fornødenhed i stald- og fæhuse. Af underskov krævedes stiegler (støjler: lodrette stokke, der anbragtes i lerklinede vægge). Desuden vække-vender (kæppe, der flettes vandret imellem støjlerne) og elleletter (lægter) fra Ladegårdens og Rugårds skove. Der blev indkøbt 7 td. 1 skp. byg à 10 mk. pr. td. til resterende udsæd. Til boghvedesæden behøvedes 2 td. à 8 mk. Hvad der skulle bruges af brød- og ølkorn måtte den „fattige“ mand udbede sig af sine medtjenere og andre godtfolk såvelsom langhalm til gårdens tag.

Da bæster og kvæg var overmåde dyrt at indkøbe, og da gården uomgængelig skulle have lidt deraf til at begynde med, foreslog regimentskriveren, at der indkøbtes fire bæster à 12 rdl. og tvende køer à 10 rdl. Af de kgl. skove skulle der endvidere anvises en lille bøg til hjælp til vogntømmer. Endelig anbefalede Hans Langsted, at der blev givet frihed for ordinære og ekstraordinære skatter samt landgilde for to år.

Ryttersessionen kunne anbefale regimentskriverens indstilling, „som ansås at være for Hans kgl. Majestæts kasse mest menagerlig og for rytterbonden det letteste“. Og sluttelig godkendte rentekammeret ansøgningen d. 22. sept. 1764. De samlede kontante ydelser fra rytterkassen blev på 142 rdl. og 52 sk.

Rundt omkring fra ryttergodsæt findes andre tilfælde af lignende art, og

den hjælp, der blev ydet de nødstedte rytterbønder, var af samme omfang som i ovennævnte tilfælde. Enevælden viste sig i disse situationer fra sin bedste side. Og det gamle landsbysamfunds solidaritet bestod sin prøve, når ulykken ramte en af bymændene.²⁸⁾

DALUM MØLLE OG DENS BEBOERE

O. 1718–65

Fra perioden 1662-1718, hvor møllen ligesom Kristiansdal havde været i privat eje, findes der ikke mange efterretninger om møllen og dens beboere. En tid havde møllen været øde, og i årene før 1718 omtales mølleskarle, men ikke nogen egentlig møller. Mølleskylden var 1690 sat til 20 td. hrtk. og jordskylden til møllen til 3 td. 7 skp. 2 fj.

Der blev foretaget en syning af møllen 1718 samtidig med den tidligere nævnte syning af hovedgården. Vest for møllen lå en lade og et fæhus på 15 fag, der overalt var brøstfældigt. Stuehuset var på 11 fag, og der manglede 14 alen fodstykker på den nordre side mod gården. På selve møllehuset og maleværket skulle tre gavle beklædes.¹⁾

Den første møller, der nævnes efter kronens overtagelse 1718, var *Christen Rasmussen*, hvis afgift var ansat til 100 rdl. pr. år. Se s. 332. Christen Rasmussen var kun 38 år gammel, da han døde, og han blev begravet d. 14. jan 1728 i Dalum Kirke. Der holdtes skifteforretning d. 31. maj s.å. Vurderingsmændene var mølleren fra Blangsted Mølle Peder Andersen og Jørgen Andersen fra Hollufgård Mølle. De skulle holde ærlig skifte og deling mellem hans efterladte enke Johanne Dinesdatter og deres fire børn: Dines Christensen, der var ti år gammel (døde 1752), Rasmus Christensen på otte år (døde 1747), Niels på seks år (døde 1762) og datteren Anne Marie på tre år. Til skiftet hørte som sædvanlig en fortegnelse over inventaret, der viste et ret righoldigt bohove. Endvidere oplystes, at der i møllen var blevet indrettet en smedie med tilhørende værktøj. Der fandtes en ny stor båd til mølledæmningens vedligeholdelse. Boets samlede værdi sattes til 275 rdl. Af udestående fordringer var der et halvt års afgifter til regimentskassen = 50 rdl. Forskellige nødvendige reparationer sattes til 33 rdl. Mølleren havde haft indtægten af passagepenge over møllebroen siden 1724. Afgiften heraf sattes til 10 rdl. for årene 1725-27. En broder til mølleren ved navn Niels Rasmussen havde et tilgodehavende på 50 rdl.

Gældens samlede sum blev på 153 rdl. Til deling mellem enken og børnene blev så 122 rdl. Enken fik den ene halvdel, børnene den anden til deling. Drengene kunne få deres andel udbetalt, når de blev 18 år, pigen, når hun kom under mands væрге, eller når det ellers blev passende.²⁾

Efter de gældende regler kunne enken fortsætte driften af møllen uden

fornyelse af fæstebrevet. Imidlertid måtte det altid blive ret vanskeligt for en enke med fire børn at klare en mølleriforretning alene. Problemet fandtes også for fæstebøndernes og præsternes enker. Tidens sædvanlige løsning var som bekendt, at enken giftede sig med efterfølgeren. Dette skete også her.

Den ny mand blev en møllersvend *Hans Hansen*, der var født i Turup Mølle. Han var villig til at overtage møllen med enken og de fire børn. Den formelle side af sagen blev ordnet d. 16. juli 1729, da han fik fæstebrev på møllen. I indfæste skulle han betale 80 rdl.³⁾

Hans Hansen var en dygtig forretningsmand, der forstod at få noget ud af møllevirksomheden, og som samtidig syslede med bi- og frugtavl. Af ryttergodsregnskaberne ses, at han ofte fik anvist tømmer fra de kgl. skove til møllens vedligeholdelse, og alt tyder på, at han holdt den i god stand. Fra o. 1743 fik han tilladelse til at lade sine kreaturer græsse på to små holme ved møllen.

Det eneste, der kunne true ham i hans gode erhverv, var oprettelsen af konkurrerende møller. En sådan trussel dukkede op 1747, da Hans Mortensen på Vosemosegård søgte om privilegium på en skvatmølle (mølle drevet ved et vandret stillet hjul med skråtstillede skovle). Den var allerede bygget, da Hans Mortensen indgav sin ansøgning. Der fandtes foruden denne „ulovlige“ mølle også én i Render, som ryttergodsinspektør Hans Simonsen dog straks havde lukket, da han hørte om dens eksistens.⁴⁾

Hans Hansen og hans kollega i Borreby Mølle Henrik Jørgensen havde klaget til rentekammeret angående disse møller, som de hævdede var ulovlige. Det samme mente de i øvrigt om en mølle på Bågegård i Tommerup. Det blev fremhævet, at bønderne under Dalum Mølle (der var møllepligt) højst havde fem fjerdingvej til Dalum. Der var $3\frac{1}{2}$ fjerdingvej fra Vosemose til Borreby. Hans Simonsen skrev til regimentskriveren om sagen d. 31. aug. 1747 og beordrede de to møller nedlagt. Sagen cirkulerede endnu 1748, da rentekammeret i en skrivelse til overinspektøren udtrykte sin forventning om, at møllen på Vosemosegård blev nedlagt.⁵⁾ Nogen alvorlig trusel mod Dalum-mølleren har der næppe været i denne sag.

Derimod fik et lille fejltrin i privatlivet langt mere ubehagelige følger for den dygtige møller.

Hans Hansen og Anna Jensdatter. Natten mellem den 19. og 20. sept. 1756 nedkom tjenestepigen Anna Jensdatter i Dalum Mølle med et barn, som hun umiddelbart efter fødselen skilte sig af med. Af de følgende retslige undersøgelser blev det ikke klart bevist, om barnet endnu var i live, da moderen kastede det i åen. Derimod tilstod hun, at faderen til barnet var mølleren selv. Enden på denne ubehagelige affære blev, at hun blev dømt til

døden, mens mølleren slap med en bøde. Dommen ændredes dog for hendes vedkommende til anbringelse i børnehuset på Christianshavn. Selv om Hans Hansen i overensstemmelse med datidens retsopfattelse slap forholdsvis billigt, fulgte der dog for hans vedkommende et opgør med konen Johanne Dinesdatter, der først fik bevilget skilsmisse ved tamperretten, og ved de meget besværlige påfølgende forhandlinger fik lov til at fortsætte som fæster i møllen, mens Hans Hansen måtte rykke ud. Han skulle dog have en årlig pension på 80 rdl. En sag af denne art måtte selvfølgelig sætte hele retsmaskineriet og mange offentlige myndigheder i arbejde. I det fynske ryttergodsarkiv findes et meget omfattende materiale til belysning af sagen.⁶⁾

Dens egentlige hovedperson under processen blev i første omgang tjenestepigen Anna Jensdatter. Hun kunne i forhøret d. 14. okt. oplyse, at hun var barnefødt i Bellinge, men var kommet til Volderslev som svøbelsesbarn. Faderen kunne ikke sige nøjagtigt, hvornår hun var født, men hun mente selv, at hun var 27 eller 28 år gammel. Hun havde først tjent 4-5 steder i Volderslev, hvorfra hun var kommet til Stenløse og derfra til Hjallesø, hvor hun havde tjent tre steder, før hun kom til møllen. Hun havde ikke noget skudsmål, men skriftesedler fra præsten. Hun havde været til Guds bord sidste gang ved pinsetid. Her havde hun ikke villet fortælle, at hun var i omstændigheder, bl.a. med den begrundelse, at hun ikke var blevet spurgt om noget sådant af præsten. Siden havde hun ikke været til alters, men havde ladet sig indtegne, idet hun regnede med at kunne nå det, før hun skulle nedkomme.⁷⁾

Da det første forhør blev afholdt på Dalum Mølle onsdag d. 22. sept., havde hun fortalt, at faderen var en skræddersvend ved navn Friderich, men hun kendte i øvrigt ikke meget til ham, og han var rejst bort. Da hun blev visiteret af en jordemoder d. 30. sept., kunne hun ikke opretholde den første forklaring, men måtte vedgå, at det var mølleren, der var fader til barnet.⁸⁾

Hun havde ikke talt med andre om sine vanskeligheder. Hendes familie vidste ikke noget. Dog havde hendes søster, Karen Jensdatter, der tjente hos præsten i Stenløse, haft en fornemmelse af, at der var noget galt, da de to søstre skulle til St. Knuds marked (d. 24. juni). Anna havde klaget over tungt, så hun vanskeligt kunne gå, men havde undskyldt sig over for søsteren med, at hun havde haft sine sager og havde vist noget blod på sine træsko.⁹⁾

Af anklagedes forklaring fremgik, at hun havde født natten mellem søndag og mandag. Hun vidste ikke, om barnet var en dreng eller en pige. Hun blev liggende en times tid, svøbte så en klud om barnet, gik med det ud gennem bryggeret over gården hen til bagslusen, hvor hun kastede det i vandet bag møllehjulene. Hun tog selv hele ansvaret på sig, og og Hans Hansen havde ikke haft nogen andel i ombringelsen af barnet.¹⁰⁾

Mandag morgen bad Anna om noget brændevin. Da den anden tjenest-pige Karen Mouritsdatter gav hende det, lagde hun mærke til, at Annas hænder var blodige, og at lagnerne var svøbt sammen og lå i den ene side af sengen. Karen Mouritsdatter havde så underrettet møllerkonen. Dennes søster, Anne Cathrine Dinesdatter, der var gift med Søren kobbersmed i Odense, var på besøg i møllen om mandagen, og hun gik Anna Jensdatter ret hårdt på klingen for at få at vide, hvad der egentlig var sket, og hun sov i pigekammeret natten mellem mandag og tirsdag. I løbet af tirsdagen hentede hun en jordemoder fra Odense, og sammen med ladefogedens kone gik de ind til Anna for at få klar besked. Da de bad hende om at stå op, begyndte hun at skrig og råbe op og ville ikke lade sig undersøge. Under denne voldsomme scene kom mølleren selv til. Han havde været borte mellem søndag og mandag, da han overnattede hos en datter og svigersøn på Næsbyhoved Mølle. Han spurgte, hvad der var på færde, og hvem der havde haft bud efter dem og bad dem forsvinde.¹¹⁾

Jordemoderen Mette Andersdatter kunne selvfølgelig ikke lade sig byde dette, og hun foretog anmeldelse og ankom igen til møllen onsdag d. 22. sept. sammen med kirurgen Valter Kaus og en anden jordemoder. Denne gang kunne den anklagede ikke undgå en undersøgelse, men det måtte nærmest foregå med vold, og der måtte to stærke mænd til at holde hende. Nu måtte hun vedgå, at hun havde dræbt sit nyfødte barn. Retten, der blev sat på møllen, afsagde derefter fængslingskendelse, og hun blev ført til arresten i Odense rådhus. Her tilstod hun d. 30. sept., at Hans Hansen var fader til barnet.¹²⁾

Den egentlige retsforfølgning forgik på Ravnebjerg Birketing, hvor sagens enkeltheder blev belyst gennem flere forhør og vidneudsagn.

Dommen faldt d. 23. dec. 1756: Delinkventinden skulle ifølge lovens (Chr. V's danske lov) 6. bog, 6. kap. 7. og 8. art. sig selv til velfortjent straf og andre ligesindede ugudelige mennesker til skræk og afsky miste sit hoved og fod og hovedet at sætte på en stage, kroppen efter forordningen af 9. aug. 1737 nedgraves på stedet, og have hendes hovedlod forbrudt til kongen, item hendes lejer målsbøde på 6 rdl. at udrede af hendes beslaglagte efterladenskaber. Hans Hansen fik en dobbelt lejer målsbøde på 24 rdl. og skulle desuden betale en del af sin formue. Hvis han ikke ejede formue, skulle han straffes på kroppen efter øvrighedens nærmere foranstaltninger.¹³⁾

Anna Jens datter ønskede ikke appel, men alligevel kom hendes sag for højesteret, der d. 18. april 1757 stadfæstede birkerettens dom, men d. 27. maj kunne det meddeles, at kongen af særdeles mildhed og nåde havde formildet dommen derhen, at hun på livet måtte være pardonneret, imod at hun skulle indsættes til arbejde i børnehuset i hendes livstid.

En kvittering fra 21. juni 1757 dokumenterer, at hun var blevet transporteret til børnehuset på Christianshavn.¹⁴⁾

Johanne Dinesdatter overtager møllen. Da Hans Hansen og Anna Jensdatter d. 7. okt. 1756 på Ravnebjerg Birketing havde aflagt fuld tilståelse, fulgte den følgende dag sequestration (beslaglæggelse) af Hans Hansens løsøre i Dalum Mølle.¹⁵⁾ Samme dag forlod Hans Hansens kone Johanne Dinesdatter møllen. Da Hans Hansen var blevet dømt ved birketing og højesteret, fulgte et ubehageligt opgør mellem ham og hans kone. Hun søgte og fik ved tamperretten – domstol for ægteskabssager – bevilget skilsmisse. Samtidig skulle myndighederne sikre sig midler i Hans Hansens andel af boet. Birkedommeren Chr. Ditlev Hedegård var på møllen d. 16. juli 1757 for at forkynde højesterets dom af 18. april s.å., og ved denne lejlighed begyndtes forhandlingerne om parternes økonomiske mellemværende, og i denne forbindelse blev det oplyst, at Johanne Dinesdatter havde ønsker om at forblive ved møllen.¹⁶⁾

På et nyt møde om fordelingen af midlerne viste det sig, at der vanskeligt kunne blive enighed på anden måde end ved at sælge løsøret på en auktion. Især voldte det besvær at finde frem til, hvad der var at betragte som fælles gæld på møllen, og hvad der kunne være Hans Hansens private gæld.¹⁷⁾

Johanne Dinesdatter havde d. 28. juni 1757 henvendt sig til ryttersessionen for om muligt at få møllen overdraget i fæste. Da sagen ikke blev fremmet her, ansøgte hun kongen d. 13. juli. Hendes juridiske hjælper var byfogeden Søren Borring i Odense, der ville gøre gældende, at hun efter en skilsmisse af denne art kunne betragtes som enke, og som sådan have hun ret til at fæste møllen.¹⁸⁾ Hans Hansen fremstillede sin opfattelse d. 20. okt. således: Det havde været en besværlig opgave for ham at overtage en fattig enke med fire børn, og det havde skaffet ham stor fortrædelighed. I øvrigt stod der ikke noget i loven om, at lejermål medførte fæstes fortabelse.

Johanne Dinesdatter havde i sin fremstilling gennem vidneudsagn fra præst, degn og sognevidner søgt at bevise, at Hans Hansen altid havde levet meget ukristeligt med hende. Hans Hansen mente ikke, at disse vidneudsagn vejede særligt tungt. Degnen boede udensogns – i Sanderum – og præsten Jørgen Baggesen Leth havde kun været få år i embedet. Forholdet mellem præst og møller var ret spændt på det tidspunkt, og præsten havde klaget over Hans Hansen til regimentskriveren, fordi møllerens karle havde hugget siv i åen på præstens stykke. Hans Hansen havde kaldt præsten for en skælm og et skarn, og nu ville præsten have erstatning for sivene og undskyldning for de stærke ord.¹⁹⁾

Præstens ord regnede Hans Hansen ikke for meget værd. Over for Johanne Dinesdatter kunne han anføre, at han havde betalt hende 4 mk.pr. uge, siden hun forlod møllen og indtil skilsmisken, og han havde tilbudt hende ædende og drikkende varer, hvad hun og hendes svoger havde afvist med allerstørste hårdhed og foragt. Han havde tilbudt hende halvdelen af boet og de naturalier, hun behøvede til sit ophold, men også dette havde hun afvist. Han mente, at hendes urimelige krav skyldtes slette rådgivere.²⁰⁾

Som et led i det økonomiske opgør fandt der d. 17 okt. en synsforretning sted af møllen – tinglyst på Ravnebjerg Birketing d. 20. okt. – ved Henrik Jørgensen af Borreby og Peder Nielsen af Ryds Mølle. Til stede var også regimentskriveren og Friderich Hjorth, der mødte i prokurator Rønnows sted på Hans møllers vegne. Møllens brøstfældighed sattes til 201 rdl. 2 mk. 8 sk. Hovedindtrykket var, at møllen var i forsvarlig stand og kun trængte til reparation i normalt omfang. Samtidig oplystes, at der som appendiks til møllen var en stampemølle uden nogen særlig brøstfældighed. Den brugtes af beboerne til egen fordel.²¹⁾

Johanne Dinesdatters henvendelse til kongen blev til hendes fordel. En kgl. resolution af 17. jan. 1758 anførte, at de deputerede i sessionen nærmest havde den opfattelse, at hun burde have møllen: „Den uskyldige haver forret for den skyldige, såsom her ellers kunne være et middel til at udelukke den uskyldige fra den ret og velfærd, samme forhen havde, hvilket mølleren Hans Hansen attrår, da han forlanger, at supplikantinden skal lade sig nøje med nogle få levnedsmidler om året, imod at han beholder møllens indkomster.“ Hun kunne overtage møllen mod at betale en årlig pension på 80 rdl. og uden at betale indfæste. Hvis hun døde før Hans Hansen, kunne han atter overtage møllen uden nyt fæstebrev.²²⁾

Rentekammerets svar var tydeligt nok inspireret af Hans Simonsen, der i en redegørelse til kammeret havde givet udtryk for samme tankegang, som lå i den kgl. resolution.²³⁾

I løbet af februar forhandlede regimentskriveren med parterne, og til sidst blev de enige om, at hun skulle overtage møllen fra 1. maj 1758 og så yde Hans møller en årlig pension på 80 rdl. Før overtagelsen fandt den berammede auktion sted, hvor boets fællesmidler blev solgt. Den skete på foranstaltning af birkedommer Hedegård d. 18. april, og der indkom 407 rdl. Af auktionskataloget, der er stærkt ødelagt, kan nævnes følgende effekter: en bibel, en tysk husholdningsbog, „De udvalgte uforgængelige krone“ (købt af Johanne Dinesdatter), otte gamle salme- og bønnebøger, nogle indbundne landkort, Chr. IV's bibel, Danske lov (købt af regimentskriveren) og „Den ganske kristelige lærdoms hovedpunkter“, der solgtes til Hans Hansen for 2 mk.

Der var stadig en smedie med komplet værktøj. Af kreaturer var der 2 gl. mørkebrune heste, en sort ko på 14 år, en hvidbroget på 8 år, en sort to-års kvie, 12 stk. får, en orne, 2 åringssvin, 6 grise og 4 mindre grise, 3 stk. gæs og 1 gase. Endvidere 5 bistader, der var anbragt hos Rasmus skrædder i Hjallese og 3 el. 4 i Hedehuset.²⁴⁾

Bagefter fulgte så atter en langvarig diskussion om krav og modkrav. Hans Hansen var på mange punkter ret imødekommende, indtil han blev klar over, at Johanne Dinesdatter arbejdede på, at hendes søn af første ægteskab, Niels Christensen, skulle overtage møllen. Som udgangspunkt for dette kunne hun anføre, at Hans Hansen ved afleveringen af møllen d. 1. maj dels havde gemt eller fjernet effekter, der måtte høre til møllens drift, dels havde efterladt møllen i stærkt forsømt stand. Der blev nu foretaget et nyt syn af møllen, og denne gang kom vurderingsmændene til det resultat, at møllens brøstfældighed beløb sig til 1523 rdl. (det var andre synsmænd end i første omgang). Så måtte regimentskriver Hans Langsted, der havde haft det daglige besvær med denne affære, atter tage stilling til parternes krav. I en redegørelse til Hans Simonsen gav han udtryk for sympati for hendes krav, og han fandt det i hvert fald urimeligt, hvis hun skulle betale for de reparationer, som Hans Hansen burde have foretaget – hvad enten beløbet var på 200 el. 1500 rdl. Han kaldte Hans Hansen for en fornuftig og treesk person, som havde set sin fordel i den trufne ordning, der ville ruinere konen. På den anden side indrømmede han, at Hans Hansen havde holdt møllen i rimelig stand og skaffet møllesten fra Sverige og fra Skåne.²⁵⁾

Hans Hansen havde udtalt sig til Langsted om hele spørgsmålet. Han ville under ingen omstændigheder gå med til, at stedsønnen Niels Christensen fik fæste på møllen. Han kaldte den sidste synsforretning for en udstuderet invention af Johanne Dinesdatters rådgivere for under denne masque at tilvende sig møllen til hendes søn: „Så må jeg beklage min skæbne, at jeg desto værre er faldet iblandt så aldeles umættelige og hævngherrige menneskers hænder, at de snart på den ene, snart på den anden måde søger at chikanere mig på min alderdom for om muligt at ærgre mig til døde før tiden“.

De 1500 rdl. til reparation af møllen erklærede han for helt urimeligt. Der kunne bygges en ganske skikkelig og beboelig gård for de samme penge. Da han for 29 år siden overtog møllen, var den i almindelighed i en meget slet tilstand både på maleværket, dæmningen, sluser, huse m.m. Han havde forbedret den år efter år, bygget nyt 16 fag hus, ombygget det ganske stuehus og ladet sætte en ny etage oven på af ny. Han gjorde gården større og udflyttede udhusene. Han havde anlagt en større haug til møllen, hvor der tilforn kun var moradser. Han havde bygget en ny sluse, hvis lige ikke fandtes i Fyn eller i Sjælland. Alt i alt havde møllen været holdt så godt, at den kunne

måle sig med en af de bedste selvejermøller her i landet. De personer, der havde foretaget den sidste synsforretning, havde ingen forstand på landsby-møller. Den ene af dem – Berg – havde en selvejermølle, der mere lignede en købstadsbygning, med nymodige indretninger i alle ting, end en landsby-mølle, som kun burde holdes vedlige med tag og fag og være i beboelig stand; men en sådan mølle ville Johanne Dinesdatter ikke have, men hun ville have en ad moderne bygning at residere udi som Thorbech eller Bellevue og andre desligeste lystgårde, som hendes omhængere eller rådgivere kunne fornøje dem med om sommeren, efterdi Dalum Mølle ikkun ligger kort fra Odense. Den anden synsmand, tømrer Truels Lund, var den bedste tømrer her i landet, og som han kendte Johanne Dinesdatters fantacie, at hun ville have Dalum Mølle til et lystslot, så havde han føjet hende derudi med at kassere det meste af tømmeret for des bedre at profitere af arbejdslønnen, siden han selv skulle bygge møllehusene og gøre en italiensk bygning deraf.

Også de andre synsmænd fik deres glatte lag. Derimod udtalte Hans Hansen sig ret anerkendende om regimentskriveren, der – trods alle vidtløftigheder – var langt nærmere sandheden.

Angående stedsønnen Niels Christensen kunne Hans Hansen sige, at han var en drukkenbolt. „Det ville være besværligt at opsøge min pension på brændevinskroerne – den meste tid han tjente hjemme hos mig, var det ganske få tider, han gik ædru i seng“. Hans Hansen havde haft mange fortrædeligheder for hans skyld med klammeri i hans drukkenskab og liderlige levned.²⁶⁾

Trods Hans Hansens kraftige karakteristisk resolverede rentekammeret d. 3. jan. 1759, at Niels Christensen måtte overtage møllen efter moderen. Dette var strengt taget i strid med den ordning, der var truffet, da Johanne Dinesdatter fik møllen overdraget, men rentekammeret begrundede sin afgørelse med, at Hans Hansen før sin afrejse fra møllen havde ødelagt noget af mølleværket og i øvrigt efterladt møllen i stor brøstfældighed. Han skulle dog stadig have sine 80 rdl. om året.²⁷⁾

Endnu 1759 og 1760 fulgte flere kontroverser mellem Hans Hansen og hans tidligere hustru. Til sidst henviste regimentskriveren deres gensidige klagepunkter til afgørelse ved domstolene.

I disse år opholdt Hans Hansen sig en del hos svigersønnen Jørgen Steensen på Næsbyhoved Mølle. Som et sidste eksempel på hans energiudfoldelse kan anføres, at han 1759 til rentekammeret indsendte en ansøgning om tilladelse til at udgrave slotsbanken ved Næsbyhoved for at skaffe mursten til reparation af sin gård i Odense.

Rentekammeret svarede, at det var en besynderlig ansøgning, og han måtte selv kunne skønne, at det var en urimelig begæring; ti samme banke

var blevet udgravet og examineret om både mursten og udhugne kampesten, da Odense Slot blev bygget. Derefter var banken igen blevet jævnet, og der fandtes nu en del træer og underskov, der forbrugtes til de kgl. markers hegn, og skoven kunne let ruineres ved gravning.²⁸⁾

Niels Christensen fæster møllen. Da Johanne Dinesdatter blev for gammel og svagelig til at forestå møllen, fik sønnen fæstebrev d. 29. juli 1761. Han overtog både korn- og stampemøllen. Han og hans hustru boede allerede på møllen i forvejen, og det var vel ham, der havde forestået møllens drift efter Hans Hansens afrejse. Moderen skulle have ophold og underhold på møllen hos sønnen. Han skulle vedligeholde den ene af de tre møllebroer – broen ved malekarmen – og skulle i årlig afgift til regimentskassen betale 40 rdl. 4 mk. samt skatter og andre kontributioner. Endvidere skulle han betale de 80 rdl. til Hans Hansen. Når samme betaling engang hørte op, skulle han afvente, hvilken resolution, der ville blive taget ang. vedligeholdelsen af de to andre møllebroer. Han skulle som i forrige fæsteres tid betale 2 rdl. 4 mk. for tilladelsen til at opkræve passagepenge for færdsel over møllebroerne. I indfæste skulle han betale 80 rdl.²⁹⁾

Niels Chrisensen døde allerede året efter, 43 år gammel, og den næste fæster blev ungkarl *Hans Ulrich Waidtløf* fra Odense, der fik møllen på samme betingelser som forgængeren, og så skulle han gifte sig med enken Mette Rasmusdatter. Johanne Dinesdatter skulle stadig underholdes på møllen og Hans Hansen have 80 rdl. i årlig pension.³⁰⁾

Den sidste møller i ryttergodstiden var egentlig af garverslægt. Faderen Philip Waidtløf (el. Waydtloff) var garver i Odense, og sønnen var også uddannet i dette fag. En farbroder, Christopher, var o. 1748 blevet gift med Anna Marie Christensdatter – Johanne Dinesdatters barn af første ægteskab – og det er måske denne slægtsforbindelse, der forklarer, at Hans Ulrich overtog møllen 1763. Han blev gift med Mette Rasmusdatter d. 26. aug. 1763 i Dalum Kirke uden forudgående trolovelse. Den 15. april 1764 døbttes en søn af ham i kirken og fik navnet Niels.

Kort tid efter Benzons overtagelse af Kristiansdal flyttede Hans Ulrich Waidtløf fra Dalum Mølle, og han fik borgerskab i Odense d. 3. sept. 1766 som garver. Johanne Dinesdatter boede de sidste år hos svigersønnen Christopher Waidtløf, hvor hun døde 1769 og blev begravet fra St. Knuds Kirke d. 7. december.

VEDLIGEHOLDELSE AF BROER OG VEJE

I Diderik Schults tid havde der været adskillige drøftelser om broernes vedligeholdelse. Det endelige resultat var blevet, at kronen måtte påtage sig byrden. Der skulle dog kræves passagepenge af broerne ved Kristiansdal, da de ikke betragtedes som landebroer.

1725 fandt der syning sted af broerne i rytterdistriktet. Ved Kristiansdal nævnes dengang broen ved glapslusen, der var 45 alen lang og $6\frac{1}{2}$ alen bred, mens broen ved møllekarmen var 17 alen lang og $6\frac{1}{2}$ alen bred og broen mellem gården og møllen – kaldet smedebroen – var 8 alen lang og 6 alen bred. Navnet smedebroen må vel have sin forklaring i, at der nu var en smedie i forbindelse med møllen.¹⁾

Foruden disse tre nævnes 1747 en bro på Dalum Mark kaldet „den liden bækbro“ eller „den liden lerkebroe“.²⁾ Da der ikke ses mere om denne bro, kan dens beliggenhed ikke bestemmes. Der kan muligvis være tale om en bro over Sorgenfribækken.

Der var 1724 blevet truffet en ordning angående passagepengene. Mølleren skulle opkræve passagepengene og til gengæld betale en årlig afgift til rytterkassen på 2 rdl. 4 mk. Ordningen blev endelig fastsat ved en aftale med Hans Hansen 1737. Der var stadig mange, der foretrak at køre en omvej for at undgå betalingen af bropenge.³⁾

Da der holdtes skifte efter mølleren Chr. Rasmussen 1728, hævdede hans enke, at hendes afdøde mand aldrig havde haft større udbytte af bropengene „formedelst faldne disputer og modstand fra de rejsendes side“, og de to sidste år havde han slet ikke fået passagepenge.⁴⁾

Det var hensigten med ordningen, at bropengene skulle bruges til reparation af broerne. Da der 1760 skulle foretages en større reparation af slusebroen ved møllen, var der af passagepenge fra broerne ved Kristiansdal og Borreby 95 rdl. og 60 sk. Regimentskriveren kunne oplyse, at en reparation ville koste ca. 850 rdl., hvis tømmeret skulle købes. Derimod ville der medgå ca. 200 rdl. i arbejds løn alene, hvis tømmeret blev anvist fra de kgl. skove. Han foreslog, at pengene blev taget af tørvepengene, som ikke var blevet brugt 1758 og 1759, da rytteriet ikke havde ligget i Odense, men havde været placeret i Holsten. Rentekammeret bestemte dog, at der anvendtes

midler af rytterkassen – 200 rdl.– og så skulle der anvise tømmere fra de nærmeste skove. Samtidig betonedes det, at ved fremtidige fornyelser af fæstekontrakterne med ryttergodsets møller skulle vedligeholdelsespligten pålægges møllerne.⁵⁾ Da Niels Christensen overtog møllen 1761, fik han pålagt vedligeholdelsen af den ene bro ved malekarmen. De specielle forhold i forbindelse med hans overtagelse af møllen med den store ekstraforpligtelse over for Hans Hansen forklarer, at han ikke fik vedligeholdelse for alle tre broer. Også Hans Ulrich Waidtløf slap med vedligeholdelsen af den ene bro.

Der havde i ældre tid været en bro over Hedebackken. Den er blevet omtalt i lensregnskaberne (se I, 1, s. 161–62) og under synsforretningerne efter Karl Gustavkrigene (se I, 1, s. 181–82). I sidste tilfælde omtaltes den som ødelagt, men det var hensigten, at den hurtigt skulle bygges op.

Da der ikke findes arkivmateriale fra Jens Lassens tid, der kan belyse dette spørgsmål, må det stå hen, om og evt. hvornår broen er blevet genrejst. Først 1729 synes der atter at være interesse om denne bro. Der skulle nu bygges en bro, og det ser ud til, at der på dette tidspunkt overhovedet ikke var nogen. Der skulle laves en træde- og køebro over bækken på 4 alen i længden og 5 alen i bredden. Tømrer Henning Eriksen vurderede omkostningerne til 44 rdl. 12 sk.⁶⁾ Regimentskriveren oplyste, at der kunne skaffes tømmere fra Kristiansdal, der i disse år fungerede som magasin for materialer tilhørende rytterdistriktet. Udgifterne til arbejds løn og søm ville han påligne Odense By. Rytterbønderne skulle så rense åløbet, fylde op med sten og grus på begge sider af broen og hjælpe tømreren. Det var Langsteds opfattelse, at vedligeholdelsen for fremtiden burde påhvile Odense By. Bystyret kunne selvfølgelig ikke acceptere denne opfattelse. Til broens bygning tilbød man i første omgang en halv snes slette dalere, og om reparationspligt kunne der slet ikke være tale. Noget senere opnåedes der dog enighed om bygningen efter regimentskriverens retningslinier. Men det kneb med at finde en ordning om vedligeholdelsen. Langsted mente, at broen lå på Odense Bys grund og fortov, så byen burde holde den vedlig. Af Langsteds fremstilling fremgik, at færdselen i hvert fald de to sidste år var foregået som ved et vadested. Dette medførte den ulempe, at bækken ikke kunne renses op i tilstrækkelig dybde, så den oversvømmede de omkringliggende arealer i den vandrige årstid.

Fra Odense gjordes det gældende, at byen havde broer nok at holde vedlig i forvejen, og der havde aldrig været nogen bro før på dette sted. Trods al diskussion blev broen bygget, og 1735 kunne amtmand Sehested (Ravnholt) træffe den salomoniske afgørelse, at Odense By og rytterdistriktet skulle dele udgifterne til vedligeholdelsen. Det var den regel, der havde

været gældende i lensmandstiden, men når det var glemt, at der havde været en bro, var det vel forståeligt, om man også havde glemt de gamle regler.⁷⁾

Angående vejenes vedligeholdelse blev der 1737 truffet en nyordning. Rytterbønderne fra Hunderup og Hjallesø skulle holde vejen fra Hedehusbroen til milepælen på Dalum Mark.⁸⁾

Samme år fremsatte kræmmerlauget i Odense krav om, at rytterbønderne skulle forpligtes til vedligeholdelse af Skibhusvejen, da de var med til at ødelægge den. Af ryttergodsinspektørens svar fremgik, at bønderne fra Kristiansdal kun brugte denne vej i meget begrænset omfang – til lidt kørsel efter gærdsel i Ladegårdens skov. Kammerkollegiet fastsatte Dalums andel til 19 hovninger, 19 læs grus og 19 læs sten.⁹⁾

PRÆST OG KIRKE 1718–65

Claus Borgen. Da Kristiansdal 1718 blev ryttergods, fulgte kirken med. På dette tidspunkt sad Claus Pedersen Borgen som sognepræst for Dalum og Sanderum. Han var født i Skive 1681 og beklædte embedet fra 27. nov. 1716 til sin død 11. juli 1750. Han blev gift med forgængerens datter Anna Margrethe Marcusdatter 21. juli 1717. Hun var født i Herringe 1695. I ægteskabet fødtes 8 sønner og 7 døtre. Mindetavlen over Claus Borgen og svigerfaderen i Dalum Kirke ses s. 315. Der er blevet givet Claus Borgen den karakteristisk, at han syntes at være nærig. En gennemgang af arkivmaterialet kan ikke helt afkræfte denne vurdering. Dog synes det mere rammende, hvis det rethaveriske i hans karakter bliver understreget.

Det mest nærliggende er at spørge efter, hvad bispevisitatserne siger om præsterne. Desværre findes der så godt som intet fra denne periode, der kan give en fyldig bedømmelse. Biskop Chr. Rasmus visiterede Dalum 21. okt. 1733, og menigheden fra Sanderum var også i Dalum den dag. Biskoppen siger, at ungdommen fandtes vel oplyst, kirkens bygning i forsvarlig stand, men de fattiges væsen kunne ikke holdes i forsvarlig stand på grund af de mange betlere. Endelig siges, at præst og menighed var fornøjede med hinanden. Da der ikke findes mere fra visitatsen, må det vel antages, at Claus Borgen har røgtet sit kald på forsvarlig måde.¹⁾

Kaldets indtægter. Præstekaldets indtægter gav anledning til adskillige bekymringer for Claus Borgen, idet overgangen til ryttergodset i første omgang forringede kaldets økonomi. Et nyt problem opstod omkring præstens marker, der lå sammen med hovedgårdens. Da Diderik Schult i sin tid havde lejet markerne ud til græsning for rytterhestene (se s. 262), havde præst og møller fået tilsagn om passende erstatning. I den tid, hvor Kristiansdals marker havde været forpagtet ud, havde præsten vistnok haft de samme rettigheder som før 1693. Men fra 1718 skulle hovedgårdsmarkerne overvejende bruges til høavl og græsning for rytterhestene, og det er indlysende, at det ville være ret vanskeligt, hvis præsten stadig skulle have sine marker liggende spredt i hovedgårdens. Det ville kræve ekstra indhegning og altid indebære risiko for, at rytterhestene, der af og til kom uden for deres områder, også ville forvilde sig ind i præstens kornmarker. Da rytter- og relutionskommissionen behandlede sagen 1720, blev præstegårdens jord i

ryttergodset sat til 137 skp. bygjord og 8½ skp. havrejord, og engbunden til 28 læs hø. Til erstatning for disse marker fik præsten udlagt jord i Fruerbylækken: 130 skp. bygjord, 22 skp. havrejord og engbund til 26 læs hø. Præsten havde nu sin jord samlet på ét sted. For første gang hører vi i Dalums historie om en udskiftning. Præsten erklærede sig fornøjet med denne ordning, men ønskede fritagelse for at grøfte og gærde, hvilket også blev tilstået ham.²⁾

Mere besvær fik Claus Borgen med græsningsretten. Han henvendte sig allerede april 1718 til rentekammeret om sagen, idet han gjorde opmærksom på, at hans forgængere siden Diderik Schults dage havde haft flere kreaturer græssende i Kristiansdals enemærker, end der var ret til efter præstegårdens hartkorn. Rytterkommissionen mente ikke, at præsten kunne have noget berettiget krav på en større andel, og fru Schult mente, at hvis hendes mand havde givet ret til græsning af flere kreaturer, så var det sket af høflighed eller villighed, men ikke at forstå som en juridisk rettighed.³⁾

Claus Borgen henviste senere til Diderik Schults tilsagn til Jens Pedersen Bergendal 1683 (se s. 265)⁴⁾. Foreløbig hjalp hans forestillinger ikke noget, og i begyndelsen af juni stod han stadig med en del kreaturer, som han ikke kunne få græsning til i Kristiansdals marker. Han henvendte sig atter til kommissionen og bad, om den ikke ville lægge et godt ord ind hos obersten, så han kunne få 16 fæhoveder og 5 bæster på græs i løkkerne, så de ikke skulle omkomme af sult og hunger ... „betænk dog min fattige og slette tilstand og det arme kvægs elendighed, som nu har været på fjerde dagen, at de dog nu efter så lang en hunger må komme til rekreation.“ Det ses ikke, om hans klage gav resultat i denne omgang.⁵⁾ I hvert fald fortsatte han sin kamp mod de nye myndigheder. I en lang redegørelse af 21. sept. 1718 gjorde han hele præstekaldets stilling op. Fru Schults påstand om, at indrømmelserne fra hendes afdøde mands tid nærmest var sket af velvilje, gendrev han med henvisning til højesterets afgørelse 1686 (se s. 267) og til kongetienden af græsningsret præstegården havde i løkkerne. I denne forbindelse nævnte han, at sognepæsten alene havde ret til boghvedetienden af de to sogne med henvisning til højesterets afgørelse 1686 (se s. xx) og til kongetienden af Hjallese By. Fru gehejmerådinden havde hidtil sørget for vin og brød og vokslys til kirken, men nu høre disse ydelser op, og Claus Borgen anmodede om enten at få penge fra rytterkassen eller forundes kirkens midsommertiende for at holde begge kirker med brød og vin. I samme henvendelse anmodede han om at få sin jord udskiftet hurtigt af hovedgårdens, så han kunne få sået rug før vinterens komme.⁶⁾

Også på anden måde greb kronens overtagelse af hovedgården ind i hans rettigheder. Hidtil havde præsten haft tørveskær i en eng i Dyrup-

krogen, men dette areal var nu gået til ryttergodset, og han ansøgte derfor 1719 rytterkommissionen, om han måtte få Kielsmaden mellem Sanderum og Højme til græsning for sine får mod betaling. Samtidig ville han bruge Kielsmaden til tørveskær.⁷⁾ På et af disse punkter fik Claus Borgen respekteret kaldets gamle ret, idet han – ligesom andre præster – ved kgl. resolution af 18. nov. 1718 på livstid fik tillagt alle tre parter af tiende for boghvede, ærter og vikker – den såkaldte bælgtiende.⁸⁾

Det var ikke let for Claus Borgen at få alle ønskerne opfyldte. En særlig ærgrelse havde han af kongetienden af Hjallesø, idet betalingsformen fra 1718 reducerede hans muligheder, mens rytterkassen tog en god andel af udbyttet. Da kronen overtog kirkerne under ryttergodset, blev det 1719 fastsat, at bønderne under ryttergodset i stedet for at betale konge- og kirke-tienderne i naturalier (kun for korntiende) skulle betale 2 mk. 8 sk. pr. td. hartkorn. For Hjallesø betaltes der i disse år godt 85 rdl. i stedet for korn-ydelser i kongetiende. Denne ordning kunne være en fordel for bønderne, idet de selv kunne disponere over tiendekornet, og de behøvede ikke at vente med indavlingen af kornet, til tiendetælleren havde optalt kornnegene på marken. Med de ret høje kornpriser i slutningen af Store nordiske Krig måtte ordningen være til fordel for bønderne, men til gengæld mindre fordelagtig for sognepræsten, der i stedet for korn fik udbetalt penge af rytterkassen. Men afløsningen var sat til kapitelstakst, der ikke rigtig kunne følge priserne på det frie marked. Således afregnedes præstens udbytte af kongetiende 1721 således:

5 td. rug	à 2 rdl.	.....	= 10 rdl.
15 - byg	- 9 mk.	.....	= 22 - 48 sk.
5 - havre	- 5 -	.....	= 5 - 16 -
Ialt....			36 rdl. 64 sk. ⁹⁾

Præsten kunne jo ikke være uvidende om, at hans sognebønder til rytterkassen betalte de ovennævnte 85 rdl. Det er forståeligt, at han ikke kunne begribe, at kronen skulle tilvende sig en så stor andel af hans indtægter, og han og sognepræsten i Brændekilde klagede til kongen over denne forurettelse: „... Gud ved bedst, hvad skade jeg fattige mand har taget og tiet med i de to forbigangne år... thi det er ikkun det halve, jeg ellers kunne have af den (tienden) in natura, og dersom det endnu skal vare længere, får jeg endnu mindre, når kornet kommer i let pris“. Han ville foretrække, at tienden blev betalt i naturalier – eller at han skulle have det samme, som bønderne gav til rytterkassen. Samtidig klagede han over manglende skov og tørveskær, og han anførte, at tidligere patroner havde været så gunstige

at de forærede præsterne en snes læs brænde årligt, hvad han også havde fået af fru Schult, i den korte tid han havde været hendes præst, og hun havde også givet ham et halvt hundrede sletdaler i offer om året. Han henviste også til, at Niels Bang af Frederik III havde fået ret til udvisning af 60 læs ildebrændsel om året af lenets skove (se I, 1. s. 163), og nu anmodede han om ret til udvisning af brændsel fra de kgl. skove, hvor lidt det så end blev.¹⁰⁾

Rentekammerets embedsmænd så ingen grund til at tage hensyn til de to præsters klage over betalingen af kongetienden: „Så befinder vi, at sollicitanterne til deres første besværing og klagemål ikke haver nogen synderlig føje . . .“, og sagen blev ikke engang forelagt kongen til resolution.¹¹⁾

I forbindelse med ansættelse af kapellaner i de sogne, der var store nok til at bære denne forøgelse af kaldets udgifter, blev der anstillet beregninger over kaldenes indtægter 1740. På dette tidspunkt kunne der ikke opstilles en helt nøjagtig vurdering af indtægterne, da præsternes indtægter betaltes både i penge og naturalier. Den trediedel af tienden, der gik til præsten, betaltes i naturalier, og dens værdi måtte svinge med de årlige høstafgrøder.

Claus Borgens indtægter beroede på følgende hovedposter: præstetiende af begge sogne, indtægter af præstegården i Dalum, mensalgården i Hjallese, anneksgården i Sanderum (to fæstere + husmænd), kongetiende af Dalum, boghvede- og bæltiende af begge sogne. Hertil kom så de ubestemte indtægter som offer og lignende. De to sognes hartkorn var tilsammen på 762 td. og 2 alb., præstegården var sat til 4 td. 6 skp. 2 alb., og mensalgården + anneksgård(e) til 21 td. 4 skp. 2 fj. 1 alb.

Omregnet i penge sattes kaldet 1740 til en indkomst på 5–600 rdl.¹²⁾ Dette stemmer med en beregning fra 1749, da der skulle betales prinsessestyre, idet Claus Borgen betalte 50 rdl. eller en tiendedel af kaldets indtægter.

En opgørelse fra 1792 viser nogenlunde samme indtægt for kaldet. De visse indkomster var på 686 rdl., de uvisse på 162 rdl. Men fra disse 848 rdl. skulle der trækkes betaling af kapellan, embedsskat, enkepension m. m., hvilket blev på 288 rdl., og kaldets egentlige indtægt sattes til 560 rdl.

I forbindelse med skiftet efter Jochum Klog (se s. 369) foretog efterfølgeren i embedet Jørgen Baggesen Leth en opgørelse, der viser, hvad kaldets uvisse indkomster kunne beløbe sig til. Pastor Leth siger, at opgørelsen dækker tiden fra hans embedstiltræden (8.dec.1752) til 16. okt. 1753. Det ses dog, at de fleste poster kun omfatter tiden fra 10. juni til 16. okt. 1743. Det bemærkes, at begge sogne er medtaget i opgørelsen.

1)	1735			
10. juni	.....	pinseoffer	18 rdl. 0 mk. 15 sk.	
12. -	.....	introduktion	0 - 1 - 10 -	
		(introduktion er hustruens første kirke- gang efter barselen)		
17. -	.....	barnedåb	0 - 3 - 8 -	
27. -	.....	-	0 - 5 - 0 -	
1. juli	.....	-	0 - 2 - 2 -	
3. -	.....	brudevielse	3 - 2 - 4 -	
8. -	.....	barnedåb	0 - 2 - 4 -	
15. -	.....	introduktion	0 - 3 - 10 -	
19. -	.....	brudevielse	1 - 4 - 0 -	
22. -	.....	barnedåb	0 - 3 - 14 -	
25. -	.....	-	0 - 3 - 2 -	
29. -	.....	introduktion	0 - 5 - 12 -	
5. august	.....	-	0 - 1 - 10 -	
19. -	.....	-	0 - 3 - 8 -	
26. -	.....	barnedåb og introduktion	1 - 3 - 8 -	
2. september	.....	barnedåb	0 - 5 - 2 -	
9. -	.....	-	0 - 2 - 8 -	
16. -	.....	-	0 - 5 - 0 -	
29. -	.....	introduktion	0 - 3 - 10 -	
30. -	.....	-	0 - 4 - 4 -	
7. oktober	.....	barnedåb	1 - 3 - 8 -	
14. -	.....	introduktion	0 - 2 - 10 -	
15. -	.....	brudevielse	4 - 1 - 3 -	
		(40 rdl. 2 mk. 8 sk.)		

2) Ostepenge af

Ravnebjerg	.....	1 rdl. 1 mk. 12 sk.
Hetzbiørg	.....	0 - 1 - 14 -
Bøllemose	.....	0 - 2 - 12 -
Grynborg	.....	0 - 1 - 4 -
Vosemose	.....	0 - 1 - 5 -
Knudstrup	.....	0 - 0 - 9 -
Elmelunde by	.....	1 - 2 - 13 -
		(44 rdl. 2 mk. 13 sk.)

ostepenge er afløsning for ostetiende.

De øvrige byer: Hjallese, Sanderum, Højme og Dyrrup foregav i sidste sommer at have givet madame Klog malt in natura og derfor ville ikke betale ostepenge til hende.

3)

Æg af begge sognene er 84 snese, deraf har madame Klog bekommet 15 snese, når jeg derimod tager lige så mange, bliver igen til lige deling 54 snese à 8 sk. pr. snese = 4 rdl. 3 mk. 0 sk.

4)

Sidste halve års husleje af de i Sanderum til præstegården tilliggende huse, forfaldne til sidst afvigte mikkelsdag således:

Jens Rasmussen	1 rdl. 2 mk. 0 sk.
Peter Nielsen	2 - 0 - 0 -
Peter Rasmussen	0 - 4 - 0 -
Kirsten Hansdatter	1 - 2 - 0 -
Rasmus Nielsen	1 - 4 - 0 -
Ialt....	55 rdl. 5 mk. 13 sk.

Afgiften af anneksgården i Sanderum var følgende:

Hovningspenge	18 rdl. 2 mk. + 4 lam og 6 gæs
Landgilde	4 tdr. rug, 10 tdr. byg, 10 tdr. havre

Kvægtiende i nådsens året var for begge sogne	50 rdl. 1 mk. 4 sk.
Lamme- og grisetiende	19 - 0 - 0 -
37 tiendegæs à 15 sk. stk.	5 - 4 - 10 -
De øvrige gæs-, grise- og bitiender	10 - 0 - 4 -
Kalvetiende	6 - 4 - 7 -
Føltiende	8 - 3 - 14 -

Pastor Leth anførte, at de sidstnævnte poster ikke kunne regnes til den sædvanlige retzel (benævnelse for småafgifter), men måtte høre til kaldets visse indkomster.

Endelig oplyste pastor Leth, at han ikke kunne sige, hvad korntienden beløb sig til i dette år, da han havde oppebåret noget af tienden in natura.¹³⁾

Præstens tjenestepige rejser til Hollufgård. Claus Borgen havde andre bekymringer i sin embedstid end kaldets svigtende indtægter. Torsdag d. 23. april 1739 var han blevet stævnet for birketinget i Ravnebjerg af prokurator Volrath Holm af Odense på velbårne fru justitsrådinde Ivers til Hollufgård hendes vegne. Volrath Holm er kendt som borgmester i Odense, og justitsråindinden var ejeren af Hollufgård, Margrethe Elisabeth Rosenvinge, der 1714-26 havde været gift med kgl. kammertjener, amtmand og justitsråd Iver Andersen, der døde 1726. Det var således kendte navne, der havde deres sag for. Det bør måske med det samme røbes, at sagen nåede til højesteret, så det vil forstås, at det var noget overmåde betydningsfuldt, der blev forelagt birkeretten i Ravnebjerg foråret 1739.

Årsagen til det store opbud var den, at præstens tjenestepige Karen Hansdatter mellem jul og nytår 1738 havde sagt op og havde taget fæstpenge fra justitsråindinden på Hollufgård. Claus Borgen havde ikke villet anerkende opsigelsens lovlighed og havde nægtet at udlevere Karen Hansdatters kiste og tøj, hvilket bragte ham en stævning på halsen. Der blev ført mange vidner. Blandt dem var Jens Sørensen i Grisehuset, der fortalte, at han engang - hvornår erindrede han ikke - af Karen Hansdatter var blevet sendt til Hollufgård med 24 sk. Det var det beløb, hun havde modtaget i

fæstepenge, men nu ville betale tilbage, da præsten ikke ville lade hende rejse. Af vidneafhøringen synes at fremgå, at Karen Hansdatter havde sagt op til præstens datter Armgaardt Ulrica, men at der ikke havde været vidner til stede. Når bønderkarle rejste fra et gods til et andet, skulle der være to vidner på opsigelsen. Prokurator Holm mente ikke, at dette var nødvendigt, når opsigelsen drejede sig om et kvindeligt tyende.

Under retssagen rettede Claus Borgen flere beskyldninger mod Karen Hansdatter for utroskab og skødesløshed i tjenesten, hvad der fik Volrath Holm til at bemærke, at det var så mærkeligt, at præsten ville holde på et tyende, han ikke satte pris på. Claus Borgen replicerede, at han ikke ville besvare prokuratorens hårde og grove ord mod sig. I stedet for rejste han sag mod justitsrådinde Ivers og Karen Hansdatter og anførte en del klagepunkter mod Karen Hansdatter. Hun skulle således have været uheldig med brødbagningen, og det malt, hun havde gjort på køllen, var ubrugeligt til ølbrygning. Præsten holdt tit om aftenen efter bønne og sangen en gennemgang af katekismusstykker for tjenestefolkene, men Karen Hansdatter holdt sig ofte borte derfra og blev i bryggerset, skønt præsten befalede hende at blive under katekiseringen. Ved de senere retsmøder lod Claus Borgen sig repræsentere ved sin huslærer Niels Eilby, der fremsatte et forligstilbud, der dog ikke blev accepteret, og der blev så fældet dom 8. okt. 1739. Birkeretten mente, at Karen Hansdatters opsigelse havde været lovlig, men hun måtte dog betale en bøde på 2 rdl. – et kvart års løn – fordi hun havde ladet opsigelsen ske gennem en anden og ikke direkte til præsten. Retten mente på den anden side, at præsten ikke havde haft ret til at gøre arrest i hendes ejendele, og han blev dømt til at udlevere dem til Hollufgård inden 15 dage fra dommens lovlige forkyndelse. Da han havde brugt hårde beskyldninger mod pigen, hvilket karakteriseredes som ukristeligt, skulle han bøde 2 rdl. til St. Hans Kirke (kirke for rytterne og hele garnisonen i Odense) og lige så meget til justitskassen samt sagens omkostninger.¹⁴⁾

Birkedommer var justitsråd Chr. Ditlev Hedegård, der senere fik sin kendelse omstødt, idet Claus Borgen appellerede til højesteret, der ved dom af 30. jan. 1743 udtalte, at birkerettens ugrundede dom skulle frafalde, og Claus Borgens arrest i pigens kiste og tøj af 21. april 1739 stå ved magt.

Karen Hansdatter skulle nu betale en bøde på fire sletdr. og justitsrådinde Ivers det dobbelte samt 100 rdl. i sagsomkostninger til Claus Borgen, 24 rdl. til justitskassen og yderligere 5 rdl. Der vankede også bøder til Hedegård og Volrath Holm på hver 60 rdl. Højesteret udtalte, at de udi birkedommen som for højesteret imod Claus Borgen brugte utilladelige tillæg og expressioner (udtryk) burde som uskrevne og utalte være døde og

magtesløse og ikke komme ham til ringeste forkleinelse på embedet og hæderlige navn og rygte i nogen måde.¹⁵⁾

For Claus Borgen fik sagen da til sidst et heldigt udfald. Et og andet synes at antyde, at de lokale myndigheder ikke satte stor pris på Claus Borgen. Da han forsøgte at få gennemført en udvidelse af kirkegården i Dalum, blev hans forslag mødt med stor kølighed af ryttergodsets embedsmænd.

Jochum Klog, 1750-52. Da Claus Borgen efter omtrent 34 års virke i Dalum døde d. 11. juli 1750, blev han efterfulgt af Jochum Klog, der fik kaldsbrev d. 11. sept. 1750. Han havde 1741-42 været residerende kapellan i Mariager og 1742-49 præst i Vindblæs Sogn i Randers Amt. Han var 1. maj 1742 blevet gift med Else Kirstine Wemmenhøj, en datter af afd. rådmand Jacob Mortensen i Odense.¹⁾ Som præst i Vindblæs havde han fået gennemført, at sognet skulle udgøre et selvstændigt kald, og han havde forpligtet sig til at skaffe en præstegård med jord. Dette bragte ham i store økonomiske vanskeligheder, og han stiftede stor gæld og pantsatte gården. „Hans leve-måde blev uordentlig og han faldt i griller“. Det endte med, at han opgav embedet og rejste til København, hvor han opholdt sig med sin hustru og levede, som han bedst kunne. „Blev dog omsider for hans dumdristighed og idelige overløben kaldet til Kristiansdal, et stort og rigt kald på Fyn, hvor hans opførsel blev intet bedre.“²⁾ Her døde han d. 16. okt. 1752.

Af skiftet efter Jochum Klog ses, at han og familien havde opholdt sig hos broderen Jens i København fra d. 1. okt. 1749 til d. 10. nov. 1750. For disse 56 ugers ophold skyldte Jochum Klog broderen 291 rdl. 5 mk. 8 sk.

Det var rigtigt, at Jochum Klog overtog et godt kald, men dets indtægter blev dog noget forringet i hans tid, idet Dalum-Sanderum var et af de kald, der ved kgl. reskript af 1742 skulle have residerende kapellan.³⁾

Den første kapellan blev Hans Tage Fabricius, der fik kaldsbrev d. 20. aug. 1751.⁴⁾

Kapellanen skulle i løn have 150 rdl. om året af sognepræsten, højtids-offer af menigheden og mensalgården til indtægt og beboelse. Kapellanens indtægter var ikke overdådige. Han søgte derfor om udvisning af brænde fra de kgl. skove, og det blev bevilliget ham 1761, da han fik anvist to læs årligt.⁵⁾

Da mensalgården ikke var velegnet til beboelse, søgte han, om han ikke måtte få tillagt anneksgården i Sanderum i stedet for – både til bolig og til indtægt. Han begrundede sin ansøgning med, at det var mere praktisk, hvis kapellanen boede i anneks sognet. Danske kancelli afslog hans ansøgning,

dog måtte han gerne bo i Sanderum, men kun få indtægten af mensalgården i Hjaltese.⁶⁾

I stedet for søgte Fabricius hos overinspektøren for ryttergodset, om han kunne få nogle værelser på Kristiansdal, indtil mensalgården blev repareret. Selv om Kristiansdal havde stået ubenyttet hen siden regimentskvartermester Jensens død, fik kapellanen afslag første gang, idet værelserne var forbeholdt løjtnant Julius Flis af det reducerede drabantkorps. Senere fik kapellanen dog tilladelse til at flytte ind fra 1. april 1752 mod at betale 12 rdl. i årlig afgift og sørge for den indre vedligeholdelse. Han befandt sig tilsyneladende godt, idet han boede der endnu 1764, da Kristiansdal blev udbudt til auktion.⁷⁾

Der havde været andre ansøgere til værelserne på Kristiansdal. Præstenken havde ret til at blive boende i præstegården i nådsensåret. For Anna Margrethe Borgen, der havde haft så mange år i præstegården, var det ikke behageligt at skulle dele pladsen med den nye præst, der efter alt at dømme har været noget vidtløftig. Der opstod i hvert fald et misforhold mellem fru Borgen og Jochum Klog, og han mente, at præstenken og hendes familie optog alt for stor plads i præstegården, så han ikke kunne få plads til sin egen familie. Han ansøgte derfor om tilladelse til at flytte ind på Kristiansdal en 8-9 måneder – mod betaling. Men ligesom kapellanen fik han afslag med henvisning til, at der var en officer, der havde forret. Også Claus Borgens enke søgte om tilladelse til at flytte ind i foråret 1751, men også hun fik afslag.⁸⁾

Kapellanen skulle have sin løn udbetalt af sognepræsten, hvilket i sig selv betød en forringelse af embedets indtægter. Jochum Klog havde i forvejen en ret anstrengt økonomi, så han ikke kunne skaffe kapellanen hans løn. Biskop Rasmus måtte gribe ind, og der blev aftalt en betalingsordning, der ikke tilfredsstillede sognepræsten, og han undlod stadig at betale. Da kapellanen med god grund klagede over den udeblevne løn, erklærede Jochum Klog i en skrivelse 24. febr. 1752, at han alene kunne fortrøste ham til assistance at erhold, om han vandt noget i lotteriet (det er formentlig præsten, der skulle vinde). Biskoppen bad cancelliet om en erklæring, og herfra kom klar og tydelig besked: præsten kendte betingelserne for embedet, og biskoppen skulle sørge for, at kapellanen fik, hvad der tilkom ham.⁹⁾

Udgift til kapellan blev ikke den eneste reduktion i embedets indtægter. Det er tidligere blevet nævnt, at Claus Borgen havde fået godkendt retten til alle tre dele af boghvede- og bælgtiende. Men privilegiet gjaldt kun for hans livstid. Efter hans død skulle sognepræsten kun have den ene trediedel af denne form for tiende. Da Claus Borgen døde, havde Erich Christensen fra Odense Dalums kirketiende i forpagtning, og han gjorde nu krav også

på bælgtienden. Imidlertid søgte Claus Borgens enke om tilladelse til at beholde halvdelen af bælgtienden i nådsensåret, og rentekammeret godkendte dette.¹⁰⁾ Efter udløbet af nådsensåret skulle bælgtienden bortforpagtes på samme måde som kirketiendens korn.

Da Jochum Klog ansøgte om tilladelse til at beholde hele indtægten af bælgtienden, fik han afslag.¹¹⁾

Endelig skulle Jochum Klog bidrage til enkepensionen. Størrelsen af denne skulle afgøres af provsteretten, der kom til det resultat, at Claus Borgens enke skulle have 50 rdl. om året, hvad der svarede til ca. en ottendel af kaldets indtægter. Der blev ved denne beregning taget hensyn til kaldets faktiske indtægter 1751 og ikke til de indtægter, der havde været i Claus Borgens tid.¹²⁾

For Jochum Klog blev hans korte embedstid i Dalum ikke den stabilisering, som han vel havde tænkt sig. Af skifteforretningen efter hans død vil det fremgå, at hans gæld var alt for stor til at kunne klares på et par år.

Hans dårlige økonomi giver forklaringen på, at han nogle år, før han kom til Dalum, havde vist en ikke særlig klædelig interesse for en svogers arvepart. Svogeren var den teologiske student Jørgen Wemmenhøy, der 1745 opholdt sig i udlandet. Han var huslærer i Norge og var i denne egenskab på rejse til Holland og Tyskland. På en eller anden måde havde Jochum Klog fået den opfattelse, at svogeren var gået over til herrnhutterne, hvilket efter en kgl. forordning af 29. jan. 1745 kunne medføre fortabelse af formuen for personer, der begav sig ud af riget. Og Jochum Klog henvendte sig 1745 til biskop og stiftamtmand i Fyn med krav om, at svogerens arvepart skulle fordeles mellem familiens øvrige medlemmer. Stiftamtmand og biskop afviste denne henvendelse, der forekom noget forhastet.¹³⁾

Skifteforretning efter Jochum Klog. Når en præst døde, skulle provsten foretage skifteforretningen. Da der efter Jochum Klogs død for første gang findes et skifte efter en præst i Dalum, vil der blive givet enkelte træk fra det til belysning af forholdene. Hans enke Else Kirstine (Wemmenhøy) mente ikke, at gælden var større, end den kunne udredes af boet. Registreringen og vurderingen fandt sted 15. nov. 1752. Der opgaves her følgende om selve præstegårdens lokaler: sengekammeret, dagligstuen, salen, studerekammeret (hvor der var en parykblok med fem hoveder), skolen, køkkenet, mælkekammeret, stalden, vognporten, karlens kammer og huggehuset. Det er næppe alle rum, der er nævnt her. Der må også have været et kammer el. flere til pigerne. Enken mente, at der af gårdens avl var 28 td. rug, 38 td. byg og 8 td. havre.

Besætningen og præstens bogsamling blev solgt på auktion. Der var 5

køer og kvier, 2 kalve, 4 heste, hvoraf den ene var en lille ridehest, 4 grise, 9 får, 1 vædder og 3 gimmerlam. Besætningen var mindre end gennemsnittet på bøndergårdene i Hjallesø. Ved auktionen indbragte den godt 111 rdl.

Bogbestanden var heller ikke særlig imponerende:

In folio	In octavo
Det ny testamente på græsk og latin	Den danske bibel
Møllers Hierte Speigel (Heinrich Müllers postil)	3 bind med aviser
Holbergs kirkehist. vol. 2	Recueil de lettres nouvelles
Lovbogen	Fabricii Fraseologia
2 vol. med danske aviser	J. Rami åndelig markets tid
Schnikfords harmonie	1 bundt bøger og kirkeritualen
1 bog med disputatser	1 bind med aviser
2 vol. med aviser	1 bundt bøger
1 bundt gl. bøger	Neuports antiquitetes Romanæ
	Reiniche Foss
	1 bundt bøger

Salget af bøgerne indbragte 8 rdl. 4 mk. 1 sk. Auktionen indbragt.. 369 rdl. 2 mk. 5 sk. Da passiverne skulle gøres op, anmeldtes der (13. juni 1758) følgende fordringer:

Jomfru Lubin af Odense iflg. pantebrev	350 rdl.			
(hun hævdede at have pant i møbler, præstegård og nådsens- årets indtægter)				
Jochum Klogs broder Jacob i København.....	634 rdl.	1 mk.	6 ^{17/24} sk.	
Borgmester Mølmark i Fåborg på jomfru Anna Dorthea Wem- menhøys vegne (en yngre søster til præsteenken)	260	- 0	- 0	-
Jens Klog i København	291	- 5	- 8	-
Agent von Vesten i Odense.....	16	- 2	- 0	-
Købmand Kurrelbaum i Odense	35	- 0	- 2	-
Skyldige skatter til biskoppens amanuensis	4	- 2	- 4	-
Madame Klog medgav sin regning for udgifter til husholdning fra mandens død til 13. juni 1753	147	- 5	- 0	-
Reparation på præstegården i nådsensåret	7	- 5	- 8	-
Krav fra tjenestefolk for ikke betalt løn	49	- 2	- 0	-
Enkens udgifter ved mandens begravelse	39	- 5	- 2	-
Smeden i Hjallesø for arbejder i præstegården i nådsensåret	1	- 2	- 2	-
Hr. Zacharias Grüner, der har været informator for enkens børn i nådsens året	24	- 0	- 0	-
Ved et nyt møde i skifteretten d. 25. juni fremkom følgende for- dringer:				
Kapellan Fabricius for 1752 og 1753	130	- 0	- 0	-
Hans Nør fra Sanderum	50	- 0	- 0	-
En bondekarl Mads Madsen fra Sanderum, der havde tjent Jochum Klog fra påsken 1751 til o. Mikkelsdag for 1/4 års løn..	2	- 4	- 0	-
Degnen Rasmus Møller krævede	20	- 4	- 10	-

Hr. Leth (den ny sognepræst) tilbød at overtage det halve hø i engen, hvor rug- og bygsæden er for.....	20	-	0	-	0	-
Fire mænd i Hjallesø krævede	40	-	0	-	0	-
(de 40 rdl. var givet til Jochum Klog d. 15. okt. - dagen før han døde - fra nogle af bymændene, som til gengæld fik korntienden af præsten. Efter præstens pludselige død krævede bønderne de 40 rdl. tilbage, men de lod enken beholde dem, da hun bad om at låne beløbet til mandens begravelse)						
En sammentælling af disse poster giver	2105	rdl.	4	mk.	4 ^{17/24}	sk.
Da der 10. dec. 1735 foretoges en opgørelse for nådsensåret, blev boets samlede gæld opgjort til	2272	rdl.	1	mk.	4	sk.

Herimod kunne der stilles følgende aktiver:

Indtægterne i nådsensåret = 139 rdl. 5 mk. 9 sk., hvoraf det halve tilkom dødsboet	69	rdl.	5	mk.	12 ^{1/2}	sk.
Den halve part af kvægtienden	25	-	0	-	8	-
For høet i vangen betaler hr. Leth.....	20	-	0	-	0	-
For rugsæden af præstegårdens avling betaler han.....	32	-	0	-	0	-
For præstegården betaler han	332	-	0	-	0	-
Auktionens ganske beløb	369	-	2	-	5	-
Husleje af præstegårdens huse fra Mikkels dag 1752 til påske 1753	3	-	3	-	0	-
I alt	851	rdl.	5	mk.	9 ^{1/2}	sk.
Mangler så	1420	rdl.	1	mk.	10 ^{1/2}	sk.

På det næste møde i skifteretten d. 28. jan. 1754 kritiserede borgmester Mølmark på jomfru Wemmenhøys vegne præsteenkens høje husholdningsudgifter i nådsensåret og herunder beløbet til mandens begravelse. Byfogeden i Odense Søren Borring, der nu var værge for madame Klog, protesterede mod denne opfattelse, og skifteretten fandt ikke, at præsteenkens udgifter var urimelige. En enkelt post havde enken ikke fundet det nødvendigt at specificere: 20 rdl. til udgifter ved barselfærd. Hun havde efter mandens død født en søn, der d. 23. febr. 1753 blev døbt Jochum.

På et nyt møde d. 4. febr. 1754 skete der nogle mindre reguleringer, der reducerede boets aktiver til 844 rd. 0 mk. 9^{1/2} sk.

Følgende poster skulle udredes først: begravelsen, husholdningspenge i nådsensåret, bekostning på præstegården i samme tidsrum, resterende folkeløn, smeden i Hjallesø for arbejde, Mads Madsens løn, pension til Claus Borgens enke, degnen Rasmus Møller for opvartning ved begravelsen, resterende folkeskat 1753, penge indkommet i fattigkassen, omkostninger for proklama, resterende studie- og katedratikumsskatter og omkostninger ved skiftet.

Disse fordringer udgjorde i alt	487	rdl.	4	mk.	11	sk.
Til de privilegerede kreditorer blev der så	356	-	1	-	14 ^{1/2}	-

Dette beløb dækkedes omtrent af salgssummen for præstegården, og skifteretten mente, at jomfru Lubin skulle have de 356 rdl. til fuld dækning. Begrundelsen herfor var, at jomfru Lubin havde sikret sig pant i møbler m.m., og at madame Klog havde skrevet under på panteobligationen sammen med manden. Men efter kgl. majestæts brev skulle kreditorerne ikke have mere end 100 rdl. af præstegårdens salgssum, idet præsteenken og børnene skulle have 233 rdl. (for husholdning i nådsensåret, begravelsen m.m.). Mødet i skifteretten d. 4. febr. 1754 blev det sidste i skiftet efter Jochum Klog. Enken havde allerede d. 23. okt. 1753 erklæret, at hun fragik arv og gæld med den begrundelse . . . „at det nu befindes, at den sal. mand har været i mere vidtløftighed, end jeg havde ventet“. ¹⁴⁾

Jørgen Baggesen Leth. Den sidste præst i ryttergodstiden blev Jørgen Baggesen Leth, der fik kaldsbrev d. 8. dec. 1752 og virkede i embedet indtil 1785. Han var født 1715 og døde 1787 i Kolding. Han var gift med Bodil Margrethe Olesdatter Obel, og der fødtes fire sønner og to døtre i ægteskabet. Før han fik kaldet i Dalum, havde han (1742-52) været præst i Glenstrup i Nr. Hald Herred i Randers Amt. Han har fået den karakteristisk, at han sad i trange kår, men var aktiv og flittig. I Glenstrup havde han været noget irregulær, så han ej ville have omgængelse med nogen, uden han havde pietistiske og separatistiske principia. Dog kunne man mærke nogen forandring hos ham, da han blev kaldet til det nye og bedre kald.¹⁾

I Dalum blev hans kaldsindtægter som forgængerens, idet han både skulle betale løn til kapellanen og pension. Der var nu to præsteenker, der skulle have enkepension. Provsteretten afgjorde dette spørgsmål på et møde i præstegården d. 16. okt. 1754. Provsten foreslog 50 rdl. ligesom fra forgængerens, men Jørgen Baggesen Leth mente, at det var for højt sat, da accidenserne (præstekaldets indtægter af barsel, barnedåb, ligprædiken, vielse m.m.) ikke skulle tages med i ansættelsen. Han ville også have indtægterne af præstegårdens avling holdt udenfor, og han foreslog 42 rdl. Men provsteretten mente, at 50 rdl. var et passende beløb, og derved blev det. Claus Borgens og Jochum Klogs enker skulle så dele beløbet ligeligt imellem sig. Det kan synes uretfærdigt over for Claus Borgens enke, der havde langt større anciennitet end Jochum Klogs.²⁾

Om pastor Leths forhold til menigheden i ryttergodstiden ses der ikke at være noget bemærkelsesværdigt. Under gennemgangen af affæren med Hans møller er det blevet nævnt, at præsten og mølleren ikke stod sig godt med hinanden. Det er forståeligt, at pastor Leth ikke kunne sympatisere med en mand af Hans Hansens type.

Mensalgården. På et areal, hvor Hjallese Kirke havde ligget, var der blevet bygget en mindre ejendom, hvis indtægter gik til præstens bord (mensa), hvoraf navnet mensalgård og mensalbonde. I en stor del af ryttergodstiden sad Rasmus Jensen som mensalbonde i Hjallese. Han havde fået fæstebrev 1719. Ejendommens hartkorn var på 2½ td. og han betalte i landgilde 3 td. byg og 5 sletdaler i hovningspenge. Der skulle køres seks ægter for præsten om året (pligtkørsel).¹⁾

Da der skulle være skole i Hjallese i begyndelsen af 1720-rne, blev den bygget på den gamle kirkes grund. Endvidere lå der ved mensalgården et hus, der 1734 blev fæstet ud til Arpa Hoch – før ham havde fæsteren været Jens Poulsen – som i huspenge skulle betale 2 sletdaler om året til præsten og gøre tre dages arbejde om året.²⁾ Samme Arpa Hoch forsøgte et par gange uden resultat at få tilladelse til at overtage forpagtningen af passagepengene ved møllebroerne.

Ovenfor er nævnt, at kapellanen 1751 fik tillagt mensalgården til bolig og indtægt. Tage Fabricius fortrak at bo på Kristiansdal, men efter salget blev mensalgården kapellanbolig, og endnu den dag i dag kaldes gården bag den gamle skole i Hjallese for Kapellangården.

På det tidspunkt, da den første kapellan tiltrådte sit embede, var mensalbonden Rasmus Jensen afgået ved døden, og der holdtes skifte efter ham d. 23. febr. 1751. Foruden enken Mette Andersdatter efterlod han sig to døtre og tre sønner, der alle var umyndige, og morbroderen Mads Andersen blev indsat som formynder for dem. Af skifteforretningen fremgår, at Rasmus Jensen sad så godt i det, som det vel var muligt for en bonde i hans vilkår. Boet vurderedes til 116 rdl. 2 mk. Enken kunne oplyse, at hun ikke skyldte nogen noget, hverken konge eller herskab. Fra boets ansættelse skulle trækkes, hvad der skulle repareres, og hvad der skulle overgives af redskaber og besætning til den eventuelle efterfølger. Ejendommens brøstfældighed sattes til 10 rdl. En arbejdsvogn også til 10 rdl. En harve og en plov til 5 rdl. Fire bæster til 10 rdl. Seks får til 5 rdl. Tre køer til 13 rdl. Endvidere skulle der fragå udgifter til mandens begravelse. Enken forlangte og fik godkendt 6 rdl. 4 mk. Degnen fik for at ringe ved ligbegængelsen 1 mk. Stempelpapir til skiftebrevet kostede 3 mk., skiftesalarium lød på 1 rdl. Betaling for udskrivning af skiftebrevet 2 mk. Vurderingsmændene forlangte ikke noget for deres forretning. I alt fragik der 69 rdl. 4 mk. Tilbage i penge blev der så 46 rdl. 4 mk. Derimod toges den salige mands kiste og gangklæder samt 9 bistader, der overlodes til børnene, ikke med i opgørelsen.

Enken fik halvdelen af beløbet 23 rdl. 2 mk., og de tre sønner fik hver 5 rdl. 5 mk., mens pigerne fik hver det halve 2 rdl. 5 mk. 8 sk. Endvidere

lovede enken hver af døtrene en seng så god som 12 rdl. og en kiste til 4 rdl. såvelsom og et skikkeligt bryllup, hvori indbefattedes den arvepart, der blev dem tilskrevet.³⁾

Af fæsteprotokollerne under præstearkivet ses ikke noget nyt fæstebrev efter Rasmus Jensens død. Men gården fæstedes 1751 til Claus Pedersen.

Enken giftede sig 1752 med Claus Pedersen, der opholdt sig i Hjallesø til o. 1767. Der udstedtes d. 20. juli 1767 nyt fæstebrev til Hans Jørgensen på mensalgården.

Kirkens indtægter. Dalum Kirke – også kaldet Kristiansdals Kirke – fulgte sammen med hovedgården og møllen 1718 ind under ryttergodset. Mens der fra de foregående årtier ikke er bevaret regnskaber, findes der fra 1721 både fyldige regnskaber og en omfattende korrespondance, der giver gode oplysninger om alle kirkelige forhold. Da der i dette værks 2. bind vil blive en sammenhængende skildring af kirkens bygningshistorie og dens vigtigste ornamentter, vil der her kun blive givet meddelelser af mere almen karakter.

Ryttergodsets kirker var med hensyn til økonomisk administration underlagt en kirkesession, der bestod af overinspektøren for ryttergodset, regimentskriveren og en kirkeinspektør. Stiftsøvrigheden havde den almindelige inspektion af rytterkirkerne. I de første år efter kronens overtagelse af kirkerne var der nogen uklarhed angående de forskellige myndigheders kompetence. I det daglige var det regimentskriveren og stiftskriveren, der skulle prøve at fordele opgaverne imellem sig. Rentekammeret udsendte 1720 en redegørelse for fordelingen af administrationen. Heri blev det indskærpet, at regimentskriveren skulle overdrage kirkerne til stiftskriveren, mens kirkernes indtægter skulle opføres i krigsjordebøgerne af regimentskriveren, ligesom denne skulle udbetale de beløb, der hørte til kirkernes udgifter: vin, brød, skatter, visitatspenge o.lgn.¹⁾

Gennem kirkeregnskaberne er det muligt fra år til år at følge kirkens økonomiske stilling. Her skal anføres to eksempler. Det første fra 1721–22, det sidste fra 1763–64.

Kirkeregnskaber 1721–22.

Indtægter:

Afgift af kirketiende efter renteritakst.....	33 rdl. 2 mk. 0 sk.
(kirketiendens bruttobeløb var godt 85 rdl. Beløbet på 33 rdl. 2 mk. var, hvad der af regimentskassen var ydet til kirken til reparation)	
Det som til vin, brød, skatter og desligeste er destineret	12 – 2 – 8 –
Ligpenge	0 – 2 – 8 –
Tavlepenge på de trende højtider	0 – 0 – 3 –
(penge indsamlede i kirken på en tavle)	
Summa	46 rdl. 1 mk. 3 sk.

Udgifter:			
Til vin og brød	5	0	0
Kirkens renholdelse, mæje (pyntning med løv i maj måned) og ornamenternes tvæt	0	4	0
Cathedraticum (afgift til stiftets biskop)	1	0	0
Studieskat (afgift til universitetet)	0	5	4
Visitatspenge	1	0	0
Til den danske kirke i London	0	1	12
Til Frederikshalds kirkes og skoles opbyggelse	3	0	4
Til Tågerup afbrændte præstegård	0	5	4
Den 5. april købt hos Messieurs Haman et Drejer i Odense efter kvittering 50 lybske tagsten for	0	5	8
Til et nyt overtræk til denne regnskabsbog	0	1	0
Til Jacob Detlefsen glarmester for et vindue ved prædikestolen at forfærdige	0	3	0
Summa udgift	14	rdl. 2	mk. 0 sk.
I beholdning	31	rdl. 5	mk. 3 sk.

Kirkeregnskaber 1763-64.

Kirkeværger er Christen Lauritsen og Anders Andersen.

Indtægt:			
Beholdning fra 1762-63	68	rdl. 2	mk. 10 sk.
Korntiende	102	2	15
Kvægtiende	9	0	0
Tavlepenge	0	2	2
I alt	180	rdl. 1	mk. 11 sk.

Udgift:			
(Kirkens gæld	97	rdl. 4	mk. $\frac{2}{15}$ sk.)
Vin og brød	6	rdl. 0	mk. 0 sk.
Til biskop Ramus (studieskat, cathedraticum, Londons kirke)	2	1	0
Brandhjælp	1	0	0
Provstevisitats	1	0	0
For renholdelse og småflickerier	2	4	0
Vedligeholdelse efter kontrakt med murermester Hans Jacob Dahr ..	9	0	0
Betalt uden for kontrakten til H. J. Dahr på grund af stormvindens ødelæggelser	6	2	8
Kirkeinspektørens gage	15	2	13
Summa udgift	43	rdl. 4	mk. 5 sk.
Beholdningen bliver (gælden ikke medtaget)	136	rdl. 3	mk. 6 sk.

Udover disse poster var der mindre for indtægter af begravelser og tilsvarende udgifter.

Gennem kirkeregnskaberne er det muligt at følge prisudviklingen i den sidste del af ryttergodstiden. Da rytterbønderne efter 1732 atter fik tilladelse til at betale deres tiendeydelser i naturalier, blev korn- og kvægtienden forpagtet til de højstbydende. Et par eks. viser prisudviklingen (sognemændenes afgift var 1732 = 85 rdl. 2 mk. $\frac{7}{6}$ sk.):

1734	solgtes	kirkens	korntiende	for.....	57	rdl.	3	mk.	15	sk.
1740	-	-	-	-	74	-	4	-	6 ¹ / ₂	-
1748	-	-	-	-	87	-	3	-	4 ¹ / ₂	-
1762	-	-	-	-	102	-	2	-	15	-

For kvægtiende gjorde en lignende stigning sig gældende. Det er muligt, at rytterbønderne o. 1760 begyndte at spekulere på, om det ikke kunne svare sig at betale for tiendeydelserne i kontanter igen. De havde i øvrigt ret til selv at byde på tienderne ved auktionerne, og bymændene i Sanderum købte ofte deres egne tiender.

En speciel form for tiende var midsommers kvægtiende. Den bestod f. eks. 1719 i 12 lam, der indbragte 6 rdl., og 11 gæs, der indbragte 1 rdl. 1 mk. 14¹/₂ sk.²⁾

Kirkens tilstand. Da Dalum Kirke var blevet overtaget af kronen, fandt der 1720 en syning sted af kirken og dens inventar. Det samme skete for ryttergodsets øvrige kirker, så kirkesessionen kunne danne sig et skøn over, hvad det ville koste at sætte dem i forsvarlig stand.

Af denne synsforretning fremgik, at den yderste dør til koret var borte, og karmen bortrådet, at der i klokketårnet skulle foretages reparationer af trappen og af gulvet i tårnloftet.

På den østre gavl af kirken skulle kammene nedbrækkes og igen opmures, waterlisten repareres, grunden på den søndre side en del repareres og fire piller, der var ganske forfaldne, delvis nedbrækkes og igen opmures. På kirkens nordre side skulle en dør tilmures.

Kirkegårdsmuren, som var 123 alen lang og 3 alen høj og ganske brøstfældig, skulle delvis nedbrækkes og igen opmures.

Under snedkerarbejdet omtaltes, at der under kvindestolene behøvedes en egefodplanke på 20 alen. Der manglede nogle lister på prædikestolen, degnestolen og alteret. Også kirkeporten var brøstfældig. Under smediearbejdet nævntes, at der skulle anbringes jernankre til en bjælke over hvælvingen til den søndre side. To klokkebjælker i tårnet skulle også forsynes med jernankre.

Den lille klokke var ganske ruineret, og havde for mange tider været sprocken, som man regnede til 40 år. Ligeledes var en del af marnerne, som klokken hængte i, brostne, men alligevel havde klokken hængt i dem til sidste jul uden brug eller nytte, men var så blevet taget ned og stod i våbenhuset.

Om Vinds kapel ved kirkens nordre side sagdes, at renden som var imellem kirken og kapellet nok var ny indlagt, men det var fuskeragtigt

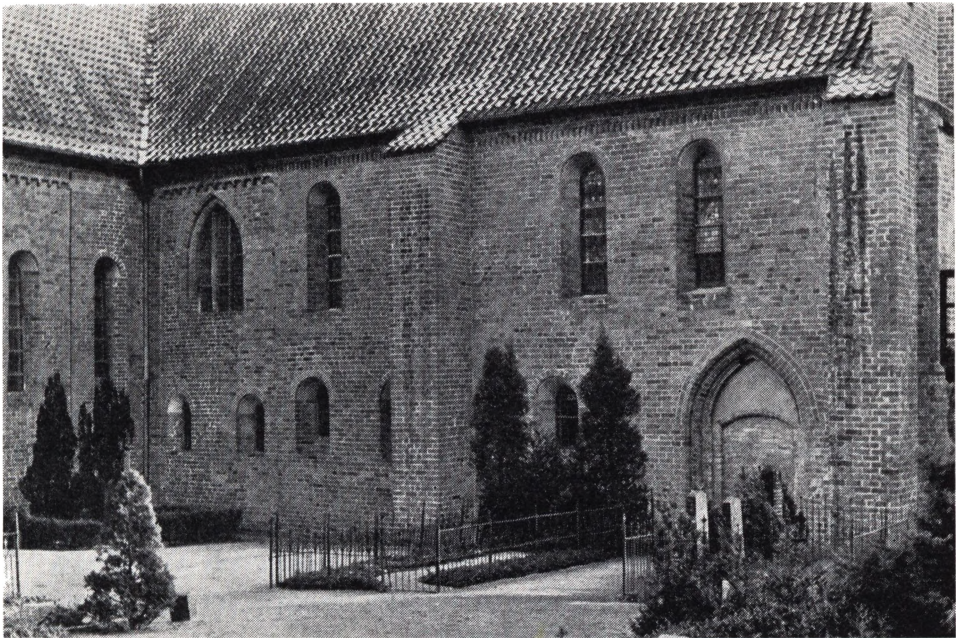

Fig. 66. Dalum Kirke. Den tilmurede dør i nordmuren ses til højre.

gjort, så vandet trængte ned og gjorde kirken stor skade på mur og piller, der af vandet var ganske grønne og fugtige.

Ved kirken fandtes og et seyerværk, som var ganske brøstfældigt, men muligvis kunne repareres for 10-12 rdl. Det er formodentlig samme ur, der omtales o. 1756 som et gammelt ubrugeligt slagværk, hvis jern er udbragt til 6 rdl. 4 mk.

Vinduerne var overalt brøstfældige og trængte til nyt bly. Synsmændene anslog, at de samlede reparationer ville koste 619 rdl. 3 mk. 4 sk.³⁾

Stiftsbefalingsmand von Lente og biskop Lodberg sendte 1720 rentekammeret en oversigt over seks af ryttergodskirkernes tilstand. Af indberetningerne fremgik, at ingen af disse kirker havde kapital i beholdning, der kunne anvendes til reparation. Der skulle bruges godt 3485 rdl., og pengene skulle refunderes af regimentskassen.⁴⁾

Der fandt nu regelmæssige synsforretninger sted af ryttergodsets kirker. Allerede 1721 foretog kirkeinspektør Friderich Hein, provsten for Odense Herred Mathias Black, sognepræst Claus Borgen, degnen Rasmus Hostrup Møller og håndværkerne en ny gennemgang af kirkerne.

Om Dalum oplystes atter, at den lille klokke ikke længere kunne bruges, så man måtte klare sig med den store, hvilket er noget besværligt, da folk, som bor noget fra kirken, ikke kan høre, om der ringes 1., 2. eller 3. gang.

Kirkeværgerne kunne ikke oplyse, om jorden syd for kirken tilhørte kirken eller ej.

Skillerummet mellem Vinds begravelse og kirken, der var af brædder, skulle repareres og males for ejernes bekostning. To begravelse i kirken var forsømte: i korets sdr. side en åben begravelse tilhørende fhv. sognepræst Jacob Hjorts arvinger. I nordre side var der også en åben begravelse med en ligsten over tilhørende sl. hr. Povel Olufsen hans arvinger. Der behøvedes til døren i kirkelågen i østre kirkegårdsmur en jernrist for at holde kreaturerne borte fra kirkegården.

Der omtales en ny dør i tårnet ind efter kirkeloftet, der behøver to hængsler. Tårnet trængte til en omfattende reparation. Der skulle repareres med mursten indvendig på det vestre hjørne under de øverste lydhuller og på den søndre side. Udenpå var tårnet brøstfældigt på det sydvestre hjørne, og det meste af sdr. side – og vil nedfalde – det skal udhugges og igen opmures. Der skulle til tårnets reparation bruges ca. 550 mursten.

Den nordre pille, som står i nordre side og vestre ende ved tårnet, vil forbedres med 16 tagsten. Ved den østre gavl for koret er våbenhuset her og der brøstfældigt og behøver 50 mursten.⁵⁾

Her omtales igen reparationer af murpillerne på den sdr. side og den gamle dør i kirkens nordre side, som skal formures med en mur i én stens tykkelse, hvortil vil medgå 100 mursten. Til kirkegulvet skulle der bruges 200 Flensborg-sten.

Der kunne 1721 gives mere detaljerede oplysninger om kirkegården: Der fandtes ikke nogen kirkegård ved kirkens sdr. eller østlige side, men der kunne syd for kirken fås en 12 alen jord (vel i bredden fra kirken) af Hans Majestæts (Kristiansdals malkeplads) og evt. et stk. af præstegårdens jord – øst for kirken – på 9 à 10 alen. Kirkegården skulle ikke være stor nok til de dodes lig. Til indhegning af det nye areal behøvedes 60 favne stengærder eller mur, som af sognefolkene ville blive tilført. Opsætningen ville koste ti rdl. I dette overslag regnedes med udgifter på 308 rdl. 72 sk.⁶⁾

I løbet af de følgende år blev kirken bragt i forsvarlig stand igen. Kirkeklokkerne under ryttergodset blev omstøbte af klokkestøber Hindrich Tessin på Falster. Blandt de første var den lille klokke fra Dalum sammen med en klokke fra Brændekilde. Peder bildhugger i Fåborg fik 1722 kvittering for at transportere klokkerne fra Falster til Fåborg. Da disse udgifter var fælles for flere kirker, blev det beregnet, hvad hver kirke skulle give som sin andel og pr. år, og klokkestøberen fik så et fast årligt beløb for sit arbejde. Dalums andels i regnskabsåret 1722-23 var 8 rdl. 3 mk.

Klokkestøberen garanterede for klokken i fem år, og han fik ikke udbetalt det fulde regningsbeløb, før garantien var udløbet.⁷⁾

Efter de store reparationer i begyndelsen af 1720-rne var det ikke nødvendigt med større udgifter i de følgende år. Under en stærk stormvind jan. 1737 nedblæste en del af kirkens tagsten – 4 à 500 stk. – og nogle af dem faldt på den midterste af kirkens hvælvinger, hvorved hvælvingen blev brækket og sank imod en halv alen og desforuden revnet i fire hjørner.⁸⁾

I regnskaberne 1748–49 nævnes, at smeden har fået 3 mk. for at nedtage den lille klokke, da den skulle sendes til København for at omstøbes. Den var atter kommet på plads 1751. Fragten fra Fåborg til København beløb sig til 3 mk. og en passérseddel fra Fåborg til Dalum kostede 5 sk.⁹⁾

Denne omstøbning var mere holdbar end den første. Den lille klokke har endnu som indskrift:

SOLIDEOGLORIAMEFECITIOHANBARTOLDHOLTZMANHAFNIA

Ao 1750, som deles:

Soli deo gloria me fecit johan bartold holtzman hafnia Ao 1750 og oversættes:

Gud alene æren. Mig gjorde Johan Bartold Holtzman. København 1750.

På den ene side findes Frederik V's navnetræk med kronen over. På den anden side:

DALUM KIRCHE KLOCHE

Fra synsforretningen 1756 og de følgende år omtales flere gange, at skotrenden mellem kirken og Vinds kapel var ganske ødelagt, så regnen trængte ind og ned gennem kirkens hvælvinger. Den var blevet lavet ved synsforretningen 1762 af blytækkeren, men alligevel klagedes der 1763 over, at blyrenden ikke fungerede tilfredsstillende. Samme år oplystes, at den store klokke var revnet og ikke kunne bruges mere.

Reparationerne af ryttergodsets kirker og skoler var som regel overdraget til de samme håndværkere for en vis årrække mod en fast årlig betaling for de almindelige reparationer. Denne ordning havde været gældende siden 1725, da der første gang fandt licitation sted efter de nye regler.

Som eksempel på en sådan kontrakt anføres her en fra 11. okt. 1760 med murermester Hans Jacob Hansen Dahr af Odense gældende på livstid.

Han skulle vedligeholde murværk og tag udvendig og selv skaffe materialerne til brug for reparationerne. Bønderne skulle efter nærmere anvisning uden vederlag transportere materialerne. Der var materialehuse ved Dalum og Vissenbjerg kirker. I Dalum brugtes tårnet til dette formål. Bønderne skulle desuden transportere murermesteren og hans folk, og de skulle vederlagsfrit skaffe sand og grus. Murermesteren skulle selv sørge for vand, medmindre vandforsyningen lå så langt fra kirke eller skole, at det blev for besværligt for ham. I dette tilfælde skulle sognemændene også hjælpe ham.

Han skulle selv lønne sine folk – undtagen to pligtsfolk, der skulle stilles af sognene. Kalken, der brugtes, måtte ikke blandes med ler, men alene tilberedes af god kalk og dertil tjenlig sand, grus og svinehår. Der skulle i hvert af materialehusene være 2 læster kalk og 500 tag- og mursten.

Jacob Dahr skulle hvert år have 134 rdl. 2 mk. Det blev 9 rdl. pr. kirke og 2 rdl. 4 mk. pr. skole.¹⁰⁾

Kirkens inventar. Samtidig med syningen af bygningerne 1720 og 1721 fandt der også synsforretninger sted for inventaret. Da de to synsforretninger supplerer hinanden, bringer den følgende fortegnelse stof fra dem begge to.

Altertavlen var i temmelig god stand. På alteret var et par metalløstager, et gammeldags alterklæde hængende for alteret med et hvidt syet krucifiks på – ganske forslidt – et alterklæde, som daglig bruges på alteret, syet af rødt og gult damask (el. atlask) med sølvgaloner (sølvsnorer) i sømmene, et rødt fløjelsalterklæde – skænket af gehejmerådinde Schult – med brede guldgaloner, en hvid alterdug med brabantiske kniplinger om, som er temmelig god, og en hvid alterdug med blomster udsyet – gammel og forslidt.

En messeskjorte, som er gammel, dog endnu brugelig, en gammel blommet rødfløjels messehagel, som med guldgaloner er ziiret (prydet) og kan endnu bruges.

En forgyldt kalk og disk med sal. doktor Niels Bangs og kones våben på samt årstallet 1663 (se billede s. 252). Disken er brudt i randen. En dreven sølvvæske til brød med mester Jens Pedersens og kærestes navn udi et træk og årstallet 1704 (se billede s. 258). En lille kalk og disk af tin, som bruges af syge.

En fundt (døbefont) af huggen kamp med et messingbækken samt et gammelt forslidt håndklæde. Af kirkelige bøger fandtes en alterbog, en ritual og en gradual. De to sidste var i brøstfældig stand på bindet.

Omkring alteret et rødt træværk, tre epitafier i koret, to pengetavler, en ligbåre i mådelig stand, skriftestolen er temmelig god, men vil gøres fast mod øst, et drejet træværk omkring Iver Vinds epitafium, som og skader noget, døren til samme begravelse af bilthuggerarbejde af drejede piller i god stand.¹¹⁾

I løbet af ryttergodstiden skete der mindre forbedringer og der kom enkelte nyanskaffelser.

Omkring 1727 anskaffedes en ny ligbåre, som blev leveret af tømmer Henning Eriksen i Odense for 2 rdl. 4 mk. – sort anstrøgen og forsynet med fire hjørnebånd. I samme års regnskab figurerede købet af 3¹/₂ alen rødt katuns lærred à 20 sk. pr. alen, for 4 sk. rød silke og udgift til arbejds løn på 1 rdl. Det var en ny messehagel, der var blevet anskaffet, købt hos Jens

Dreier i Odense. Til en ny alterdug var der købt 3 alen klosterlærred à 2 mk. 4 sk. pr. alen; syløn og sytråd beløb sig til 12 sk. Jens Dreier havde o. 1728-29 efter kontrakt leveret messeskjorter og alterduge med kniplinger til ryttergodsets kirker.¹²⁾

Omkring 1729 blev der igen købt stof hos købmand Dreier i Odense, denne gang 12 alen fint warendorpher lærred (fra Warnsdorph i Czekoslovakiet) à 2 mk. 4 sk. pr. alen.¹³⁾

Af regnskaberne 1742-43 ses, at der var blevet anskaffet et timeglas til prædikestolen. 1744 blev der hos mons. Kurrelbaum i Odense købt en ny alterdug. Der medgik 3½ alen warendorpher lærred à 2 mk. 4 sk.¹⁴⁾

Regnskaberne 1749-50 fortæller, at maleren Christian Hvid fra Odense har malet den ny kirkeport og låge samt dåbsstenen og dens dække tilligemed tvende stykker ved begge sider af alteret.¹⁵⁾

I regnskaberne 1750-51 figurerede for Dalum og Sanderum en udgift til professor Ewalds bibelske konkordans (fortegnelse over ord og tanker, der forekommer i skriften) med 6 rdl.¹⁶⁾

Den sidste fortegnelse over inventaret i Dalum Kirke i denne periode er fra 21. jan. 1765. Den er omtrent som i 1721 med de tilføjelser, der er blevet nævnt i de enkelte år. Synsforretningen viser, at både bygninger og inventar var i god stand. Nu var de triste eftervirkninger fra svenskekrigene og den økonomiske stagnation i 1700-tallets begyndelse så nogenlunde bragt i glemmebogen. Målt med tidens alen sørgede kronen godt for de kirker, der var under dens varetægt.¹⁷⁾

Stolestaderne. Fordelingen af stolestader i kirkerne skabte ofte store vanskeligheder. Sognemændene placeredes efter hartkorn, og der skulle kun få ændringer til, før en eller anden følte sig forurettet. I ryttergodstiden er der kun omtalt et tilfælde, hvor der blev spektakel over placeringen, hvilket vist må siges at vidne om god fordragelighed blandt sognets beboere. Der findes en fordeling af stolestader fra o. 1728. Først nævnes mandsstolene, der ligesom i andre kirker fandtes i sydsiden.

Nr. 1 og 2 tilhørte Kristiansdal	Hartkorn	
Nr. 3 mølleren Christen Rasmussen	20 td. 0 skp. 0 fj. 0 alb.	
Nr. 4 {	Peder Jørgensen	10 - 4 - 2 - 1 -
	Christoffer Hansen	10 - 4 - 0 - 2 -
	Anders Andersen	10 - 3 - 1 - 0 -
Nr. 5 {	Laur Madsen	10 - 3 - 1 - 0 -
	Laur Laursen	10 - 3 - 0 - 0 -
Nr. 6 {	Peder Henriksen	10 - 2 - 3 - 0 -
	Niels Christensen	10 - 2 - 2 - 1 -
	Laur Andersen	10 - 2 - 1 - 1 -
	Peder Knudsen	10 - 2 - 0 - 2 -

Nr. 7	{	Rasmus Jacobsen	10	-	2	-	0	-	2	-
		Laurs Pedersen	10	-	1	-	3	-	2	-
		Rasmus Nielsen	10	-	1	-	3	-	1	-
Nr. 8	{	Hans Christensen	10	-	1	-	2	-	0	-
		Knud Pedersen	10	-	1	-	1	-	2	-
		Niels Rasmussen	10	-	1	-	1	-	1	-
Nr. 9	{	Peder Nielsen	10	-	1	-	0	-	2	-
		Peder Hansen	10	-	1	-	0	-	2	-
		Anders Knudsen	10	-	1	-	0	-	2	-
Nr. 10	{	Hans Pedersen	8	-	4	-	0	-	1	-
		Jens Jørgensen	5	-	4	-	1	-	1 ¹ / ₂	-
Nr. 11	{	gl. Hans Mortensen	5	-	0	-	3	-	2 ¹ / ₂	-
	{	Jens Rasmussen	2	-	5	-	2	-	0	-

Stolestaderne var således indrettede, at der i hver kunne være plads til 2 à 3 af gårdmændenes børn ved muren. Efter sognemændenes stole fulgte tjenestekarlenes, og her skulle dragonerne have gangstedet. Karlene fra møllen søgte i stole hos deres husbond. I nr. 11 var præstens karle og Peder Jørgensens. Nr. 12-16 var så de resterende karles, og i nr. 17 var der plads til de fattige.

En mandsstol bag kvindestaderne var skoleholderens. De øvrige stader i den stol, der var tildelt skoleholderen, såvel som de andre kvindestole næst ved, blev tildelt husmændene og deres børn, således som de herom kunne sig forene, eller præsten og kirkeværgerne dennem have at indrette efter billighed.

Kvindestolene:

Nr. 1 og 2 var forbeholdt Kristiansdal, nr. 3 præstekonen med børn og piger, nr. 4 møller- og skoleholderkonen. Derefter fulgte i nr. 5-12 gårdmændenes koner. Kvindestolene var også indrettede med plads til tjenestepigerne og 2-3 børn ved muren. Derefter fulgte 2 stolestader til huskvinderne og deres børn.

I en kladde til inddelingen nævnes husmændenes navne: Hans Rasmussen, Rasmus Johansen (smeden), Niels Laursen, Rasmus Hansen, Niels Rasmussen, Niels Nielsen (?), Hans Jensen i Heedhuset og Jens Sørensen i Grisehuset. I samme kladde oplyses, at der til de fattige folk, der opholdt sig i sognet, skulle indrettes klapper foran stolene i gangene, hvis der ikke kunne blive plads til dem alle.

Da stolestadeinddelingen er uden dato, er det vanskeligt at fastsætte tidspunktet for dens affattelse præcist. Meget peger dog i retningen af 1728. Hvis navnestoffet stemmer med de faktiske forhold (hvis de sognemænd, der nævnes, var i live, da listen blev affattet), kan fortegnelsen afgrænses til et sted mellem 1725 og 1728, idet Peder Hansen i nr. 9 fik fæstebrev

1725, og mølleren Christen Rasmussen blev begravet 14. jan. 1728. Netop i sidstnævnte år fik en del gårde nye fæstere, men det er i alle tilfældene de gamle fæsternes navne, der anføres. Men det skal indrømmes, at der ikke kan siges noget sikkert, da aftægtsfolkene vel har beholdt deres gamle pladser i kirken, og ligesom ved affattelsen af jordebøger har man i lang tid kunnet anføre en sognemand, selv om han havde afstået gården og muligvis var afgået ved døden.

Til støtte for året 1728 kan dog anføres, at en rytterkirke i nabolaget: Åsum har sin inddeling dateret til 1728.¹⁸⁾

Som nævnt synes der kun at være et alvorligt tilfælde af uenighed om fordelingen af stolestaderne i Dalum Kirke i ryttergodstiden. Hovedpersonen var en husmands – Søren Ellings – kone, der i seks år havde haft plads sammen med skoleholderens kone og præstens piger. Hun havde af skoleholder Laurs Hansen fået tilladelse til midlertidig at benytte denne plads. Men hun var så blevet udvist fra den 1748 af Claus Borgen med den begrundelse, at hun tog pladsen op for en af præstens piger. Fru Elling hævdede, at der stadig var plads nok, og hun var vant til at sidde der, hvor hun bedst kunne høre præsten. Men Claus Borgen havde henvist hende til de andre husmandskoner længere tilbage i kirken, og resultatet blev, at hun udeblev fra kirkegang. Dette var en alvorlig sag i pietismens tidsalder, og Claus Borgen måtte foreholde hende, at dette var helligbrøde. Da hun d. 15. nov. 1748 søgte skriftestol og altergang, blev hun afvist af Claus Borgen, der efter mandens anklage havde prostitueret hende offentligt i menigheden. Søren Elling stævnedes så sognepræsten for Ravnebjerg Birketing, hvor der forgæves blev søgt mægling. Derefter forsøgte biskoppen at mægle, men også uden resultat. Endelig blev der gjort forsøg på mægling ved provsteretten, men begge parter ville have dom i sagen – Claus Borgen havde udtaget kontrastævning – og det skete så 31. juli 1749 ved provsten Jacob Ramus og to bisiddere Hans Vøldike og Søren Bagger. Claus Borgen havde krævet, at hun skulle vise bodfærdighed, men hendes sagfører Bless hævdede, at hun havde tilstået sin forseelse én gang i Dalum Kirke. Det skulle være sket 3. juledag 1748, men præsten forfulgte hende stadig med sin hadefuldhed. Søren Elling krævede, at hun blev optaget i menigheden igen. Provsteretten kom til det resultat, at ægteparret ikke havde udvist lydighed mod det kirkelige embede, og det skulle betale en bøde på to lod sølv til de fattige i Dalum. Ægteparret skulle beholde præsten i Dalum (Søren Elling ville gerne søge en anden præst), der skulle tage fru Elling til privat skriftemål. Elling indgav en memorial til kongen angående Claus Borgen, men et reskript fra Frederik V d. 14. nov. 1749 stadfæstede provsterettens kendelse. Denne ret ordinære sag synes at vise, at den gode fru Elling har haft en god portion af den

honnerte ambition i sig, og at Claus Borgen ikke evnede at mobilisere lidt smidighed i en så ubetydelig affære.¹⁹⁾

Begravelser i kirken. Vedligeholdelsen af Iver Vinds kapel.

Dalum Kirkes fornemste begravelse var stadig Iver Vinds i nordfløjen. Det er tidligere (I, 1, s. 174) blevet nævnt, at arvingen til kapellet, generalmajorinde Kaas til Boltingegård 1737 gav 200 rdl. til vedligeholdelse. Siden 1666 var begravelsen blevet vedligeholdt af indtægterne fra Lavindsgård, og ifølge synsforretning af 1721 var der ikke noget at udsætte på vedligeholdelsen.²⁰⁾

Da der var to lodsejere til Lavindsgård, foretrak generalmajorinden at sælge landgilden af ejendommen. I stedet for skulle hun så deponere 200 rdl. i kirkekassen, og renterne heraf skulle gå til vedligeholdelsen. Foreløbig varetog hun selv vedligeholdelsen, og hun disponerede så over renterne. Ved kgl. reskript af 15. nov 1737 godkendtes hendes forslag, og dispositionen tinglystes til herreds- og landsting.²¹⁾

I stedet for de 200 rdl. udstedte fru Kaas 1740 en panteobligation på 200 rdl., som 1741 henlagdes i den fynske kirkekasse. Som pant for denne sattes en gård i Espe Sogn i Sallinge Herred. Efter fru Kaas' død 1744 meddelte hendes mand, at den rette arving til begravelsen var kaptajn Chr. Kragh i Norge. Generalmajor Kaas ønskede selv at udbetale obligationen med 200 rdl. Da kaptajn Kragh ikke ville overtage pengene til forrentning, måtte kirkesessionen selv prøve at få kapitalen udsat på rente. Først prøvede man den kgl. kasse, men den var ikke interesseret, og d. 11. marts 1745 overtog kirkekassen de 200 rdl. af generalmajor Kaas.²²⁾

Det viste sig, at det var ret vanskeligt at få pengene anbragt til 5 pct. i rente. Fra 11. marts 1745 til 11. juni samme år var de lånt til justitsråd v. Bergen i Odense, hvorefter de atter indkom i kassen. Fra 11. dec. 1745 til 11. juni 1746 var de udlånt til grev Putbus for 5 pct., og fra 11. dec. 1746 til 11. juni 1747 til apoteker von Westen i Odense. Men fra juni 1747 var der ingen liebhavere.²³⁾ Det lykkedes dog atter at få kapitalen lånt ud 1748. Da Kristiansdal og kirken overgik til Chr. Benzon, overtog han Vinds begravelse mod at få de 200 rdl. med påløbne renter: 9 rdl. 75 sk. Vedligeholdelsen påhvilede nu den nye ejer.²⁴⁾

Catharina Øllegardt von Holsten. Der blev i ryttergodsidens begravet flere officerer og andre, der på én eller anden måde havde tilknytning til Dalum. Da der ikke er efterladt nogle monumenter efter dem, og de ikke havde intim tilknytning til sognet, vil de ikke blive omtalt her. Et af de sidste mindes-

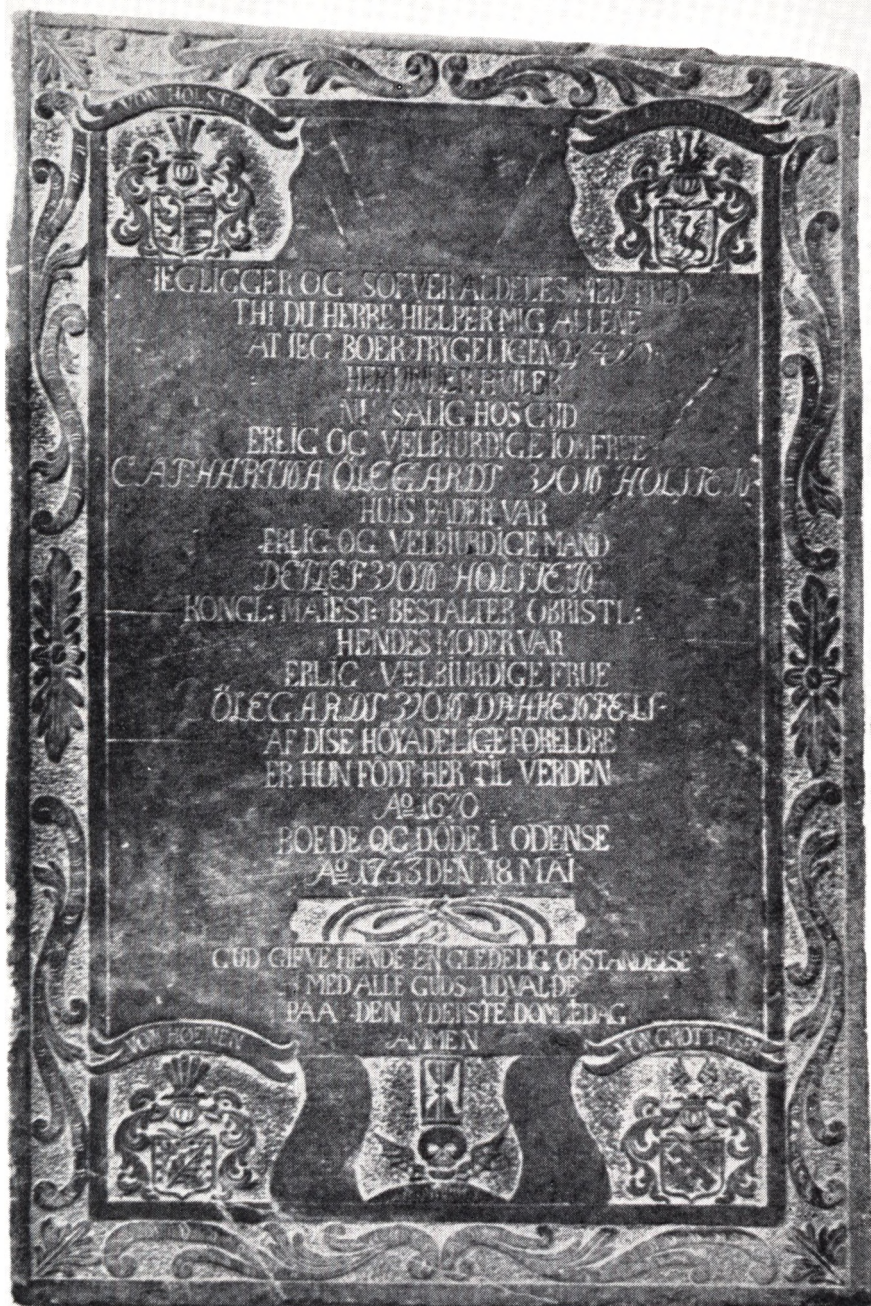

Fig. 67. Gravsten over Catharina Olegarát von Holsten.

mærker fra ryttergodstiden er rejst over den gudfrygtige frk. Catharina Øllegardt von Holsten. Der var på en auktion 1742 blevet udbudt en ligsten, som der ikke fandtes nogen ejer til. På selve auktionen meldte der sig ikke nogen køber, men kort tid efter tilbød frk. Holsten at købe stenen for 4 rdl., og hun oplyste samtidig, at det var hendes hensigt at udse sig et begravelsessted i kirken. Kirkesessionen overlod hende stenen på den betingelse, at den skulle blive i Dalum Kirke, men hun måtte lade sit eget navn med vedhørende inskription udhugge.²⁵⁾

Af billedet s. 385 ses, at denne sten stadig findes i kirken. I dens venstre side ses spor af et bogstav fra den oprindelige inskription, og de linier, der går tværs over stenen, passer ikke til den nuværende indskrift, men må have passet på den oprindelige. Desværre har det ikke været muligt at finde frem til hvem stenen først har tilhørt.

Indskriften lyder:

Ieg ligger og sofver aldeles med fred
 Thi du Herre hielper mig allene
 At ieg boer trygeligen Ps. 4, v. 9
 Herunder hviler
 Nu salig hos Gud
 Erlig og velbiurdig iomfrue
 Catharina Olegardt von Holsten
 Huis fader var
 Erlig og velbiurdige mand
 Detlef von Holsten
 Kongl. Maiest. bestalter oberstl.
 Hendes moder var
 Erlig velbiurdige frue
 Olegardt von Drakenfels
 Af dise høyadelige foreldre
 Er hun födt her til verden
 A^o 1670
 Boede og döde i Odense
 A^o 1753 den 18 mai
 Gud gifve hende en gledelig opstandelse
 Med alle Guds udvalde
 Paa den yderste dommedag
 Ammen

På stenen ses foroven til venstre von Holstens våben og til højre von Drachenfels og fornedet til venstre von Hoenens og til højre von Grothhusens.

Foruden denne sten fandtes en trætavle med et metalskilt foroven, hvorpå sås hendes navn, de fædrene og mødrene våben og 1753.

Under våbenpladen var malet følgende indskrift (gengivet med moderne retskrivning):

Se læser et billede som vidner om en adelig stamme af hvilken denne salige herunder hvilende udspirede men det Guds billede der prydede hendes sjæl og ytre sig i hendes levned var det der gjorde hende til en Jesu brud hvilken ære hun anså som sit højeste adelskab. Det første gjorde hende anselig for verden det sidste behagelig for Gud. Men så lidet som det ene formindskede hendes sorg i dette livs møjsommelighed så meget mere forøgede det andet hendes glæde i dødens bitterhed. Derfor var disse Davids ord hendes daglige mundheld i livet hendes dyrebare trøst i døden Ps. XVII, 15. Jeg skal beskue dit ansigt i retfærdighed, jeg skal mættes når jeg opvågner i dit billede.

Hun havde 1743 fået tilladelse til at erhverve et begravelsessted lige ud for den øverste kvindestol neden for koret mod en betaling af 12 rdl.²⁶⁾

Om hendes død oplyser St. Hans kirkebog, at hun døde 1753 fastebededag d. 18. maj om aftenen kl. halvgåen otte, og at hun d. 1. juni om aftenen blev udført og begravet i Kristiansdals Kirke.

Hun havde skænket adskillige midler til velgørende formål: 200 rdl. til Diernisse Hospital og 50 rdl. til Øster Hæsing Hospital. Hun lod testamenteekskutorerne bestemme over den del af sine efterladte midler, og de indsatte 350 sletdlr. i Odense Tugt- og Manufakturhus, som til gengæld hvert år skulle levere uldne varer til 12 rdl. til en fattig kone i Dalum Sogn og til seks fattige skolebørn i St. Hans Fattigskole. Den fattige kone i Dalum skulle til gengæld holde hendes gravsten og de hellige dage bestrø den med sand.²⁷⁾ Værdien af de uldne varer til gravens vedligeholdelse skulle være 2 sletdlr.

Præsten ønsker kirkegården udvidet. Da kirken blev overtaget af kronen, blev der i synsforretningen 1721 (se s. 378) sagt, at kirkegården skulle udvides, da den var for lille. Men det ser ikke ud til, at der blev gjort mere ud af dette spørgsmål før 1748, da Claus Borgen fremkom med et andragende om en udvidelse.

Af hans ansøgning fremgik, at kirkegården kun var liden og indskrænket, strækkende sig kun på den nørre og vestre ende af kirken, mens der mod syd og øst ikke var nogen kirkegård. Tilmed lå kirken mod syd blot for kreaturerne uden mindste fortov eller indhegning. Årsagen til, at denne kirkegård var så lille, skønt kirken var en af de bedste i landet, var den, at den plads, hvorpå den forrige klosterbygning havde stået, omsider ved landmålingen var blevet lagt ind under herregårdens grund, hvorfra nu dette stykke jord på den søndre side af kirken bortlejedes af ryttersessionen til mølleren, mens jorden på kirkens østre ende uden tvivl havde været hos præsten, og nu kaldtes præstens kallehauge. Claus Borgen kunne endvidere anføre, at der tit måtte graves i gamle gravsteder, og at der ofte kom hovedpander op ved anlægget af nye gravsteder.

Generalkirkeinspektionskollegiet anmodede rentekammeret, om det ville

udlægge et stk. jord syd for kirken til kirkegård og sørge for, at ryttergodsets overinspektør Hans Simonsen fik bønderne til at indhegne kirkegården med et stengærde ligesom på andre kirkegårde.²⁸⁾

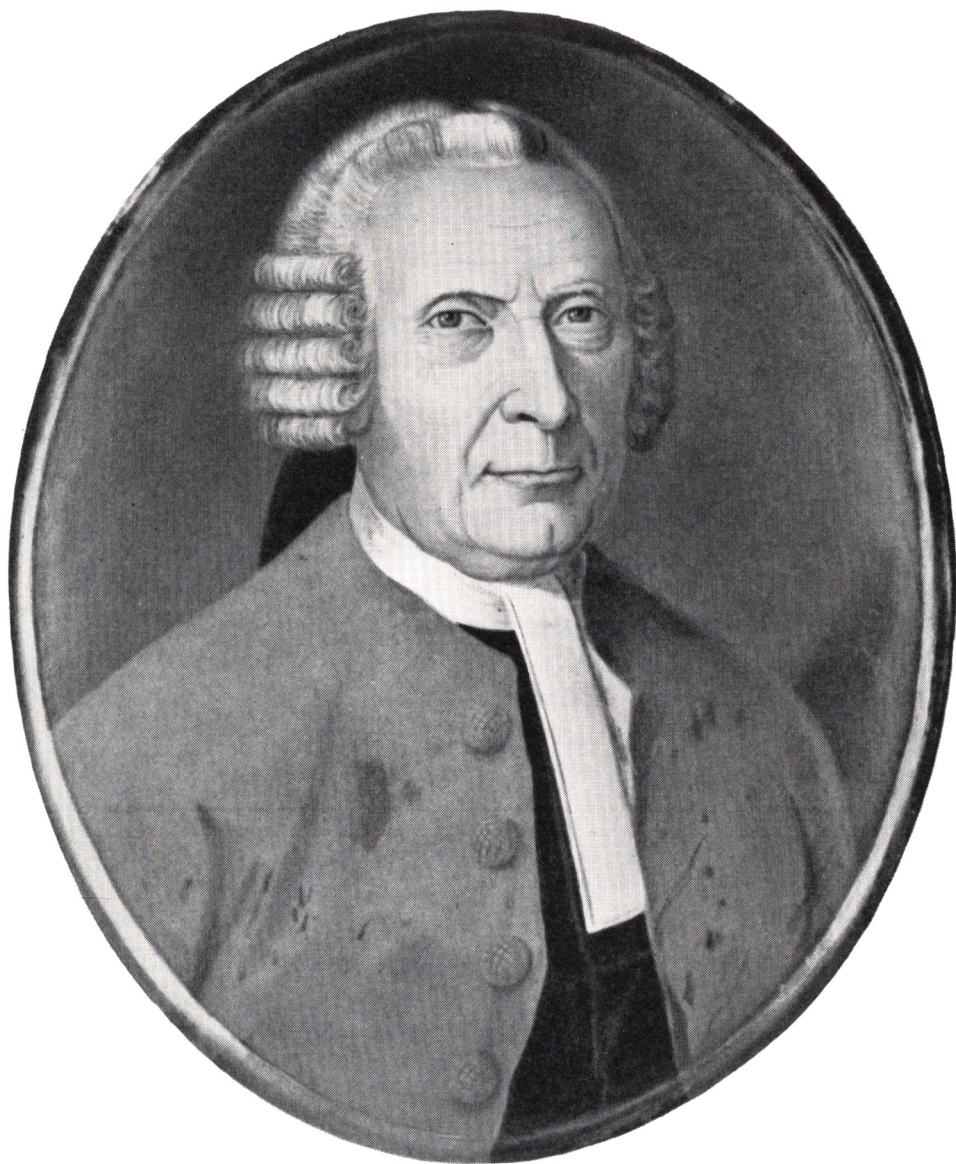
Claus Borgens henvendelse var blevet støttet af biskop Ramus, men andre myndigheder gik imod. Kirkeinspektør Hein til Stensgård erklærede den 7. dec. 1748, at han ikke kunne godkende præstens ønske, ud fra den opfattelse, at kirken var liden af indkomst, men temmelig stor af bygning med et stort tårn, så den behøvede mere reparation end nogen anden kirke i distriktet. Kirkens gæld var på dette tidspunkt godt 171 rdl., hvad den aldrig kunne betale formedelst de årlige udgifter til skolerne.²⁹⁾

Overinspektør Hans Simonsen skrev til regimentskriveren om sagen d. 12. dec. 1748 og bad ham om at høre bymændene for at få at vide, om de nu eller tidligere havde ønsket kirkegården udvidet. Hans Simonsen var dog på forhånd utilbøjelig til at anerkende præstens forslag. Hans Langsted havde så sognemændene forsamlede d. 17. dec. for at forhøre, om nogen af dem klagede over for lille begravelsesplads. Det viste sig, at sognemændene ikke ønskede nogen udvidelse. Ganske vist havde den afdøde kirkeværge Hans Christensen og den nuv. Jørgen Pedersen for et par år siden talt med præsten og givet det til ham under deres hænder, men de andre bymænd havde ikke derom været spurgt. (Det sidste komma overstreget i teksten). De indrømmede, at der af og til blev gravet menneskeknogler op, men hvis en udvidelse ville medføre bekostning, så ville de ikke være med.

De kunne gå med til at rejse et stk. mur af kampesten eller mursten mod øst ind til præstens kalvehave og ligeledes mod vest, men mere var ikke nødvendigt. Selve kirkemuren mod syd og øst havde ikke lidt nogen overlast. Og de fremhævede, at møllerens løkke mod syd var indhegnet, så risikoen for beskadigelse var langt mindre end i forrige tider, da pladsen lå som en åben malkeplads for Kristiansdal.

Under forhandlingerne fremsattes det tilbud, at præsten kunne afstå et stk. af sin kalvehave mod at få erstatning fra møllerens løkke. Så vidt ses, havde præsten tidligere fremsat et tilbud af denne art. Men nu, da han ikke kunne få kirkegård på alle sider af kirken, ville han ikke afstå noget: „Han bandede på, at det ej skete, uden kirken ganske blev omgivet med kirkegård til alle sider.“³⁰⁾

Resultatet blev, at overinspektør Hans Simonsen i sit svar til rentekammeret kunne anføre, at han ikke ville støtte præstens krav. Desuden henviste han til Claus Borgens afvisende holdning, da han havde fået tilbud om et mageskifte. I øvrigt begrundede Hans Simonsen sin holdning med, at det ville blive alt for bekosteligt og besværligt for sognemændene, hvis de f. eks. skulle transportere kampesten adskillige mil til nye kirkegårdsmure.³¹⁾

Fig. 68. Overinspektør Hans Simonsen til Erholm (1688-1768).

Under drøftelserne var der også blevet nævnt, hvor mange alen mur der evt. kunne blive tale om:

På sydsiden skulle der være 82 alen, på den vestre ende 20 alen, for den østre ende tværs over kalvehaven 57 alen og endelig fra denne østlige mur og til den gamle nordmur 24 alen. Det blev i alt 183 alen. Det er forståeligt, om sognemændene foretrak, at deres afdøde forfædre undertiden blev gravet op fremfor dette store arbejde. Forhandlingerne viste, at Claus Borgen ikke forstod at skaffe sig støtte hverken hos sognebørnene eller hos ryttergodsets myndigheder.

SKOLE, SKOLEHOLDERE OG DEGNE

Sognepræsten var fra gammel tid den danske bondes sikre autoritet i åndelige spørgsmål. Som hans medhjælper fungerede degnen, der blandt andet skulle give børnene nogen undervisning i katekismus. Den tredje faktor i sognets åndelige velfærd blev for ryttergodsets vedkommende skoleholderne.

Deegnene. Efterretningerne om degnene er få og sparsomme. Da de som regel boede i Sanderum, vil der kun blive givet enkelte træk, der kan belyse embedets stilling. Siden reformationen var det degnens vigtigste opgave at være klokker, bede ud- og indgangsbønnen, lede sangen under gudstjenesten og sørge for, at kirke og kirkegård var i sømmelig stand. De skulle undervise børnene i katekismus, så de kunne tages til alters. Hyppigt var det studenter, der fungerede som degne. Det var almindeligt, at lærere (hørere) eller studenter fra den nærmeste købstad havde degneembedet. Da de kunne have flere embeder og ikke boede i sognet, blev de kaldt løbedegne, og degneembedets indtægter gik til den latinskole, hvor degnen kom fra.

Dalum-Sanderum blev i tiden efter reformationen forsynet med degne fra latinskolen i Odense. Fra Jacob Madsens visitatsbog oplyses 1590, at 2. hører fra latinskolen i Odense var sognedegn, og at en discipel fra 2. klasse fungerede som degn og gjorde det tilfredsstillende. Denne ordning har formodentlig været gældende i praksis siden reformationen. Latinskolen var pligtig til at sørge for degneembedets besættelse, og det skete ved en stedfortræder for den hører, der egentlig skulle varetage embedet. Det latinske navn for stedfortræder var substitut, og under dette navn omtales degnene i Dalum-Sanderum meget ofte.

Degenes indtægter på Fyn efter reformationen var halvdelen af kongens andel i kvægtienden, mens den anden halvdel gik til Gråbrødre Hospital i Odense. Samme hospital fik fra 1572 kongens andel af 43 fynske sognes tiende mod forpligtelse til at bespise en skolemester, fire hørere og 30 degne fra latinskolen.¹⁾

Som nævnt boede degnen – eller snarere stedfortæderen – i Sanderum. Af Sanderum kirkebog ses, at Oluf Jacob substitut fik sin datter døbt d. 24. okt. 1652 med navnet Anna.²⁾ I et tilfælde siges dog, at substituten boede i Hjallese. Omkring 1680 nævnes (se s. 276) Abraham substitut, der

boede i et hus på møllegårdens øde jord. Men da Diderik Schult fik skøde på Dalum Kloster 1682 omtaltes en degnebolig i Sanderum, og da degnen Abraham Pedersen døde 1700, blev han begravet i Sanderum.³⁾

Hans efterfølger blev Rasmus Rasmussen Hostrup, som d. 18. juni 1704 holdt bryllup i Dalum Mølle med Mette Abrahamsdatter, enken efter Mikkel møller. Det var dette bryllup, der gav anledning til et drabeligt slagsmål (se s. 299). Også denne degn boede i Sanderum. Det nygifte par fik d. 23. marts 1705 deres førstefødte barn døbt i Sanderum Kirke, og barnet fik navnet Michel – vel efter degnekonzens første mand.

Mette Abrahamsdatter døde 1717,⁴⁾ og året efter giftede Rasmus Hostrup sig med Jehanne Elisabeth Kingo. Han døde selv 1722 og blev begravet 6. juli i Sanderum. Enken sad meget dårligt i det, og søgte 1725 om tilladelse til at gå rundt og bede om hjælp.⁵⁾

Det ser ud, som om Rasmus Hostrup alle dage havde store økonomiske problemer at slås med. Han klagede 1708 sammen med substituten i Fangel Niels Jensen til amtmand Pritzbuer over embedets ringe løn. Rasmus Hostrup anførte, at hans degnekorn ikke beløb sig til mere end 4 td. 4 skp. korn om året af de to sogne . . . „for ald voris arbeide og større mødsommelighed. . . voris iboende huse ere icke andet end nogle forhen forfaldne og snart øde kirkelader, som vi mesten delen selv har ladet opbygge og reparere, og ey er så meget jord dertil, vi så meget kål kan påsætte, vi til voris fattige og nødtørftige ophold kan fortære, da andre der imod af voris midconsorter kan have ager og eng, kræer og bæster . . . ti vi tvende fattige mænd må aflevere alt det øvrige fra os til Odense Skole og dens betjenere, såvel korn, indkomster, som midsommertiende osv. . . .“

Selv om klagen var skrevet i forbindelse med betaling af den påbudte familieskat, er det klart, at der var et misforhold mellem degneembedets indkomster og det beløb, der faktisk blev betalt til degnen.⁶⁾

Af en opgørelse fra 1723 over degnepensionerne til skolerne ses, at der fra Sanderum betaltes 15 td. 6 skp. byg og 1 td. havre og fra Dalum 5 td. byg og 4 skp. havre til Odense Skole (latinskolen).⁷⁾ Det er indlysende, at degnen, der gjorde arbejdet, ikke kunne se det betimelige i, at skolen i Odense tog broderparten af udbyttet. Gennem skattemandtallene er det tydeligt, at Rasmus Hostrup virkelig havde store vanskeligheder. Således karakteriseredes han 1713 som ganske forarmet.⁸⁾

På den anden side klagede bymændene i Sanderum 1719 over de tunge udgifter til klokker og degn. Klagen var stilet til den kommission, der skulle forestå indrettelsen af det nye ryttergods på Fyn. Bymændene ridsede udviklingen op: Oprindeligt skulle en lektiehører fra Odense synge i kirken, men siden kom der en stedfortræder og endelig havde kirkens patron antaget en degn.

Degnen havde oprindelig fået 1 skp. havre af hver af bymændene om året for at være klokker. Senere havde de givet ham hver en skp. byg i stedet for. Til gengæld skulle han så undervise ungdommen i katekismus og børnelærdom, så de af præsten kunne antages til Herrens bord. Bymændene betalte på den måde hvert år 8 td. byg i ringerkorn foruden de ca. 15 td., som de betalte til 2. lektiehører i Odense. Nu ville de selv overtage ringningen.⁹⁾

Klagen siger, at kirkens patron havde antaget en degn. Det må vist være Diderik Schult, der tænkes på her. Rasmus Hostrups forgænger kaldtes altid substitut, mens Rasmus Hostrup som regel kaldtes degn. Det ses ikke, hvordan det gik med ringerkornet i Sanderum. Men den næste degn klarede sig givetvis betydeligt bedre, end Rasmus Hostrup havde gjort.

Efterfølgeren udnævntes 1722, og det blev Rasmus Rasmussen Møller (el. Müller), der blev i embedet, til han døde 1768 i en alder af 77 år. Han optrådte regelmæssigt som køber af kvægtienden af Dalum Sogn. Da der 1749 skulle lignedes til betaling af prinsesseudstyr, blev han sat til at betale 5 rdl., hvilket var $\frac{1}{10}$ af hans årlige indkomst. Sammenlignet med præsten, der betalte 50 rdl., var det selvfølgelig en beskedent indtægt, men alligevel meget bedre end i begyndelsen af århundredet.¹⁰⁾

Rytterskolerne. År 1721 traf Frederik IV beslutning om oprettelse af 240 skoler inden for ryttergodsets område, og dermed blev der for første gang i Danmarks historie af det offentlige gennemført en betalingsfri og obligatorisk undervisning af en del af bondestandens børn. Bag denne så betydningsfulde bestemmelse lå den spirende pietisme, der allerede var mærkbar ved forordningen om fattigvæsenet 1708. Det primære formål med rytterskolerne var at give børnene et elementært grundlag i deres kristne lære.

Der skulle oprettes 20 skoler i hvert rytterdistrikt med 280 td. hartk. til hver skole. Der var nogen diskussion om, hvilke bygninger der kunne anvendes til formålet. Der var i begyndelsen forslag fremme om at finde egnede gadehuse eller rytterboliger. Men regeringen blev klar over, at der måtte bygges nye bygninger, og ved kgl. resolution af 23. aug. 1721 bekendtgjordes, at der skulle bygges 5 grundmurede skoler pr. år i hvert distrikt

I det fynske rytterdistrikt byggedes der skoler i Åsum, Hunderup, Hjaltese, Fangel, Bellinge, Brændekilde, Sanderum, Brylle, Tommerup, Verninge, Orte, Skalbjerg, Koelbjerg, Hindevad, Pårup, Korup, Ubberud, Broby, Allesø og Lumby. Bygningen af disse 20 skoler blev ved kontrakt af 17. april 1722 overdraget hofgartner Johan Krieger for et beløb af 600 rdl. pr. stk., hvilket var det højeste beløb for hele landet.¹¹⁾

Det bør bemærkes, at der fra lokal side var fremkommet et initiativ til oprettelse af en skole i Dalum, idet sognepræst Claus Borgen i en henvendelse

til rytter- og relutionskommissionen af 21. sept. 1718 slog til lyd for, at der anlagdes en skole i Dalum-Sanderum, hvor skolemesteren kunne oplære de unge i gudsfrygt og kristendom, og Claus Borgen tilbød efter fattig evne at kontribuere en vis sum penge om året til skolemesteren.¹²⁾

De fynske skoler byggedes 1722–24 af Johan Krieger. Skolerne skulle være grundmurede efter den af muremester Lars Erichsen i rentekammeret indleverede afritzning. Rytterbønderne skulle hjælpe med transport af materialer og i øvrigt hjælpe til med udførelsen. Transporten måtte dog ikke lægges på et for bønderne ubelejligt tidspunkt – og i hvert fald ikke i pløjesejde- eller høsttid. Håndværkerne skulle have gratis logis hos bønderne.¹³⁾

Skolehusene skulle være 21 alen lange, 12 alen brede – indvendig mål – højden $4\frac{1}{2}$ alen under bjælkerne, i grunden skulle murtykkelsen være 2 sten tyk og over horisonten $1\frac{1}{2}$ sten, taget skulle være af teglsten. Der skulle være 2 kakkellovne, den ene i skolen, den anden i skolemesterens stue. Til eleverne skulle der være to skoleborde på henholdsvis 5 og 6 alen og tre korte bjælker (vel til at sidde på). Gulvet skulle være af mursten. Foruden skolestuen skulle der være en lejlighed til læreren. De forskellige lokaliteters placering ses af tegningen s. 395.¹⁴⁾

Skoleholderen fik ansvaret for, at bygningerne ikke led overlast. Hvis han ved uforsigtighed slog ruderne i stykker, skulle han selv betale reparationerne. Han gjordes også ansvarlig for børnenes ødelæggelser: „Så som man haver eksempler på, at børnene ved deres legeri og spil kaster sten på taget for at have fornøjelsen af samme stens nedrulning, hvilket forårsager tagstenenes istøckerslagelse, hvormed skoleholderen skal have vedbørlig indseende . . . . .“

Der skulle hvert år finde syning sted ved amtmand, kirkeinspektør og provst. Da de mange børn forårsagede stor slitage, skulle logementerne hvert år spækkes og hvidtes indvendig.¹⁵⁾ Ligesom for kirkernes vedkommende blev den almindelige vedligeholdelse bortliciteret til håndværkere. Ved en licitation 1726 indgav muremester Nicolai Kruise, Odense, tilbud om at holde skolerne for 3 rdl. pr. stk. pr. år, og for de følgende år blev det prisen.¹⁶⁾

Kakkellovnene var i de fynske skoler lavet af tegl, men 1747 ansøgte ryttergodsinspektør Hans Simonsen og kirkeinspektør Hein kongen om tilladelse til at lade opsætte jernkakkellovne, som bedre kunne forsyne ungdommen med varme og krævede mindre brændsel. Takket være de gode kornpriser var kirkekassen i stand til at betale for de 20 jernovne. Murerne, der holdt skolerne vedlige, var villige til at opsætte ovnene mod at få stenene fra de gamle. Prisen for de 20 ovne ville blive 333 rdl. 2 mk. plus jernklammer til at hæfte pladerne sammen med (3–4 mk. pr. ovn).¹⁷⁾

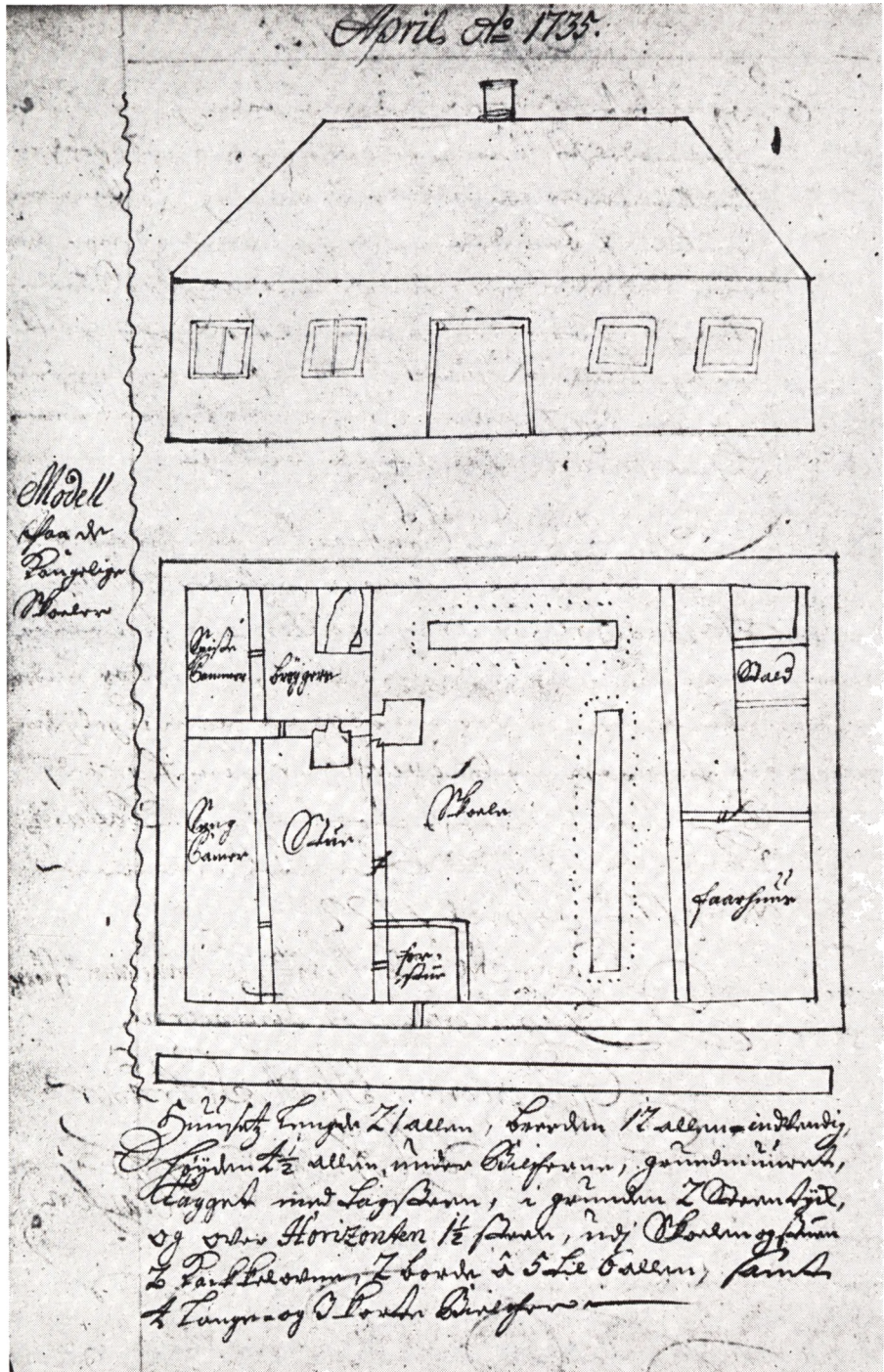

Fig. 69. Rids af rytterskole.

Frederik d. V resolverede d. 16. jan. 1748, at der til de grundmurede skoler i Fyn anskaffedes jernovne. De skulle være af norsk fabrikat og ikke større end på hver to skpd. vægt og af den slags med støbte false, som uden klammer selv hæftede sig sammen.¹⁸⁾

Det ser ud til, at de fynske skoler gennemgående var solidt byggede. Der var ikke større reparationer i de første år. Desværre ses det ikke, hvornår Hjalles Skole stod færdig. Den blev placeret på den grund, hvor Hjalles Kirke i sin tid havde ligget. Den holdt indtil 1878, da den blev revet ned og erstattet af en ny bygning, der beholdt den gamle indskriftplade. Se billede s. 397. Teksten på indskrifttavlen ses under billedet fig. 71 (s. 398).

Skoleholderne. Med oprettelsen af rytterskolerne kom der en ny øvrighedsperson ind i hverdagen i Hjalles. Der blev 1721 udfærdiget en instruks for skoleholderen eller skolemesteren, Enkelte punkter gengives her:

1. Han skal daglig holde skole i det dertil beskikkede hus . . . og han bør ikke alene undervise boemænds, husmænds og indersters børn, men også deres tyende, når de sligt af hannem begærer. 2. skulle der findes forældre-løse børn, der lever af deres almisser, bør han og antage sig dennem og ikke mindre besørge deres undervisning. 3. Børnene skal møde fra deres femte år. Hvis forældrene holder deres børn fra skolen, skal det anmeldes til præsten, som skal formane forældrene, og hvis det ikke hjælper, skal de anmeldes til amtmanden . . . som efter sagens omstændigheder skal sørge for, at forældrene bliver straffede med bøder eller med fængsel på vand og brød eller også stå åbenbar skrifte. 4. Skolemesteren må ikke tage hensyn til forældrenes tilstand og formue. 6. For at forældrene ikke skal savne børnenes hjælp og tjeneste, da ser skolemesteren derhen, at børn over otte år, som om formiddagen har været i skole, bliver hjemme om eftermiddagen – eller omvendt.

7. Fra påske til Michaelis dag (29. sept.) holdes der skole fra kl. 7–11 og igen fra kl. 2–6. Men fra Michaelis dag til påske fra kl. 8–12 og kl. 2–4.

8. Hver morgen skal han begynde med en bøn, således at der først synges en morgensalme. Siden læses morgenbønnen samt et kapitel af den hellige skrift og endelig synges en pønitense (bods) – eller anden åndelig salme. Alle børnene skal ligge på deres knæ, mens morgenbønnen læses. 9. Han bør se til, at drengene sidder ved et eller flere borde for dem selv, og pigerne for dem selv, såsom de ingenlunde må sidde blandt hverandre. 10. Han skal lære dem Luthers lille katekismus udenad og den i stiftet brugelige forklaring, men ikke udenad . . . såsom det er bedre at kunne gøre rede for menigen end at kunne læse ordene op uden at forstå dem. 11. Han skal lære børnene at læse indenad, og hvis forældrene begærer det, at skrive og regne, hvorfor forældrene betaler for hvert barn 8 sk. pr. måned til skrivematerialer.

Fig. 70. Skolebygningen, der afløste rytterskolen efter 1878.

12. Der slutes med bøn og salmesang. Før middagspausen skal han læse 2-4 artikler af lovbogen. 14. Mens børnene er i skole, skal skolemesteren for alting nøje give agt på, at de ikke bander, bruger skældsord og utugtig snak eller støje, kives eller slås.

21. Han må ingenlunde med hug og slag ilde medhandle børnene, men deres fejl skal han på lemfærdigste måde søge at rette. Findes nogen uflittig til at læse, da lader han sådan en sidde længere i skolen end de andre. Dog bør han gøre forskel imellem børnenes nemme, med hvilket en kan være bedre begavet end en anden og derfor i kortere tid fatte det, som en anden må have længere tid til at lære. Vil hans formaninger og den mådelige straf, han lader børnene udstå med at sidde længere i skole end de andre, intet hjælpe, siger han det til deres forældre, af hvilke (eller af ham i deres nærværelse) de da med ris efter deres forseelses beskaffenhed straffes. 22. Han må ikke af forældrene tage imod betalingen for undervisning i læsning . . . han skal nøjes med den ham tillagte løn på 24 rdl. årligt. Den betales ham kvartalsvis af kirkeinspektøren. Derudover skal han have tre læs skovbrænde, et læs tørv, et lispd. hø og et lispd. halmfoder af hver td. hrtk. og skal han nyde fri græsning blandt bøndernes kvæg til tvende

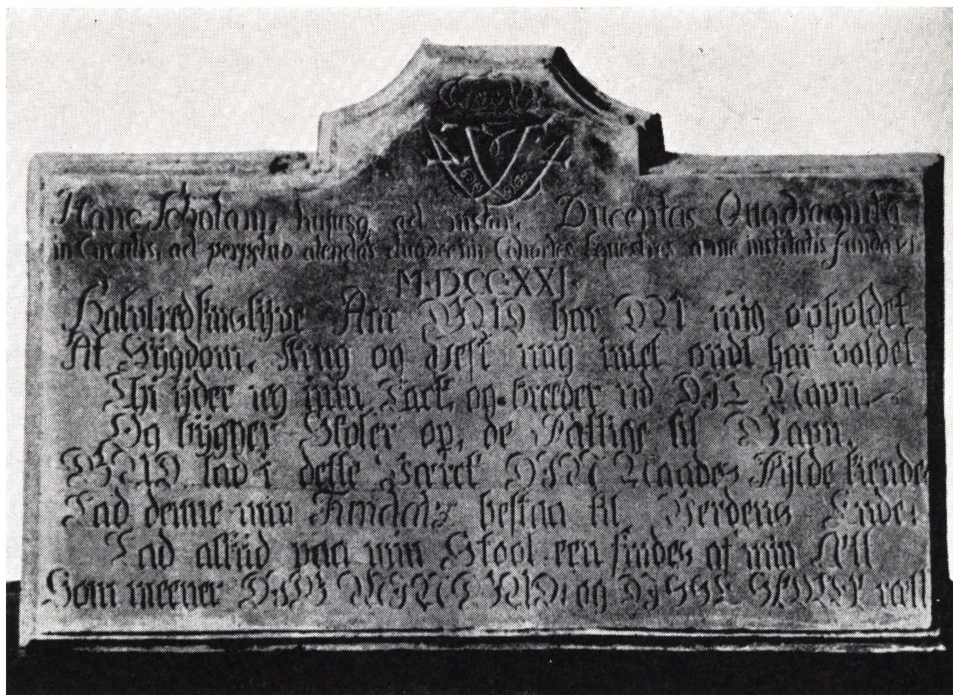

Fig. 71. Indskriftplade fra rytterskolerne.

køer og seks får, og han skal være fritaget for alle skatter, kontributioner og pålæg, hvad navn de end kunne have. De husmænd, der har børn, skal gøre skolemesteren to dages arbejde om året eller betale 1 mk.¹⁹⁾

Skolemesteren blev antaget af provst og amtmand. Præsten skulle føre tilsyn med hans arbejde og komme i skolen én gang om ugen, mens amtmand og provst skulle komme to gange om året.

Fra ryttergodstiden kendes tre skolemestre fra Hjallese. Den første var Gorm Jørgensen, der omtales første gang i kirkeregnskaberne fra 1725. Han flyttede fra Hjallese 1733 og var, da han døde 1738, skolelærer i Sanderum. Han var gift med Anna Maria Nielsdatter Møller, som efter hans død giftede sig med efterfølgeren som skoleholder i Sanderum: Johan Monrad. En søn af Gorm Jørgensen var Chr. Gormsen Biering, der grundlagde Fyens Stiftstidende.²⁰⁾

Gorm Jørgensens efterfølger i Hjallese blev Christian Holm, der flyttede allerede 1735 og afløstes af Lars Hansen, der forblev i embedet resten af ryttergodstiden. Han døde 1771.²¹⁾

Om skoleholderens undervisning siges i forbindelse med bispevisitatsen 1733, at ungdommen var vel oplyst, men Claus Borgen havde klaget over

menighedens uvilje (både i Dalum og Sanderum) mod at holde deres børn i skole „da der dog var to kongelige skoler i sognene“. Sognemændene blev vist til rette og lovede bedring.²²⁾ Man kan se sognebørnene dukke hovederne under den biskoppelige formaning.

Den stærkt pietistiske konge Christian VI var heller ikke helt tilfreds med resultaterne, og i et reskript fra 1737 anførtes som grund almuens manglende oplysning blandt andet en lunken kristendom hos såvel skoleholderne som hos dem igen, der skulle have indseende med dem.²³⁾

Det var som nævnt sognepræsten, der skulle føre det daglige tilsyn med skoleholderen, og han skulle også attestere, før skoleholderen kunne få sin løn. Fra Claus Borgens tid synes der ikke at have været vanskeligheder af nogen art. Men da Jochum Klog kom til, blev der spektakel. Efteråret 1752 klagede Lars Hansen til biskop Ramus over, at han ikke ved udgangen af september kunne få sin løn, da præsten nægtede at attestere. Da Jochum Klog skulle gøre rede for dette, udtalte han i sin erklæring, at han anså skoleholderen for uskikket til at varetage sit embede. Han anførte blandt andet, at han ikke havde skriverhånd, at han ikke kunne lære børnene at læse og skrive, og endelig viste han ulydighed mod sin præst. Beskyldningen for uduelighed ramte jo de myndigheder, der skulle føre tilsyn, og som havde kendt Lars Hansen gennem mange år. Ryttergodsinspektør Hans Simonsen og provsten Jacob Ramus aflagde skolen i Hjallesø et besøg for at overvære undervisningen. Hans Simonsen kunne indberette, at de havde fundet, at børnene kunne skrive, læse i bøger samt besvare de stillede spørgsmål, „og manglede det ikke at skoleholderen meget vel kunne lære børnene at skrive, såvidt de behøvede og kunne være tjente med“. Også bymændene var blevet spurgt om deres mening om skoleholderen, og de fandt, at de intet havde at udsætte hverken på hans levned eller lærdom. Dette afgav ikke grundlag for kritik af skolelæreren, og Hans Simonsen og Jacob Ramus henstillede til sognepræsten, at han med fornuft ville bruge den myndighed, instruksens tillagde hans embede.²⁴⁾

Som ryttergodsinspektør var Hans Simonsen en redelig og samvittighedsfuld mand, der ikke kunne beskyldes for ikke at have ført tilstrækkeligt tilsyn. Hans ord var garanti for, at Lars Hansen evnede at opfylde de krav, der stilledes til ham. Det vil erindres, at Jochum Klog var blevet karakteriseret som noget vidtløftig. Han alene må bære ansvaret for denne episode, der lykkeligvis ikke bragte langvarig uro ind i sognet.

BILAG

I Fortegnelse over bymændene i Hjallesø 1662-1688 ..	403
II Bymændene i Hjallesø o. 1688-1764	404
III Begravelser i Iver Vinds kapel.	410

Bilag I

Fortegnelse over bymændene i Hjallesø 1662–1688

Med matriklen af 1688 som udgangspunkt er forsøgt en oversigt ført tilbage til 1662. Ligesom i lensmændenes jordebøger gør der sig den vanskelighed gældende, at en ejendom hyppigt anføres med den forrige fæsters navn. Ødegårdsproblemet, en ret hyppig skiften ejendomme og flere fæsteres overtagelse af ikke-besatte ejendomme for en kortere eller længere periode gør det vanskeligt at bringe en absolut sikker rækkefølge.

Matriklen 1688

(tallene i parentes henviser til 1681)

1. Anders Jørgensen (5)
2. Rasmus Pedersen (2)
3. Jens Hansen (3)
4. Morten Rasmussen (6)
5. Hans Laursen (7)
6. Jørgen Pedersen (9)
7. Poul Svendsen (4)
8. Rasmus Jensen (1)
9. Mads Hansen (8)
10. Anders Poulsen (10)
11. Peder Nielsen (11)
12. Claus Andersen (12)
13. Rasmus Laursen (13)
14. Hans Stephensen (14)
15. Hans Mortensen og Henrik Pedersen. Tilforn Niels Andersen Juel (15).
16. Knud Andersen Juel. Tilforn Hans Nielsen?
17. Anders Jacobsens enke (Anders Jacobsen er nr. 12 1672)
18. Christen Hansen (16)
19. Niels Pedersen (17)
20. Rasmus Rasmussen (præstebonden)

1681

(tallene i parentes henviser til 1672)

1. Rasmus Jensen (1)
2. Rasmus Pedersen (2)
3. Jens Hansen i Hjallesø Torp (3)
4. Poul Svendsen i Hjallesø Torp (4)
5. Anders bunde (5)
6. Morten Rasmussen (18)
7. Hans Laursen (15)
8. Mads Hansen (17)
9. Jørgen Pedersen Brod (6)
10. Anders Poulsen (7)
11. Peder Nielsen (8)
12. Claus Andersen (9)
13. Rasmus Laursen (10)

14. Hans Stephensen (11) (matr. 1680 har H. St. og Morten Andersen)
15. Niels Andersen (16)
16. Christen Hansen (?)
17. Niels Pedersen (matr. 1680 oplyser, at N. P. nu har fæstet den gård, som Hans Nielsen og Niels Hansen havde som nr. 7 1664)
18. Hans Sholte sandmand (en husmand)
19. Hans møller

Som kilde til 1681 er benyttet: Od. og Rug. anter: Konsumtion-familie – og folkeskat. Fortegnelsen anfører ikke alle fæstere.

1672

(tallene i parentes er fra 1664)

1. Rasmus Jensen (14)
2. Rasmus Pedersen (13)
3. Jens Hansen (15)
4. Poul Svendsen (16)
5. Anders bonde (17)
6. Peder Brod (3)
7. Anders Poulsen (2)
8. Peder Nielsen (4)
9. Hans Jensen (6)
10. Rasmus Laursen (5)
11. Morten Andersen (20)
12. Anders Jacobsen (10)
13. Jacob Staffensen (?)
14. Niels Hansen (11)
15. Hans Laursen (?)
16. Hans Mortensen (8)
17. Mads Hansen (1)
18. Morten Rasmussen (12)
19. Rasmus Rasmussen (præstebonden) (matr. 1680 nævner foruden R. R. også Chr. Pedersen i præstebolet)

Som kilde til 1672 er benyttet mandtalsliste i amtsregnskaberne.

1664

(tallene i parentes er fra 1662)

1. Unge Mads Hansen (1)
2. Knud Jensen (2) (han døde 1662)
3. Peder Hansen Brod (3)
4. Peder Nielsen (4)
5. Rasmus Laursen (5)
6. Hans Jensen (7)
7. Hans Nielsen og Niels Hansen (8)
8. Niels Andersen Juel (9)
9. Anders Jørgensen (10)
10. Anders Jacobsen (11)
11. Niels Hansen (12)
12. Morten Rasmussen (13)
13. Laurits Hansen (14)
14. Rasmus Jensen (15)
15. Jens Hansen (16)
16. Poul Svendsen (17)
17. Anders Jørgensen bunde (18)
18. Knud Hansen (19)
19. Hans Pedersen møller (20)
20. Morten Andersen (6)

Som kilde til 1664 er benyttet rentekammermatriklen.

1662

1. unge Mads Hansen
2. Jens Andersen (Anders Poulsen)

3. Peder Hansen Brod (Jørgen Pedersen)
4. unge Hans Rasmussen (Peder Nielsen)
5. Rasmus Laursen
6. Anders Pedersen (Hans Staffensen)
7. Hans Jensen (Claus Andersen)
8. Hans Nielsen og Niels Hansen (Niels Pedersen)
9. Niels Andersen Juel (Henrik Pedersen og Hans Mortensen)
10. gl. Mads Hansen (Christen Hansen)
11. Anders Jacobsen (Maren Andersens)
12. unge Niels Hansen
13. Morten Rasmussen
14. gl. Hans Rasmussen (Rasmus Pedersen)
15. Mads Jensen (Rasmus Jensen)
16. Jens Hansen
17. Hans Pedersen
18. Anders Jørgensen bunde
19. Knud Hansen (evt. Jensen)
20. Hans Pedersen møller

Som kilde er benyttet: Rytter- og relutionskommissionen: Skøder og adkomstdokumenter 1647-1722.

Oplysninger i parentes er fra revisionskommissionen prot. Ia (ca. 1680). Navnestoffet fra matr. 1662 findes gengivet s. 237 og stemmer bedst med rentekammermatriklen af 1664.

Bilag II

Bymændene i Hjallesø o. 1688-1764.

Rækkefølgen er den, der blev anvendt i fæstebrevene i ryttergodstiden og i fortegnelsen ved salget 1764.

Nr. 1	1688	Anders Jørgensen bunde - hrtk. 10-4-0-2	indfæste
	1696	Anders Hansen, nu unge Hans Mortensen, der fik fæstebrev 19-12-1693 efter Anders Hansens død	3 rdl.
	1724	Christopher Hansen fra Hunderup, der ægter Hans Mortensens datter	40 rdl.
	1758	6-2 Iver Christophersen, skal underholde forældrene.	
Nr. 2	1688	Rasmus Pedersen - hrtk. 10-1-1-1	
	1696	Niels Rasmussen. Tilforn Rasmus Pedersen.	
	1717	27-12 Peder Nielsen af Dalum, når Niels Rasmussen dør, eller forældrene vil afstå gården	60 rdl.
		Reduceret hartkorn 7-6-0-0	
	1764	3-2 Hans Pedersen af Hjallesø efter forældrene, der skal underholdes af sønnen	25 rdl.

Nr. 3 (i matr. 1688 nr. 4) – hrtk. 10-1-0-2			
	1688	Morten Rasmussen.	
	1690	Jørgen Rasmussen.	
	1701	23-12 Peder Nielsen efter Jørgen Rasmussens død. Ægter enken	36 sldlr.
	1728	15-7 Niels Hansen, der vil ægte Peder Nielsens enke	15 rdl.
	1748	16-8 Niels Pedersen, tjenende sin moder Niels Hansens enke. Hun skal underholdes	20 rdl.
Nr. 4 (i matr. 1688 nr. 3) (Hjallese Torp) – hrtk. 10-1-0-2			
	1688	Jens Hansen.	
	1690	Mads Rasmussen (rtk. inkvisitionsprot.).	
	1694	Erik Jørgensen (bilag til amtsregnskaber).	
	1694	22-11 Frands Ibsen, da Erik Jørgensen blev fradømt gården formedelst udygtigheds skyld.	
	1725	7-9 fhv. dragon Peder Hansen. Frands Ibsen, enkemand, op- lader gården p. g. a. alderdom og svaghed. Peder Hansen ægter hans datter	30 rdl.
	1749	4-9 Jens Pedersen. Ægter Peder Hansens enke.	16 rdl.
Nr. 5			
	1688	Hans Laursen – hrtk. 10-3-0-0	
	1696	Christen Christensen (af skattemandtallene ses, at han har haft gården allerede 1682).	
	1699	28-2 Laurs Laursen. Chr. Christensen afstår gården p. g. a. alderdom og svaghed, mod underhold	21 sldlr.
	1724	6-4 Velagte unge karl Laurs Laursen f. i Hjallese. Faderen fradøde gården.	
	1764	3-2 Rasmus Pedersen af Hjallese. Gifter sig med datteren og underholder svigerforældrene	25 rdl.
Nr. 6			
	1688	Jørgen Pedersen (Brod) – hrtk. 10-4-2-1	
	1696	Jørgen Pedersens enke, nu Rasmus Nielsen.	
	1719	8-12 Peder Jørgensen efter Rasmus Nielsen, der frivilligt fra- træder gården formedelst fattigdom	12 rdl.
	1745	26-3 Jørgen Pedersen, tjenende sin far, der er gammel og enkemand, og som skal have underhold	10 rdl.
	1755	25-7 Lars Madsen, tjenende sin fader Mads Larsen i Hjallese, overtager gården, som Jørgen Pedersen fradøde, og hvis enke han ægter	25 rdl.
Nr. 7			
	1688	Poul Svendsen (Hjallese Torp) – hrtk. 10-3-1-0	
	1705	Anders Rasmussen (oplysningen fra 1. fy. reg. regnskb., hvori siges, at Poul Svendsen har haft gården i 48 år) . .	36 rdl.
	1712	15-10 Anders Andersen efter afd. Anders Rasmussen, hvis enke han ægter	16 rdl.
	1749	4-9 Anders Andersen efter faderen.	
Nr. 8			
	1688	Rasmus Jensen – hrtk. 10-1-3-2	
	1699	28-2 Lars Pedersen efter afd. Rasmus Jensen	24 sldlr.
	1733	4-9 Unge karl Christen Laursen, der tjener sin fader, der afstår gd. p. g. a. alderdom	15 rdl.

Nr. 9	1688	Mads Hansen – hrtk. 10-3-1-0	
	1696	1-12 Til sønnen Laurs Madsen. Faderen er gammel og svage- lig og skal have underhold	4 rdl.
	1728	15-7 Mads Laursen efter moderen, sl. Laurs Madsens enke ..	15 rdl.
	1757	8-1 Ungkarl Jens Jensen af Sanderum, der ægter Mads Lar- sens enke	20 rdl.
Nr. 10 (nr. 14 i matr. 1688) – hrtk. 10-2-0-2			
	1688	Hans Steffensen.	
	1690	12-1(6)? Jens Pedersen, født i Højme, på afd. Hans Steffensens gård.	
	1724	10-8 Peder Knudsen i Hjallesø efter hans afd. farbroder, sognefogeden i Hj. Enken skal have underhold	40 rdl.
	1739	4-2 Peder Andersen tjenende i Hjallesø efter afd. Peder Knudsen, hvis enke han ægter	20 rdl.
Nr. 11			
	1688	Peder Nielsen – hrtk. 10-1-0-2	
	1705	11-5 Anders Knudsen i Hjallesø. Peder Nielsen afstår gården frivilligt p. g. a. alderdom og svaghed. De gl. folk skal have deres underhold	24 rdl.
	1741	3-2 Mads Andersen, tjenende sin moder Anders Knudsens enke. Hun skal have underhold	15 rdl.
Nr. 12			
	1688	Claus Andersen – hrtk. 10-1-1-2	
	1699	24-10 Knud Pedersen efter afd. Claus Andersen	30 sldlr.
	1727	20-12 Unge karl Rasmus Knudsen efter faderen, der afstår gd. p. g. a. alderdom og svaghed	15 rdl.
Nr. 13			
	1688	Rasmus Laursen – hrtk. 10-2-1-1	
	1696	Laurs Andersen (tilforn Rasmus L.).	
	1717	27-12 Hans Laursen i Hjallesø, når Laurs Andersen afgiver gården el. dør	40 rdl.
	1757	8-7 Ungkarl Rasmus Hansen i Hjallesø efter faderen. Han skal underholde forældrene	25 rdl.
Nr. 14 (i matriklen 1688 nr. 10)			
	1688	Anders Poulsen – hrtk. 10-2-0-2	
	1694	22-11 Fæstebrev til Rasmus Jacobsen på en gård, som Rasmus Hansen fradøde. Da gården er meget brøstfældig sættes indfæste til	1 rdl.
	1733	4-9 Peder Hansen, tjenende Rasmus Jacobsen	15 rdl.
Nr. 15			
	1688	Hans Mortensen og Henrik Pedersen – hrtk. 10-1-3-1 Fæsteforholdet er uklart for de flg. år, men o. 1696 har Henrik P. alene en gd. med hrtk. 10-1-3-1	
	1700	8-1 Rasmus Nielsen. Henrik Pedersen opgiver gd. p. g. a. alderdom	20 rdl.
	1728	31-12 Laurs Nielsen, forrige dragon ved kaptajn Cranes kom- pagni; han ægter Rasmus Nielsens enke	6 rdl.
	1763	8-1 Forrige landsoldat Peder Jørgensen. Han skal under- holde svigerforældrene	60 rdl.

Nr. 16		hrtk. 10-1-3-2	
	1688	Knud Andersen Juel, tilforn Hans Nielsen.	
	o. 1690	Knud Andersen overlader halvdelen af gården til andre p. g. a. vanskeligheder.	
	1696	Knud Andersen opgiver helt gården. Som fæstere nævnes Henrik Pedersen fra nr. 15, Hans Mortensen (kaldet gl. H. M.) og husmand Peder Ibsen. Knud Andersen og kone kaldes i amtsregnskaberne 1699/1700 for inderster hos Anders Juel (Juul), og Knud Andersen begravet 1703 i de fattiges jord. Det endelige resultat blev, at ejendommen deltes i to halvgårde. Gamle Hans Mortensen fik den ene halvdel og Peder Ibsen den anden. Peder Ibsens halve gård.	
	1699	28-2 Jens Jørgensen efter Peder Ibsen	20 sldlr.
	1729	16-7 Jens Hansen, tjenende sognepræsten i Allested. Ægter enken	6 rdl. 4 mk.
	1734	16-8 Hans Hansen, tjenende i Allested præstegård, efter broderen, der opgiver gd. formedelst hans slette tilstand ..	6 rdl. 4 mk.
	1741	28-7 Friderich Hansen, tjenende David Hansen i Højme, og som ægter enken	10 rdl.
		Hans Mortensens halvgård.	
	1730	22-7 Laurs Jørgensen, tjenende i Hjallese. Han ægter enken . (af kirkebogen ses, at gamle Hans Mortensen blev begravet d. 26. maj 1730 —102 år gl.).	10 rdl.
	1733	24-1 Christen Andersen, forrige dragon, der vil ægte Laurs Jørgensens enke	6 rdl.
	1742	4-9 Christen Jørgensen, forrige landsoldat, tjenende i Hjallese, som vil ægte Christen Andersens enke	10 rdl.
	1751	10-8 Anders Rasmussen, der ægter Chr. Jørgensens enke	12 rdl.
Nr. 17	1688	Anders Jacobsens enke - hrtk. 10-2-3-0 (i skattemandtallene nævnes Niels Andersen allerede 1681).	
	1696	Niels Andersen.	
	1709	13-5 Peder Henriksen, der skal underholde de gamle på gården	6 rdl.
	1747	9-8 Landsoldat Jørgen Jørgensen, tjenende Peder Henriksen, der afstår gd. p. g. a. alderdom og svaghed. De gamle skal have deres underhold	20 rdl.
Nr. 18	1688	Christen Hansen - hrtk. 10-1-2-0	
	1709	14-10 Sønnen Hans Christensen	16 rdl.
	1747	9-8 Hans Pedersen, tjenende Hans Christensen, hvis datter han vil ægte. Svigerfaderen skal underholdes.....	20 rdl.
Nr. 19	1688	Niels Pedersen - hrtk. 10-2-2-1	
	1717	27-12 Niels Christensen i Hjallese efter Niels Pedersens død, el. når han vil overlade gd.	10 rdl.
	1728	15-7 Jørgen Pedersen, forrige dragon i kaptajn Cranes kompagni. Både Niels Chr. og kone er døde. Hun var en søster til Jørgen Pedersen	20 rdl.

	1747	9-8	Niels Pedersen, tjenende sin fader Peder Nielsen i Hjal- lese. Han ægter Jørgen Pedersens enke	20 rdl.
	1753	18-1	Anders Andersen, der ægter Niels Pedersens enke	12 rdl.
Nr. 20			Præstebonden el. mensalbonden – hrtk. 2-4-0-0	
	1662		Christen Pedersen († 1664): ²	
	1674		Rasmus Rasmussen (amtsregnskaber).	
	1688		Rasmus Rasmussen (men amtsmatriklen siger: nu Jens Rasmussen).	
	1719	28-8	Rasmus Jensen i Hjaltese fæster efter faderen Jens Ras- mussen (Dalum præstearkiv: fæstesager) . . . . . Efter Rasmus Jensens død 1751 (Dalum præstearkiv: skiftesager) fæstedes gården til Claus Pedersen, der 1752 ægtede enken.	24 sldlr.
Nr. 21	1688		Møllegårdens øde jord bruges af alle bymændene. Gl. matr. hrtk. 12-0-0-0 Ny - - 8-4-0-1	
	1696		Anders Nielsen (Juel).	
	1705	11-8	Hans Pedersen. Anders Nielsen opgav gd. p. g. a. alder- dom og fattigdom. De gl. folk skal forsørges. . . indfæste	12 rdl.
	1729	17-7	Til Jørgen Andersen, forrige dragon, tjenende i Kille- rup på Hollufgård, hvorfra han med vilje og venskab er dimitteret. Han ægter Hans Pedersens enke	6 rdl. 4 mk.
	1736	16-11	fæstebrev til velagte unge karl Casper Jacobsen forrige landsoldat. Han ægter enken	10 rdl.
<i>Møllen</i>			I rentekammermatriklen 1662 findes en Christen sned- ker i Dalum Mølle. Desuden nævnes Hans Pedersen møller, der var død 1654, med 12 td. hrtk., som var møllegårdens indehaver (se s. 237 flg.). Amtsmatriklen 1680 omtaler Hans Pedersen møller, nu Hans Andersen med hartkorn 34-2, mens møllegd. nævnes som øde	
	1693-94		Anders møller og kone. (1. fy. reg. regnskb.).	
	1699		Mikkel møller (Amtsregnskaber: Ekstr. skatter). Han hed Mikkel Jensen (Od. amts arkiv (nr. 706) ruller over mandskab og heste 1702). Han blev begravet fra Dalum Kirke 30. juli 1703.	
	1711-12		Ingen møller eller møllerkone, men to arbejdskarle. (Od. Rug. Amter. Ekstr. skatter 1711-12).	
	1718		Kristiansdals Mølle med stampemølle fæstes af Christen Rasmussen – 20 td. kartkorn (Krigs- og portionsjorde- bogen).	
	1729	16-7	Hans Hansen. Gifter sig med enken. . . . . indfæste	80 rdl.
	1761	29-7	Niels Christensen († 1762).	
	1763	21-9	Hans Ulrich Waidtløff, der ægter enken (se nærmere under afsnittet om møllen s. 356).	
<i>Smeden</i>				
	1682		I skøde til Diderik Schult nævnes Niels smed i smede- huset, hvoraf der i årlig afgift betales	1 mk.

Fig. 72. Ambolt fra smedien i Hjallese.

- Imidlertid følges her ældre jordebøger, idet det af amtsregnskabernes folkeskat 1681 ses, at der på dette tidspunkt var en Peder Nielsen smed. Og allerede i kirkebogen 1667 siges, at d. 14. maj blev begravet to af Peder smeds børn, som kun blev otte dage gamle.
- 1699 Peder grovsmed og kone bor som inderster hos Niels Rasmussen (ejendom nr. 2) og som grovsmed nævnes Hans (Pedersen) († 1706) (Od. Rug. Amt. Ekstr. køpskatte).
- 1706 24-9 Rasmus Johansen fæster et jordløst hus, som Hans Pedersen sidst beboede og afdøde ..... indfæste 4 rdl.
Han ægtede Hans Pedersens enke.
- 1739 24-8 Hans Rasmussen, der er gift og tjener sin fader Rasmus Johansen († 1746), smeden i Hjallese, fæster huset – hrtk. 2 fj. 1 alb.
Han skal årligt betale til rytterkassen ..... 3 rdl.
foruden skatter og landgilde ..... indfæste 5 rdl.
Fra Rasmus Johansens tid findes endnu bevaret et spærhorn – speciel slags ambolt – fra 1724. Den gik i arv til Rasmus Johansens efterkommere, den bekendte smedeslægt Eibye. Om denne slægt og dens tilknytning til Hjallese se: „Håndværkerkær gennem 250 år“. Smedeslægten „Eibye“ i 7 generationer. Ved Knud Eibye. Odense 1956.

Bilag III

Begravelser i Iver Vinds kapel.

I afsnittet om kirken i ryttergodstiden er der givet en omtale af begravelser i Dalum Kirke. Som supplement hertil gives nedenfor en fortegnelse over de medlemmer af slægten Vind, der blev hensat i Vinds begravelse. Oplysningerne er først og fremmest fra en fortegnelse i Nationalmuseet, der er baseret på fund af kisteplader. Desuden er anvendt lærer Nissens optegnelser i Landsarkivet samt Danmarks adels Årbog. Da der er nævnt andre af slægten i fortegnelsen, er de, der er begravede i Dalum, sat med kursiv.

I *Iver Vind* (1590–1658) g. *Helvig Skinkel* (1602–77).

II Deres børn:

- 1) *Anne* (1622–1689) g. *Arent v. der Kuhla* (1599–1658).
- 2) *Karen* (1626–1705) g. *Preben v. Ahnen*.

III *Arent v. der Kuhlas* og *Anne Vinds* børn:

- 1) *ikke navngiven søn* (f. og d. 1649)
- 2) *Bendix v. der Kuhla* (1644–89) g. *Sophie Amalie Banner*.
- 3) *Mette* (1656–1709) g. *Christian Banner* (1655–93).
- 4) *Helvig* († 1676) g. *Mogens Krag til Kaas* (1625–76).

Preben v. Ahnen og *Karen Vinds* børn:

- 1) *Helvig v. Ahnen* d. 1734 på Lammchave (hun var ved sin død ejer af Vinds begravelse).

IV *Bendix v. der Kuhlas* og *Sophie Amalie Banners* børn:

- 1) *Arent v. der K.* (1673–75).
- 2) *Niels v. der K.* (1675–75).
- 3) *Elisabet v. der K.* (1676–76).
- 4) *Anne Vind til Løitved* (1684–1744) g. 1) kaptajn *Erik Banner* (1682–1710).
2) *Henrik Bielke Kaas* (1686–1773).

Hun er arving til begravelsen fra 1734–44.

Christian Banners og *Mette von der Kuhlas* børn:

- 1) *Niels Banner* (1680–1680) på Frederiksgave.
- 2) *Arndt Kuhla Banner* (1681–91).
- 3) *Friderich Chr. Banner* (1692–94).
- 4) *Otto Chr.* † ung.
- 5) *Anders* † ung.

Mogens Krag til Kaas og *Helvig v. der Kuhlas* børn:

- 1) *Arendt Krag* (1670–1718).

Mogens Krag havde i 1. ægteskab med *Dorothea Rosenkrantz* en datter *Christenze Maria Krag* (1665–1703), g. major *Ræder* (Reder el. Redder). Hun blev begravet i Dalum Kirke 18. maj 1703.

V *Arendt Krag*s søn var

Christian Krag (1706–62) kaptajn i Norge. Han arvede begravelsen efter *Anne Vind til Løitved* († 1744).

En broder til Christian Banner (III,3) var Tim til Tøystrup, der 1694 blev gift med *Helvig Else Urne* til Tøystrup. Efter hans død (1703) giftede hun sig med Erik Flemming Ulfeldt til Raschenberg († 1732), som satte alle hendes ejendele over styr, og hun fragik arv og gæld og boede på torvet i Odense og blev begravet i Dalum Kirke maj 1742.

KILDEHENVISNINGER

Forkortelser.

Fy.rtg. = ryttergodsarkivet i Landsarkivet f. Fyn. H. T. = Historisk Tidsskrift. LA = Landsarkivet f. Fyn. RA = Rigsarkivet. Rtk. = rentekammeret. (Alle henvisninger til rentekammeret dækker stof i Rigsarkivet.) Reg.skr. = regimetskrivningen. Ryt.rel.kom. = rytter- og relocationskommissionen. Når intet andet anføres, findes den anførte kilde i Landsarkivet f. Fyn. Det biografiske stof er fortrinsvis fra Dansk biografisk Leksikon (DBL), Danmarks adels Årbog (DA) og Wibergs præstehistorie (Wiberg). Kildehenvisninger, der kun dækker et enkelt afsnit, anføres med forkortelser i forbindelse med afsnittet.

DALUM I JENS LASSENS BESIDDELSE

Jens Lassen s. 217-221

- 1) DBL XIV, s. 104-105. Fyens Stiftstidendes kronik 24. febr. 1957.
- 2) Rtk. B (1660-79). Afregninger III 69-73, 7/8-1658 - 1/5-1664.
- 3) Skatkammerets besoldningsbog A fol. 480, RA.
- 4) De da. Sukkerfabrikker 1872-1923, Et festskrift v. Povl Drachmann og L. Estrup 1922, s. 14.
- 5) Rtk. Afregn. III 70 D 8/5-1657 - 8/8-1658.
- 6) Rtk. Afregn. III 70 D 8/5-1657 - 8/8-1658.
- 7) Rtk. Afregn. III, læg mrk. 7/8-1658 - 1/5-1664. Org. kongebrev 7/8-1658.
- 8) Da. Samlinger I. række, bind IV s. 310-24 og bind VI s. 373-74.
- 9) Rtk. Afregn. III, 73 C. Antegnelser „11/12-1686“.
- 10) Bestalling som admiralitetsråd 6/9-1661. Rtk.'s bestallinger I 1661-64 fol. 20-21, nr. 15.
Rtk.'s udnævnelser. Afregningsbog D fol. 36.
Udnævnelse til landsdommer 24/8-1661. Fy. og Smål. reg. 1660-70, VIII, 23.
- 11) C. F. Wegener. Abrahamstrup II s. 225-26.
- 12) Brev til Hans Schack fra Jens Lassen i Schacks arkiv 4/6-1671. RA.
- 13) do 14/4-1665. RA.

Udlæg af krongods s. 221-223

- 14) C. Christiansen: Bidrag til den danske statshusholdnings historie I s. 441 flg.
- 15) Rtk. afregn. III, 70 C.
- 16) Skøde til Jens Lassen 1/5-1662, koncepter, læg mrk. Dalum Kloster nr. 41. RA.
- 17) Skøde til Jens Lassen 27/7-1664, koncepter og indlæg.
- 18) Samme kilde.
- 19) Amtsskriverens skatteregnskaber i LA. pakke nr. 81.

Revisionskommissionen rammer Jens Lassen s. 224-234

- 20) Oplysning i LA's registratur over Jens Lassen.
- 21) Fynske Årbøger IV, 1950 s. 23, brev af 2. jan. 1676 fra Schested til Griffenfeld.
- 22) Rockstroh: Udviklingen af den nationale hær i Danmark II s. 21.
- 23) H. T. VII, bd. 4 s. 1-120 om revisionskommissionen ved Carl S. Christiansen.
- 24) Kommissionen ophævedes 16 maj 1684. H. T. VII, 4 s. 53-54.
- 25) RA: Kommissionsakter vedk. udlæg til kongen i henhold til revisionskommissionens domme 1681-83. Rtk. C. A. a VI. 3 (citeres: Rev.kom.). Prot. I a, fol. 1 flg.
- 26) Rtk. sekretariat. Div. breve, dok., akter og udlæg til kongen i h. t. rev.kom.'s domme 1680-85. Nr. 3 vedr. udlæg fra landsdommer Jens Lassen (citeres: Rev.kom. div. breve) 8. jan. 1681.
- 27) Rev.kom. div. breve, fra Erik Sehested 9. jan. 1681.
- 28) Samme kilde til Winterfeldt 18. jan. 1681.
- 29) Rev.kom., prot. I a, fol. 4-10.
- 30) Rev.kom. div. breve.
- 31) Fyns Stifts Kontors kopibog 1680-82 fol. 213, 25. maj 1680. RA.
- 32) Rev.kom. div. breve u. d. til Amtstuen efter 1680.
- 33) Det danske folks historie V s. 151.
- 34) C. Christiansen: Bidrag til den danske statshusholdnings historie II, s. 512 flg.
- 35) Rev. kom. div. breve 9. dec. 1682.
- 36) Kgl. resolutioner gennem Rtk. af 25. juni 1683.
- 37) H. T. VII, 4 s. 94-95.
- 38) Rev.kom. div. breve: Memorial ang. Jens Lassens udlæg 26. marts 1682.
- 39) Samme kilde, 9. dec. 1682.
- 40) Samme kilde.
- 41) Samme kilde, 11. dec. 1684.
- 42) C. Christiansen, anførte værk II s. 311.
- 43) Rtk. afregn. III C, 29. marts 1684, fra Rtk. til Chr. V.

- 44) Rev.kom. div. breve, 17. juli 1683.
- 45) Afregn. III C. 11. dec. 1686. RA.
- 46) Skattekammerets besoldningsbog B, fol. 314. RA.
- 47) Afregn. III. 71. j.nr. 191. RA.
48. Decisioner i henh. t. kgl. befaling 30. nov. 1686. RA.
- 49) Kgl. resolutioner gennem rtk. 21. aug. 1688.
- 50) Samme kilde 25. jan. 1690.
- 51) Samme kilde 24. jan. 1692.
- 52) C. Christiansen, anførte værk II s. 731 flg.
- 53) Odense Amts Arkiv: Kgl. orig. reskripter 4. febr. 1715.
- 54) Kgl. resolutioner gennem rtk. 13. febr. 1703.
- 55) Breve i Reventlows ark. 22. maj 1684 og 15. marts 1685. RA.
- 56) Samme kilde 15. marts 1685.
- 57) Afregn. III, 73 D (1674-1726). Rtk.
- 58) Samme kilde.

Jens Lassens skøde på Dalum Kloster s. 234-236

- 1) Kronens skøder II s. 133. Koncepter og indlæg til skødebogen. RA.
- 2) LA. Amtsskriverens skatteregnskab 17. årh. pk. nr. 80.
- 3) Samme kilde pk. nr. 81.

Dalum-Hjallese o. 1662-o. 1681 s. 236-243

- 4) Rtk. Kammerkancelliet. Fyns Matricul 1662 1. del fol. 343-49.
- 5) Smeden er en slags embedsmand, hvorfor bymændene har betalt hans afgift.
- 6) Koncepter og indlæg til skøde af 1. maj 1662. RA.
- 7) Skøde til Jens Lassen 27. juli 1664. Koncepter og indlæg til skødebogen. Kgl. resolution 23. sept. 1664. RA.
- 8) Rev.kom. prot. I a fol. 97 (se note 25 og 26, ovenfor).
- 9) Rev.kom. div. breve under 24. juni 1683.
- 10) Samme kilde, læg nr. 10 u. d., men efter jan. 1681.
- 11) Rev.kom. div. breve, læg nr. 10. Remonstration fra J. L. til amtstuen u. d.
- 12) Afregn. III, 73 D, „11/12-1686“. RA.
- 13) Det fynske ryttergodsark., fæstebreve.
- 14) LA. amtskriverens skatteregnskab pk. nr. 80.
- 15) Samme kilde pk. nr. 79.
- 16) RA. Odense og Rugårds amters regnsk. Konsumtions-, familie- og folkeskatsregnsk. 1672-74, fol. 53 flg.
- 17) Samme kilde, 1675-89.

Jens Lassen i Dalum-tiden s. 243-245

- 18) Afregn. III 71. RA.
- 19) Samme kilde, III 73 C „11/12-1686“, post 13, 14 og 15.
- 20) LA. amtskriverens skatteregn. nr. 78.
- 21) Samme kilde nr. 80.
- 22) Samme kilde.
- 23) Samme kilde pk. nr. 81.
- 24) Kgl. resolutioner gennem rentek. 4. sept. 1666. RA.
- 25) Afregn. III 72. RA.
- 26) Afregn. III 73 A.
- 27) Afregn. III 73 C.
- 28) Afregn. III 73 C.
- 29) Afregn. III C mrk. beviser vedk. antegnelserne udi admiralitetsråd Jens Lassens prætentionsregn.

Jens Lassens processer s. 245-247

- 30) Fyens Stiftstidende 23. jan. 1957.
- 31) Od. Byfogeds Ark. Dokumenter til tingbogen 1544 til 1719, 10/12-1661.
- 32) Od. tingbog 1695-98, fol. 126, 20/1-1696.
- 33) LA. registratursedler: Uddrag af Holmens Kirkes dåbsbog 1648-70.

Jens Lassens datter s. 248-250

- 34) Hans Brix: Analyser og problemer IV, s. 66-93. G. L. Wad: Fra Fyens fortid IV, s. 77-80.

PRÆST OG KIRKE EFTER 1662

Niels Bang forlader Dalum s. 251-253

- 35) Fy.rtg. Kirkesessionen. Korrespd. 1720-66. Synsf. 9. april 1720.
- 36) Sognekaldsark. B 11. 23. juli 1666 og 19. nov. 1666.

Jens Pedersen Bergendal s. 253-258

- 37) Kirkehistoriske Saml. III, 5, s. 189-92. Fyens Stifts Bispæark. Stiftets alm. breve 1651-70, 18. maj 1667.
- 38) Katalog over Karen Brahes bibliotek v. Anne Riising (1956) s. 111 og s. 157. (En samlet fortegnelse over hans produktion findes i H. Ehrencron-Müllers forfatterleksikon VI, s. 254-55). Pers. Tidsskrift, 5. rk. 3. bd. s. 76 flg. Forfatterne takker lektor Gunnar Andersen for oversættelsen af den latinske tekst.
- 39) St. Knuds kirkebog.
- 40) Mumme: St. Knuds Kirke i Odense. s. 244.
- 41) Desværre er der ikke ført kirkebog i Jens Pedersens tid, men senere præster har indført spredte oplysninger.
- 42) Bispæark. Indberetn., taxationer og breve vedkommende krigsstyren 1713-18 under 1714 ang. umyndiges midler. Det ses ikke af denne kilde, hvordan navnet Kellinghusen er kommet ind i slægten.

DIDERIK SCHULT I DALUM

Didrik Schult s. 259-263

- 1) Danmarks Adels Årbog 1926, s. 57. Dansk Biografisk Leksikon XXI s. 401-02.
- 2) RA Fyns distrikts skødebog 1682-89, fol. 5-9, 27. dec. 1682.
- 3) Kronens skøder II, s. 512-13.
- 4) Kronens skøder III, s. 107-11.
- 5) Kronens skøder III, s. 263, 6. dec. 1698.
- 6) Fynbo Landsting. Skøde- og pantebog VIII fol. 37-38, 7. febr. 1685.
Fynbo Landsting. Skøde- og pantebog 1699-1706 fol. 98, 11. juni 1701.
- 7) RA deliberationsprotokol nr. 10, fol. 99-100, 10. jan., 18. marts, 1. april 1687 og originale kgl. resolutioner gennem rentekammeret 9. april 1687.
- 8) RA deliberationsprotokol nr. 38, fol. 16-19, 16. maj 1696.
- 9) RA bil. og koncepter t. mageskitte med Diderik Schult 8. juli 1693. Kgl. resolutioner gennem rentekammeret 16. april 1693 og 30. maj 1693.
- 10) RA. 1. Fynske Regiments regnskaber 1693-94. Sessionens godkendelse af Anders Munks regnskaber og memorial af 22. nov. 1694.
- 11) RA. kgl. resolutioner gennem rentekammeret 18. maj 1700 og 25. jan. 1701.

Beboerne på Kristiansdal s. 263-264

- 12) RA, Odense og Rugård Amters ekstraordinære skatteregnskab 1674-83. Kop- og kvægskat for Dalum fol. 68-83. Schyhest er vel det samme som skydshest: en hest, der bruges til befording af rejsende.
- 13) RA. Odense og Rugårds Amter. Kop- og ildstedskatter 1690.

Broernes vedligeholdelse s. 264-265

- 14) RA, Fynske og smål. registre 1681-89, fol. 165.
- 15) Odense Amtssark. nr. 303. Breve og dokumenter ang. kroer, veje, broer m. m. 1661-1760, 18. dec. 1709.
- 16) RA, 1. Fynske Regiments regnskab 1697, 30. okt., bil. nr. 34.
- 17) RA, 1. Fynske Regiments regnskab, antegnelser t. kasse- og kornregnskaber 1692-94, bil. nr. 6 og 7 og regnsk. 1697, bil. 34.

Præstekaldets indtægter s. 265-267

- 18) Dalum Sogns Historie I, 1 s. 163-64.
- 19) Rytter og relutionskommissionen pk. nr. 8. rtk.-breve 1717-19, kopi v. Claus Borgen 7. april 1683.
- 20) Samme kilde 10. april 1683.
- 21) RA, Fynske missiver 6. febr. 1686.
- 22) Dalum Sogns Historie I, 1 s. 164.
- 23) Ryttergodsarkivet, pk. nr. 10. Breve fra forskellige 1717-18 og bispæarkivet: Herredets alm. breve 13. jan. 1686. Dommen på Fynbo Landsting 2. aug. 1665.
- 24) Sognekalds arkiv B 11 16. sept. 1687.

En ny vurdering af Dalum s. 267-269

- 25) Rise Hansen og A. Steensberg: Jordfordeling og udskiftning. 1951. S. 115. For Dalum-IIjallese ramte forhøjelsen bøndergodset.
- 26) Årb. f. hist. samf. f. Od. og Assens amter XIV, 1926, s. 7-22.
- 27) Henrik Pedersen: De danske landbrug 1688, s. 75, tabel 1, 1682.

Hovedgårdens marker s. 269-272

- 28) Kr. Hald: Vore stednavne s. 140.

Præstegårdens marker og hartkorn. Møllercens marker s. 272-274

- 29) RA. Rtk. C. A. a. VI. 4: div. breve, dok. vedr. vand-, vejr- og hestemøller 1680-1848. III div. møller i Fyn vedk. 1680-1842. Læg nr. 9.

Markbogens oplysninger om Hjalleses marker s. 274-277

30) Dalum Sogns Historie I, I s. 95.

Marknavne i Dalum sogn s. 277-291

(noter findes i selve teksten).

Hjallesse bliver ryttergods s. 291-294

1) Det fynske ryttergods fordelte sig o. 1680 i store træk således 1. fy. reg. havde gods i Odense, Nyborg og Tranekær Amter. 2. fy. reg. i Assens, Hindsgavl og Rugård Amter, i størstedelen af Odense Herred, de vestlige sogne i Skam Herred samt strøgods i Sallinge Herred i Nyborg Amt. For de enkelte amter blev fordelingen: Odense Amt: Åsum, Bjerge og Lunde H. hørte til 2. reg., resten til 1. reg. Odense H. hørte overvejende til 2. reg., mens 1. reg. fra 1685 havde gods i Næsbyhoved-Broby og fra 1693 desuden i Dalum.

Rugård Amt hørte overvejende til 2. reg. Dog havde 1. reg. 1682 en gd. i Særsløv, Assens-Hindsgavl overvejende til 2. reg. Dog havde 1. reg. 1682 en gd. i Hårby. I Nyborg Amt hørte Sunds, Gudme og Vindinge H. overvejende til 1. reg. men 2. reg. havde fra 1682 gods i Vantinge, Gestelev og Svanninge og fra 1683 også i Håstrup. Tranekær hørte til 1. reg. (Oplysningerne er fra: Vejledning til ryttergodsets beliggenhed 1680-1718 i RA ved Troels Dahlerup).

2) Rockstroh. Udviklingen af den nationale hær i Danmark i d. 17. og 18. årh. II, s. 74-75.

3) Rockstroh. Udviklingen af den nationale hær i Danmark i d. 17. og 18. årh. II, s. 159.

4) RA. Rtk. C. 279. Inkvisitionsforretning over Kristiandals gods, Dalum Sogn 1690.

Rytterbøndernes øvrighed s. 294-

5) Forordning 15. juni 1686. Pk. nr. 99 i det fy. ryt.gds.arkiv. Regimentskriverens sessionsprotokoller fra 1. fy. reg. 1696-1714.

6) RA. 1. fy. reg. korn- og pengeregnskaber 1693-94, kopi af Anders Munchs udnævnelse 14. nov. 1682 med henvisning til forordn. 21. okt. 1680 og 5. juni 1680.

1. fy. reg. havde Uldrich Chr. Piper som regimentskriver 1681-82, Anders Munch 1682-1714, Erik Jensen Torm 1714-18. Fra 1718 var der én regimentskriver for hele det fy. rytterdistrikt. Den første blev Thor Hansen, der siden 1714 havde været regimentskriver ved 2. fy. reg. Han efterfulgtes officielt af Hans Nielsen Langsted 1723, der fungerede i resten af ryttergodstiden. Selv om der ikke ses at være nogen formel udnævnelse, fremgår det dog af regnskaber og andre dokumenter, at Andreas Torp har haft en funktionsperiode mellem Thor Hansen og Hans Nielsen Langsted.

Bøndernes ydelser til rytterne s. 295

7) Holger Munk: Rytterbonden s. 15.

8) Rockstroh anførte værk II, s. 309, forordning 10. aug. 1695.

9) Rockstroh anførte værk II, s. 514-21. Forordning om landdrytteri i Danmark 27. okt. 1680.

Bymandene i Hjallesse som rytterbønder s. 295-297

10) RA. Rtk. krigs- og portionsjordebog til oberst Schack Brochdorfs regiments ryttergods anno 1696.

11) 1. fy. reg. regnskaber 1705, nr. 83, specifikation på kopskat (hovedskat) til landmilitsens mundering 2. termin 1705, pastor Hjorts erklæring 9. dec. 1705.

12) Samme kilde, bilag nr. 62, 26. jan. 1705.

13) 1. fy. reg. regnskaber 1705, nr. 8.

14) Samme kilde, art. nr. 10 (den omtalte ejendom er mollegårdens jord).

15) 1. fy. reg. regnskaber 1693-94, post nr. 20.

Skatteansættelser s. 297-299

16) Od. og Rugård Amter. Ekst. skatter 1699-1700.

17) Samme kilde. Forordning 23. nov. 1699.

18) Od. Amts arkiv: Breve og dok. vedr. kirker, skoler, hospitaler, tiender og fattige 1662-1713. Dat. 24. nov. 1711.

19) Od. og Rugård Amter. Ekstr. skatter 1711. Forord. 22. sept. 1710.

Slagsmål i Dalum Mølle s. 299-302

20) Fy. rtg. ark. reg.skrv.: Retssager, tingsvidner og domme 1704, pk. nr. 231. Odense-Skovby Herreds tingprotokol 1703-06, fol. 321, 7. okt. 1704. Fynbo Landstings justitsprotokol 1701-15, fol. 92-93, 17. dec. 1704.

DIDERIK SCHULTS ENKE PÅ KRISTIANSDAL

Økonomiske vanskeligheder s. 303-306

1) D. Å. 1944, II, s. 93.

2) RA. Od. Rugård Amter ekstr. skatter i flg. forordningen 25. marts 1710, regnskaber 1710-11.

3) D. Å. 1926, II, s. 57-59.

4) Fynbo Landsting, Skøde- og pantebog 1706-16, fol. 66 flg. 11. marts 1707.

- 5) LA. registratursedler. Od. byfogeds arkiv. Auktionsprot. 1699–1707, fol. 256.
- 6) Fynbo Landsting. Skøde- og pantebog 1706–16, fol. 102–05, 10. dec. 1707.
- 7) Fynbo Landsting. Skøde- og pantebog 1706–16, fol. 411–12, 12. marts 1714.
- 8) Fynbo Landsting. Skøde- og pantebog 1706–16, fol. 319–20, 11. marts 1712.
- 9) Fynbo Landsting. Justitsprotokol 1701–15, fol. 1214 flg. 4. sept. 1709.
- 10) RA. Fy. og smål. åbne breve 1699–1707, 7. juni 1706, fol. 460 flg.
Om kongetiende se: Svend Larsen: Gråbrødre Hospital og Kjøster i Odense s. 42 flg.
- 11) Fy. rtg. pk. nr. 11, Rytter- og relutionskom. Breve fra forsk. 1719–26, 27. aug. 1718.
- 12) Od. Rug. Amter. Ekstr. skatter iflg. forordn. af 25. marts 1710. Krigsstyr 1713, læg mrk. 7.167.

Kronen overtager atter Kristiansdal s. 306–309

- 13) Fy. rtg. Ryt. og relutionsk. Kopibog over udg. breve 1717–18, fol. 138–39.
- 14) Samme kilde. fol. 147–48, 31. marts 1718.
- 15) Samme kilde. Breve fra forsk. 1719. Bilag til forpagternes henvendelse 14. jan. 1721.
- 16) Samme kilde. Kopibog over udg. breve 1717–18 (prot. nr. 2) 10. apr. og 28. apr. 1718.
- 17) Samme kilde. Breve fra forsk. 1717–18, 7. maj og 22. maj 1718.
- 18) Samme kilde. Breve fra forsk. 1719–26, bilag til forpagternes brev 14. jan. 1721.
Samme kilde. Skoder- og adkomstdokumenter 1647–1721. likvidationsforretning 1. juli 1718.
- 19) Samme kilde. Breve fra forsk. 1719–26, 8. juli 1718.
- 20) Samme kilde. Breve fra forsk. 1719–26, 20. aug. 1720, 24. sept. 1720 og 18. jan. 1721.
- 21) Fy. rtg. Ryt.rel.kom. Kopibog over indk. breve 1717–19, 26. juni 1718 og 28. juli 1718.
- 22) Fy. rtg. Ryt.rel.kom. Breve fra forsk. 1717–18, 23. sept. 1718.
- 23) Fy. rtg. Ryt.rel.kom. Rentekammerbreve 1720–26, 8. sept. 1722.

PRÆSTERNE I DALUM I BEGYNDELSEN AF 1700-TALLET

Jacob Lauritsen Hjort s. 310–312

- 1) De almindelige biografiske træk om præsterne er ligesom i 1. hefte taget efter Wiberg.
Diderik Schults svigermoder var Ermgaard Johansdatter Badenhaupt. Det ses ikke, hvordan slægtskabet har været mellem pastor Hjorts tredje kone og Diderik Schults svigermoder.
- 2) Holger Hansen: Indskrifter i Dalum Kirke i Pers. Tidsskr. 5. rk. 3. bd., s. 76–84.

Jacob Hjort og Jens Pedersens enke s. 312

- 3) Odense Provstis domprotokol 1685–1775, fol. 21–25.

Dalum-Sanderum præstekald o. 1710 s. 312–314

- 4) Odense Amts arkiv. Prot. over samt breve og beregninger over forstrækning til kongens tjeneste. 1710, 1712.
Brev fra Hjort 20. (evt. 10.) april 1710 til assessor Jørgen Karstens og provsten.
- 5) RA. Od. Rug. Amter. Ekstr. skatter 1711, bilag nr. 20. Paryk- og karosseskatter.
- 6) RA. Rev. kirkeregnskaber 1727/28.
- 7) Kirkeinspektørens korrespondance. Fy. rtg.ark. 53 c, 1720–66, 20. sept. 1725.
- 8) RA. Rtk. Rev. kirkeregnsk. Fy. reg. og rytterdistrikts kirkeregnsk. 1720–28, 16. dec. 1728.
RA. Rtk. Dalum Kirkes regnskaber 1742–43, fol. 63–64.

Marcus Jørgensen Monrad s. 314–316

- 9) Odense Amts arkiv. Prot. m. m. over forstrækninger 1710, 1712, 3/132, 4/132.
- 10) Wiberg.
- 11) Od. Herreds Provstis skifteprotokol I, fol. 464.

KRISTIANSDAL SOM RYTTERGODS

Skøde 1722 s. 317

- 1) Kronens skøder 1720–30 s. 360–61, 5. marts 1722.
- 2) Ryt.- og rel.kom. Kopibog over udg. breve 1717–18, fol. 218–19, 22. maj 1718.
- 3) Ryt.- og rel.kom. Kopibog over indk. breve 1717–19, s. 36–38, 3. okt. 1717.

Synsforretning 1718 s. 318–320

- 4) Ryt.- og rel.kom. Forskellige sager 1717–31, læg mrk. tingsvidners tagelse. litra B 12. juli 1718.
- 5) Fy. rytgd. regimentskr. Reparationer på hoved- og ladegårde 1723–60.

Anvendelsen af hovedgårdens bygninger i ryttergodstiden s. 320–322

- 6) Ryt.- og rel.kom. Kopibog over udg. breve 1718–20, 3. sept. og 4. okt. 1719.
- 7) Ryt.- og rel.kom. Breve fra forskellige 1719–26, 10. okt. 1719. Odense Bys Historie v. Holbeck s. 653–54.
- 8) Ryt.- og rel.kom. Rentekammerbreve 1720–30, 10. dec. 1720.
- 9) Fy. rytgd. Overinspektøren. Rentekammerbreve 1735–46, 26. marts og 23. juli 1735.

- 10) Fy. rytgd. Overinspektøren. Rentekammerbreve 1735-46. 8. og 20. jan. 1737.
- 11) RA. Rtk. Relations- og resolutionsprotokol 21. maj 1753.
- 12) Fy. rtg. Overinspkt. Kopibog o. udg. breve 1727-46. til regimentskr. d. 8. juni 1746, s. 639.
- 13) Fy. rtg. Overinspkt. Rtk. breve 1754-61, 24. juli 1756. 5. febr. 1757.
- 14) Fy. rtg. Overinspkt. Kopibog o. udg. breve 1747-65. Til rtk. 28. juli 1756 og 19. febr. 1757.

Hollænderhuset s. 322-323

- 15) RA. Rtk. Fy. rtg. Penge- og fourageregnskab 1719, bilag nr. 51.
- 16) Od. Amts arkiv. Hoved- og kompagniruller 1725.
- 17) Fy. rtg. Fæsteprotokol 4. sept. 1733.
- 18) Fy. rtg. Overinspkt. Kopibog o. indk. breve 1727-64, fol. 484, 10. sept. 1735 og 29. sept. 1735.
Fy. rtg. reg.skr. Reparationer på hoved- og ladegd. 1723-60, 25. marts 1736, 12. jan. 1737, 14. marts og 14. sept. 1737, synsforretning 16. og 17. april 1737.
- 19) Fy. rtg. Sessionsprot. 1737 og 1738.
- 20) Fy. rtg. Overinspkt. Kopibog o. indk. breve 1737-61, 10. apr. 1744.

Hovedgårdens drift s. 323-326

- 21) Fy. rtg. Rtk.breve 1717-19, 28. maj 1718.
- 22) Fy. rtg. Overinspektørens skifteprotokol nr. 51 fol. 503 og 52 a fol. 29-30.
- 23) Han ses nævnt i Ravnebjerg Birks tingprotokol 1746-59, fol. 546 og 550.
- 24) Fy. rtg. Ryt.- og rel.kom. 1719-26. Indberetninger fra reg.skr. ang. høavl og græsning på de fire hovedgårde.
- 25) Fy. rtg. Reg.skr. Korresp. ang. landbruget 1739-64, 23. juli 1743.
- 26) Fy. rtg. Overinspkt. Kopibog o. indk. breve 1737-61, s. 203-04.
- 27) Fy. rtg. Reg.skr. Forpagt. og drift af hovedgårdsmarkerne 1741-64, 15. juni 1761.
- 28) Fy. rtg. Overinspkt. Rtk.breve 1762-65, 1. okt. 1763.
- 29) Fy. rtg. Reg.skr. Korresp. ang. landbruget 1739-64, 11. okt. 1763.
- 30) Fy. rtg. Reg.skr. Forpagtningen og driften af hovedgårdsmarkerne 1741-61 - under sidstnævnte år.

Vildtbanen og jagten s. 326-328

- 31) Ravnebjerg Birks tingbog 1731-33, fol. 229-30.
Fy. rtg. Reg.skr. Retssager m. m. 19. marts 1733.
Fy. rtg. Skov- og jagtsessionen. Regnskaber over bøder og stempelpenge 1721-50.

BYMÆNDENE I HJALLESE 1718-65

Øvrigheden s. 329-330

- 1) Fy. rtg. ryt. rel. kom. Kgl. reskripter og resolut. 15. april 1719.
Fy. rtg. ryt. rel. kom. Breve fra forsk. 1717-18, 30. maj 1718. Breve fra forsk. 1719-26, 16. apr. 1720.
- 2) RA. rtk. Relations- og resolutionsprot. 20. jan. 1746, nr. 23.

Jordebogen af 1718 s. 330-333

- 3) Fy. rtg. ryt. rel. kom. Specifikationer på tiender, hartk., ekstrakter af jordebøger m. m. 1717-22.
- 4) Fy. rtg. ryt. rel. kom. Rtk. breve 1717-19, 23. sept. 1719.

Fæsterne o. 1727 s. 333-335

- 5) Foruden inkvisitionsprotokollen 1727-28 i RA er benyttet oplysninger fra det fy. rytterdistrikts penge- og fourageregnskab 1721. RA.
- 6) Fy. rtg. reg. skr. Retssager, tingsvidner, domme 1725-27. Tingsvidne på Ravnebjerg Birketing 27. marts 1727.
- 7) do. 17. jan. 1732, 4. juni 1733, 16. juli 1733.

Bønderne klager over de høje ansættelser s. 336-338

- 8) Fy. rtg. ryt. rel. kom. Breve fra forsk. 1717-18, 11. sept. 1717.
- 9) Det danske folks Historie V (1929) s. 207.
- 10) Fy. rtg. ryt. rel. kom. Forskellige sager: supplique fra rytterbønderne i Jallese. 9. juni 1718.
- 11) Fy. rtg. Skov- og jagtsessionen: skovudvisningsruller 1720-64.
- 12) Fy. rtg. ryt. rel. kom. Specifikationer på tiender, hartkornsberegninger m. m. 1717-22, læg mrk. „Det fy. rtg. vedk.“ (febr. 1720).
- 13) Vaupell: Den dansk-norske hærs hist. indtil 1814, II, s. 46.
Holger Munk: Rytterbonden 1718-65, s. 16. Ved omlægningen 1732 løstes regimentskriveren helt fra militæret og blev nu udelukkende civil embedsmand.
RA. Jordebog over kgl. maj.'s ryttergods' landgilde og andre afgifter i det fy. distrikt. Od. Amt. Dalum Sogn. I henh. t. kgl. res. 10. okt. 1732.
- 14) Fy. rtg. ryt. rel. kom. Kopibog over indk. breve 1717-19, s. 307-08, 17. aug. 1718.

Hoveriet i slutningen af ryttergodstiden s. 338-340

- 15) Fy. rtg. Skov- og jagtsessionen. Sager vedr. grøfter og gærder 1719-49.
- 16) Fy. rtg. Reg.skr. Korresp. ang. landbruget 9. april 1724.
- 17) Fy. rtg. Overinspkt. Kopibog over indk. breve 1737-61. 6. aug. 1729.
- 18) Fy. rtg. Overinspkt. Kopibog over indk. breve 1727-64, s. 359-60, 25. okt. 1732 og s. 361 6. dec. 1732.

Træhesten s. 340-341

- 19) Fy. rtg. reg.skr. Korresp. ang. landbruget 1739-64, til Simonsen okt. 1763.
- 20) Fy. rtg. reg.skr. Forpagtning og driften af hovedgårdsmarkerne 1741-64, promemorial 1761 fra Langsted til Simonsen.
- 21) Samme kilde: fra Simonsen til Langsted 27. juni 1762.

Rytterbøndernes gårde s. 341-342

- 22) Fy. rtg. Overinspkt. Kopibog over udg. breve 1727-46, fol. 51, 27. juni 1728.

Folketal, skatter, fattigforsorg s. 342-344

- 23) RA. Rtk. Fy. rtg. Ekstraskatter. Regnskaber 1762-64.
- 24) RA. Rtk. Kommissionen af 1. sept. 1743 til i Fyns Stift at taksere de ved forordningen af 20. aug. 1743 påbudne ekstraskatter. Beregninger over formue-, kop-, heste- og karosseskatte af Odense, Dalum, St. Knuds og Rugårds Amter 1743-44.
- 25) Odense Amts arkiv. Breve og dok. vedr. kirker, skoler, hospitaler, tiender og fattige 1662-1713.
- 26) Samme kilde 1728-34.

Kvægsyge s. 344

- 27) Kvægsygen på Fyn i det 18. årh. ved Philip Hansen. Fy. Årb. 1941, s. 355-386. En kildeangivelse s. 386: Odense Amts kopibog 1744-48 synes ikke at svare til registraturen på landsarkivet.

En gård brænder s. 344-346

- 28) RA. Fyns rytterdistrikt. Bilag til jordebogsregnskaber 1764, nr. 1. Indberetning fra Langsted 19. maj 1764.

DALUM MØLLE OG DENS BEBOERE o. 1718-65

Christen Rasmussen s. 347-348

- 1) Fy. rtg. ryt.rel.kom. Forsk. sager 1717-31, læg mrk. tingsvidners tagelse. litr. B. 12. juli 1718.
- 2) Fy. rtg. Skifteprot. VIII, fol. 371, d. 31. maj 1728.

Hans Hansen s. 348

- 3) Fy. rtg. Fæsteprot. IV, fol. 332.
- 4) Fy. rtg. Overinspkt. Kopibog over udg. breve 1747-65, 19. aug. og 31. aug. 1747.
- 5) Fy. rtg. Overinspkt. Kopibog over indk. breve 1737-61. fol. 673-74. 6. juli 1748.

Hans Hansen og Anna Jensdatter s. 348-352

- 6) Fy. rtg. Reg.skr. Retssager, tingsvidner og domme 1755-65. Forhørene og den første domsafsigelse ses i Ravnebjerg Birks tingprotokol 1746-59, fol. 545 flg. Forkortet: Ravn B.
- 7) Ravn B. fol. 552.
- 8) Ravn B. fol. 573-74.
- 9) Ravn B. fol. 555 flg.
- 10) Ravn B. fol. 553.
- 11) Ravn B. fol. 547.
- 12) Ravn B. fol. 574-75.
- 13) Ravn B. fol. 575.
- 14) Fy. rtg. Reg.skr. Delinkventomkostninger.

Johanne Dinesdatter overtager møllen s. 352-356

- 15) Fy. rtg. Reg.skr. Retssager m. m. 1755-65, 8. okt. 1756.
- 16) Fy. rtg. Reg.skr. Retssager m. m. 1755-65, 16. juli 1757.
- 17) Fy. rtg. Reg.skr. Retssager m. m. 1755-65, 30. juli 1757.
- 18) Fy. rtg. Reg.skr. Retssager m. m. 1755-65, 13. juli 1757.
- 19) Fy. rtg. Reg.skr. Retssager m. m. 1755-65, 28. juni og 5. juli 1757.
- 20) Fy. rtg. Reg.skr. Retssager m. m. 1755-65, 20. okt. 1757.
- 21) Fy. rtg. Reg.skr. Retssager m. m. 1755-65, 17. okt. 1757.
- 22) RA. Rtk. Relations- og resolutionsprot. 17. jan. 1758, nr. 17.
- 23) Fy. rtg. Overinspekt. Kopibog over udg. breve 1747-63, fol. 105-106, 12. nov. 1757.

- 24) Fy. rtg. Reg.skr. Retssager m. m. 1755-65, læg mrk. Overleveringsforretning på Kr. Mølle til Johanne Dinesdatter, 1. maj 1758.
 25) Fy. rtg. Reg.skr. Retssager m. m. 1755-65. 12. sept. 1758 fra Langsted til Simonsen.
 26) Fy. rtg. Reg.skr. Retssager. Hans Hansens memorial til Langsted 4. sept. 1758.
 27) RA. Rtk. Relations- og resolutionsprot. 3. jan. 1759. nr. 5.
 28) Fy. rtg. Overinspekt. Indk. breve 1737-61. fra rentekammeret 21. aug. 1759.

Niels Christensen fæster møllen s. 356

- 29) Fy. rtg. Fæstebreve pk. nr. 173 og fæsteprotokol VI. s. 448.

Hans Ulrich Waidtløf s. 356

- 30) Fy. rtg. Fæsteprotokol VII. 1762-64, fol. 62-64, fæstebreve 21. sept. 1763.

VEDLIGEHOJDELSE AF VEJE OG BROER

s. 357-359

- 1) Fy. rtg. reg.skr. Sager ang. veje og broer 1724-41, 27. juli 1725, læst på Ravnebjerg Birketing d. 11. okt. 1725.
- 2) Fy. rtg. overinspkt. Rtk. breve 1747-53, 17. juni 1747.
Fy. rtg. reg.skr. Reparationer på hoved- og ladegd. 1723-60, 17. juni 1747.
- 3) RA. rtk. Fyns rytterdistrikts kontributions- og jordebogsregnsk. 1737.
- 4) Fy. rtg. Skifteprotokol VIII. s. 371, 31. maj 1728.
- 5) Fy. rtg. overinspkt. Indk. breve 12. sept. 1760. 1. nov. 1760.
Fy. rtg. reg.skr. Sager ang. veje og broer 1743-64, 12. sept. 1760.
- 6) Fy. rtg. reg.skr. Sager ang. veje og broer 1724-41, 19. jan. 1729.
- 7) Samme kilde: 19. jan. 1729, 17. sept. 1729. 3. okt. 1729, 14. sept. 1735.
Overinspkt. Kopibog over indk. breve 1727-64, s. 202-05.
Overinspkt. Kopibog over udg. breve 1727-46, s. 280 flg. 18. apr. 1736.
- 8) Fy. rtg. reg.skr. Sager ang. veje, broer 1724-41, 21. nov. 1737.
- 9) Fy. rtg. overinspkt. Kopibog over udg. breve 1727-46, s. 337-39, 19. okt. 1737, s. 335-36, 24. juli 1743 (med henvisning til kammerkollegiets skrivelse 22. okt. 1737).

PRÆST OG KIRKE 1718-65

Claus Borgen s. 360

- 1) Bispearkivet. Diverse sager 1732-1803, visitatsprotokol s. 24.

Kaldets indtægter s. 360-365

- 2) Bispearkivet. Od. Herreds breve 1555-1785, 4. apr. 1720.
Dalum sognekalds arkiv B 11, 12. maj 1720.
- 3) Fy. rtg. ryt.rel.kom. Kopibog over udg. breve 1717-18, fol. 235-36, 24. april 1718 og 29. maj 1718.
Fy. rtg. ryt.rel.kom. Kopibog over indk. breve 1717-19, s. 206, 24. maj 1718.
- 4) Fy. rtg. ryt.rel.kom. Rtk. breve 1717-18, 1. maj og 24. maj 1718.
- 5) Fy. rtg. ryt.rel.kom. Breve fra forsk. 1717-18, 3. juni 1718.
- 6) Fy. rtg. ryt.rel.kom. Breve fra forsk. 1717-18, 21. sept. 1718.
- 7) Fy. rtg. ryt.rel.kom. Breve fra forsk. 1719-26, 11. apr. 1719.
- 8) Fy. rtg. overinspkt. Rtk. Breve 1747-53, 29. aug. 1750.
- 9) RA. rtk. Fyns rytterdistrikts penge- og fourageregnskab 1721.
Bispearkivet. Fyns stiftsøvrighed. Genpart af cassa-regninger for det fy. rytterdistrikts kirker 1. maj 1721-1. maj 1763. Læg mrk. 1721-24. Heri siges, at regimentskriveren til rytterkassen af kirketienden oppebærer 40 sk. pr. td. hrtk. - for Dalum godt 85 rdl. - hvoraf han så betaler et beløb til reparation og til stående udgifter, mens overskuddet bliver stående i rytterkassen.
- 10) Fy. rtg. ryt.rel.kom. Kopibog over indk. breve 1719-21, s. 321-22, 11. dec. 1720.
- 11) Fy. rtg. ryt.rel.kom. Rtk. breve 1720-30, 8. febr. 1721.
- 12) Bispearkivet, diverse sager E 1695-1786. Designation over præstekaldens indtægter i Fyns Stift 4. maj 1740.
Odense Herreds provstearkiv - 1811. Dokumenter til skifteprot. I 1744-53. Skifte efter Jochum Klog. Læg mrk.: Fortegnelse på Kristiansdal og Sanderum kalds indkomster, som er faldne i nådsensåret 1753, fra den dato jeg tiltrådte embedet til d. 16. okt. a. c. (1753). Dat. 19. nov. 1753 [J. B. Leth.
- 13) Efter kapitelstakterne kostede 1 td. rug 1739 1 rdl. 2 mk. Kaldets indtægter kunne så sættes til o. 375 td. rug. Ansættelsen er form. lidt for lav.

En beregning af kaldets indtægter 1740 kan gøres ud fra forpagtningen af Dalum Sogns Kirketiende:

Korntienden gav	74 rdl. 4 mk. 6½ sk.
Kvægtienden gav	7 - 7 - 0 -
	(Korntiende sat til 2 mk. 3 sk. pr. td. hartk.)

Hvis præstens indtægter bortforpagtedes efter samme principper, som kirketienden blev det, ville det give følgende:

Kongetiende af Dalum (korn)	74 rdl. 4 mk. 6½ sk.
Præstetiender af begge sogne	277 - 4 - 14 -
Kvægtiende af Dalum (præste- og kongetiende) ..	10 - 8 - 8 -
Kvægtiende af Sanderum	15 - 0 - 0 -
Fæstepenge m. m. af annekts- og menvalgårde	64 - 8 - 0 -
	-----
I alt....	444 rdl. 5 mk. 8½ sk.

Når hertil lægges kaldets ubestemte indtægter, bliver det samlede beløb givtvis over 500 rdl.

Præstens tjenestepige rejser til Hollufgård s. 365-367

14) Ravnebjerg birkedommers arkiv. Tingprot. 1736-40, fol. 468-546. Isser datoerne 23. apr., 8. maj, 9. juli, 20. aug., 3. sept., 10. sept. og 8. okt. 1739.

15) Fy. rtg. reg.skr. Retssager, tingsvidner og domme. 1739-45. Kopi af højesterets dom 30. jan. 1743.

Jochum Klog s. 367-369

- 1) RA. Danske Kancelli. præstekaldsbog for Sjællands og Fyns Stifter 1660-1790. fol. 48. St. Knuds kirkebog 1. maj 1742.
- 2) Citaterne fra Wiberg.
- 3) Fogtman. Kgl. reskripter, resolutioner og kollegialbreve 1740-46. Reskript 2. marts 1742.
- 4) Samme kilde som i note nr. 1.
- 5) Fy. ryt. Overinspkt. Indk. breve 1757-61 s. 923-24. 19. maj 1761.
- 6) RA. Fy. og smål. tegnelser 1746-51, fol. 459-60, til biskop Ramus 10. nov. 1751.
- 7) RA. Rtk. Relations- og resolutionsprot. 28. marts 1752, nr. 50.
- 8) Fy. rtg. Overinspkt. rtk. breve 1747-53, 31. okt. 1750 og 17. april 1751.
- 9) RA. Fy. og smål. tegnelser 1752-58, fol. 14-15, 14. apr. 1752.
- 10) Fy. rtg. Overinspkt. Rtk. breve 1747-53, 3. okt. og 29. aug. 1750.
- 11) Fy. rtg. Overinspkt. Rtk. breve 1747-53, 12. dec. 1750.
- 12) Od. Provstis domprotokol 1685-1775. fol. 123, 18. maj og 8. juni 1751.
- 13) Od. amtsarkiv. Breve fra forsk. 1743-45, 17. juni 1745.
(Om familien Wemmenhøj se: Saml. t. Fyens hist. og top. VI. s. 22.)

Skifteforretning efter Jochum Klog s. 369-372

- 14) Od. Herreds provstis skifteprot. II, 221.
Od. Herreds provstearkiv. Dok. til skifteprot. I, 1744-53.
Fynbo Landsting. Skøde- og panteprot. 1744-53, fol. 619-20, 11. juni 1751.
Pantebrev fra Jochum Klog til jomfru Lubin.

Jørgen Baggesen Leth s. 372

- 1) Wiberg.
- 2) Odense Provstis domprotokol 1685-1775, 16. okt. 1754. fol. 125.

Mensalgården s. 373-374

- 1) Dalum præstearkiv: Fæstebreve 1719-1818, 28. aug. 1719.
- 2) Dalum præstearkiv: Fæstebreve 1719-1818, 17. juni 1734.
- 3) Dalum præstearkiv: Skiftesager 1719-1810, I. 23. febr. 1751.

Kirkens indtægter s. 374-376

- 1) Fy. rtg. ryt.rel.kom. Kopibog over indk. breve 1719-21. s. 212-14. 15. juni 1720.
- 2) Som kilde er benyttet: a) Rentekammeret. Rev. regnskaber: Kirkeregnskaber: Det fy. rytterdistrikts regnskaber 1719 flg., hvor alle ryttergodsets kirker er medtaget. - b) Rentekammeret rev. regnsk. Kirkeregnskaber. Det fy. rytterdistrikts kirkeregnskaber. Odense Herred I: Dalum 1721-65.
I det flg. bruges flg. henvisning: Rev.kirkergnsk.a), Rev.kirkergnsk.b)

Kirkens tilstand s. 376-380

- 3) Fy. rtg. Kirkesessionens korresp. 1720-66. Synsforretning 9. april 1720.
- 4) Fy. rtg. ryt.rel.kom. Kopibog over indk. breve 1719-21, s. 203, fra rtk. 11. juni 1720.
De 10 rytterkirker var: Dalum, Sanderum, Brændekilde, Bellinge, Broby, Åsum, Allesø, Vissenbjerg, Skydebjerg og Orte.
- 5) Desværre afgiver kirkeregnskaberne ikke oplysninger, der nærmere kan bestemme placeringen af våbenhuset.
- 6) Rev.kirkergnsk.a) Synsforretning i Dalum 11. juni 1721.
- 7) Rev.kirkergnsk.b) 1722-23 og 1724-25.
- 8) Rev.kirkergnsk.b) 1736-37.

- 9) Rev.kirkerensk.b) 1748-49 og 1750-51.
- 10) Rev.kirkerensk.a) Synsforretninger og generalbeviser 1762-65. Kontrakt med H. J. Dahr underskrevet 11. okt. 1760.

Kirkens inventar s. 380-381

- 11) Rev.kirkerensk.b) 1721-65.
Rev.kirkerensk.a) 1700-28, synsforretning 11. juni 1721.
Fy. rtg. Kirkesessionen. Korrespd. 1720-66, synsforretning 9. apr. 1720.
- 12) Rev.kirkerensk.b) 1727-28.
- 13) Rev.kirkerensk.b) 1729-30.
Bispearkivet: Genparter af cassaregninger f. det fy. ryt.dist. kirker 1721-63.
- 14) Rev.kirkerensk.b) 1744-45.
- 15) Rev.kirkerensk.b) 1749-50. Denne oplysning om bemalingen af døbefonten gør det problematisk, om den i bind I's første del s. 40-41 citerede udtalelse (Mackeprang) er holdbar.
- 16) Enevold Ewalds bibelske konkordans udkom i København 1744-50.
- 17) RA. Rtk. Det fynske og falsterke rytterdistrikts kirkeregnskaber. Regnskab for beholdning af penge og inventar. 1765.

Stolestaderne s. 381-384

- 18) Fy. rtg. Kirkesessionen. diverse sager (1643-1764). Inddeling af stolestader.
- 19) Odense Provstis domprotokol 1695-1775, fol. 109-123. Søren Elling blev begravet i Dalum d. 31. aug. 1750.

Begravelser i kirken s. 384

Iver Vinds kapel.

- 20) Rev.kirkerensk.a) 1720-28, læg mrk. 1721.
- 21) Fy. rtg. Overinspekt. f. d. fy. kirkesession. Kopibog over indk. breve 1737-61, s. 47-49, og s. 99. d. 6. dec. 1738.
- 22) Samme kilde s. 154, d. 29. dec. 1739.
Rev.kirkerensk.b) 1744-45, fol. 70-71. Panteobligationen udstedt 11. juni 1740, læst til Fynbo Landsting 27. juli 1740 (fol. 375-76) og henlagt i kirkekassen 24. marts 1741.
- 23) Rev.kirkerensk.b) 1746-47, fol. 74-75.
- 24) Rev. kirkeregnskaber for beholdning af penge og inventar 1765. Kvit. fra Benzon 11. apr. 1765.
Som bilag nr. 3 bringes en fortegnelse over begravede i Vinds Kapel.

Catharina Øllegardt v. Holsten s. 384-387

- 25) Personalh. Tidsskrift 5. rk. 3. bd. s. 76-84.
Fy. rtg. Kirkesessionen. Resolutionsprot. 1727-51, 21. juli 1742.
- 26) Samme kilde 21. aug. 1743.
- 27) Legatet læst i Odense Bytings ret mandag d. 24. dec. 1753.
Se: Odense byfogeds arkiv: Skøde- og panteprot. 1744-55, fol. 492.

Præsten ønsker kirkegården udvidet s. 387-390

- 28) Fy. rtg. Overinspekt. Rtk.breve 1747-53. Fra generalkirkeinsp. kol. til rtk. 16. nov. 1748. Henvendelse fra rtk. 8. nov. 1748.
- 29) Fy. rtg. Overinspekt. Kopibog over indk. breve s. 684-85. 7. dec. 1748.
- 30) Fy. rtg. Kirkesessionen. Korrespond. 1720-66. 12. dec. 1748 fra Simonsen til Langsted.
- 31) Fy. rtg. Overinspekt. Kopibog over udg. breve 1747-65, fol. 23-26, 14. dec. 1748, 21. dec. 1748.

SKOLE, SKOLEHOLDERE OG DEGENE

Degnene s. 391-393

- 1) Sv. Larsen: Gråbrødre Hospital og Kloster i Odense, s. 42.
- 2) Meddelelsen skyldes civilingeniør H. K. Nielsen., Hjallesø. Fra Sanderum kirkebog.
- 3) Abraham Pedersen begravdes d. 16. nov. 1700. Det er form. hans enke, der blev begravet 30. juni 1726 i Sanderum.
- 4) Od. Herreds Provstis skifteprot. 1683-1744, 17. dec. 1717, fol. 352. Hun var 52 år gl., da hun døde.
- 5) Vielsen d. 8. juni 1718.
Odense Amts arkiv. Breve fra Od. By 8. aug. 1725.
- 6) Odense Amts arkiv. Breve og beregninger ang. konsumtions-, familie- og folkeskatten 3. juli 1708. (Pk. nr. 526.)
- 7) Bispearkivet. Diverse sager (E) 1695-1786. Ligning af degnepension til skolerne. 1723.
- 8) Odense Amts arkiv. Prot. og beregning over krigsstyr 1713 (nr. 538).
- 9) Fy. rtg. ryt.rel.kom. Breve fra forskellige 1719-26. 29. dec. 1719.
- 10) Bispearkivet. Diverse: skattesager. Designation på prinsessestyr 1749.

Rytterskolerne s. 393-396

- 11) Thøgers' Jensen: Fr. IV's skoler, 1921, s. 30-40. <
- 12) Fy. rtg. ryt.rel.kom. Breve fra forskellige. 21. sept. 1718.

- 13) RA. rtk. C 184 (1680-1846). Diverse kontrakter vedr. kgl. slotte, ejendomme og godser. 9 (bygningerne på rytterdistrikterne).
- 14) Fy. rtg. Overinspkt. Kopibog over indk. breve 1727-64, fol. 470-72, kopi af kontrakt 17. april 1722.
- 15) Fy. rtg. Kirkeinspektørens korresp. 1720-66. Konditioner for skolernes vedligeholdelse dat. 20. sept. 1725.
- 16) Fy. rtg. Diverse 1643-1764 (pk. nr. 54). Forslag til kontrakter om skolernes og kirkernes vedligeholdelse 18. dec. 1726.
- 17) Fy. rtg. Overinspkt. Kopibog over udg. breve 1747-65, fol. 15-16, 20. dec. 1747.
- 18) Fy. rtg. Overinspkt. Kopibog over indk. breve 1737-61, s. 655-56, 20. jan. 1748.

Skolcheholderne s. 396-399

- 19) Thøger Jensens anførte værk s. 69-75.
- 20) Fy. rtg. Overinspektørens skifteprotokol 10. juni 1738 og 24. maj 1752.
Odense Adresse Contoires Efterretninger 6. årg., 1777, nr. 1, 2 og 3.
- 21) RA. rtk. rev. kirkeregnskaber: Dalum 1721-65, 1725-26, 1733-34, 1735-36. Chr. Holm er muligvis identisk med den Chr. Holm, der 26. okt. 1735 fik kollatsbrev til Bogense Latinskoie. Se: Kollatsprotokol f. Fyns Stift 1730-42.
Lars Hansen blev begravet 13. marts 1771.
- 22) Bispearkivet. E. Diverse sager. Visitationsprot. 1733.
- 23) Fy. rtg. Overinspkt. Kopibog over indk. breve 1737-61, s. 59-61, 4. okt. 1737.
- 24) Fy. rtg. Overinspkt. Kopibog over udg. breve 1747-65, fol. 58-59, 13. okt. 1752.

BILLEDFORTEGNELSE

Fig. 49. Mindestøtte i Jægerspris. Foto: Frits Nielsen	220
Fig. 50. Gravsten over Niels Lassen i Dalum Kirke. Foto: Frits Nielsen	247
Fig. 51. „Den beklædte Sandhed“. Det kgl. Bibliotek	248–249
Fig. 52. Alterkalk. Skænket Dalum Kirke af Niels Bang. Foto: Frits Nielsen	252
Fig. 53. Sognepræst Jens Pedersens skrift 1665. „Et nyt Creature“. Det kgl. Bibliotek	254
Fig. 54. Samme forfatter. „Arme Bodfærdige Christnes ABC“. 1687. Det kgl. Bibliotek	256
Fig. 55. Sognepræst Jens Pedersens gravsten i Dalum Kirke. Foto: Frits Nielsen	257
Fig. 56. Oblatæske med Jens Pedersens og hans hustru Maren Lasdatters initialer. 1704. Foto: Frits Nielsen	258
Fig. 57. Diderik Schults våben. Danmarks adels Årbog 1926. Kopi ved Frits Nielsen	261
Fig. 58. Markbog fra Dalum. Rigsarkivet	270–271
Fig. 59. Uniform. 2. fynske regiment. Rigsarkivet	301
Fig. 60. Christian Carl Gabel til Giesegård. Maleri på Frederiksborg af Balthasar Denner	304
Fig. 61. Gravsten over sognepræst Jacob Lauritsøn Hiort i Dalum Kirke. Foto: Frits Nielsen	311
Fig. 62. Mindetavle for sognepræsterne Marcus Jørgensen Monrad og Claus Borgen. Foto: Frits Nielsen	315
Fig. 63. Prospekt af Kristiansdal o. 1718. Nationalmuseet	319
Fig. 64. Kongens Vildtbane. Fra Årb. f. hist. samfund f. Odense og Assens Amter 1922, s. 8	327
Fig. 65. Udsnit af prospekt af Kristiansdal o. 1718. Nationalmuseet	349
Fig. 66. Dalum Kirkes nordmur. Foto: Frits Nielsen	377
Fig. 67. Gravsten over Catharina Øllegardt von Holsten i Dalum Kirke. Foto: Frits Nielsen	385
Fig. 68. Overinspektør Hans Simonsen til Erholm. Af Dahlin, Odense. Dateret 23. juni 1769. Hans Simonsen døde 11. april 1768. Foto efter original på Erholm	389
Fig. 69. Rids af rytterskole 1735. Kopi af kontrakt 1722. Landsarkivet f. Fyn. Overinspekt. Kopibog over indk. breve 1727–64. Fol. 472 ..	395
Fig. 70. „Rytterskolen“ i Hjallesø. Foto: Frits Nielsen	397
Fig. 71. Indskriftpladen fra rytterskolerne. Kopi af Frits Nielsen efter Thøger Jensen: Fr. IV' skoler, s. 48	398
Fig. 72. Ambolt fra Hjallesø. Kopi v. Frits Nielsen efter: Knud Eibye: Haandværkerkaar gennem 250 Aar. 1956, s.9	409
Fig. 73. Udskiftningskort. Kristiansdals hovmarker 1792. Matrikelsarkivet	425
Fig. 74. Udskiftningskort. Hjallesøes marker 1781. Matrikelsarkivet	426

TABELLE
Hvoraa er manquent kvotes Kumerne og faldne efter Aarsting til
de 11 Gaards Maad i gamle Ballese

Gaardens Maad	Mølle			Kor			Eng			Støtter								
	Stokk	Maad	Stokk	Stokk	Maad	Stokk	Stokk	Maad	Stokk	Stokk	Maad	Stokk						
1	2	12	6	9	7	17	7	11	6	18	8	12	3	7	1	2	2	6
2	6	14	3	18	5	20	17	18	12	18	9	14	8	11	5	6	3	3
3	7	20	8	17	9	16	14	6	8	21	3	19	9	3	6	5	6	11
4	11	10	12	21	13	4	3	40	5	13	21	5	1	9	9	3	11	10
5	15	4	4	4	3	4	4	20	4	14	4	13	2	8	2	1	1	8
6	8	16	2	16	2	21	1	12	1	10	20	6	11	1	3	10	5	5
7	17	5	1	20	15	6	2	8	2	20	10	15	7	5	7	4	7	4
8	9	21	10	13	15	19	22	15	17	11	7	17	5	10	10	11	10	9
9	22	3	5	15	10	11	15	9	7	16	4	16	6	6	11	7	8	1
10	1	16	7	14	1	14	16	21	9	22	1	18	10	2	4	8	7	7
11	14	13	22	12	5	11	3	19	22	2	4	4	8	9	9	9	2	2

Pro. Værdi
Værdi af Mølle og Kor og Eng og Støtter og Gaardens Maad og alle andre Ting som tilhører Gaarden og alle andre Ting som tilhører Gaarden og alle andre Ting som tilhører Gaarden

CHARTRE
over Jalluse Markers Ind-
deling som Afgjort af Her-
CHRISTIAN VON BENTZON
Cammer-Herr og Jaller Haver
laet fatte i Byg Aar
1781

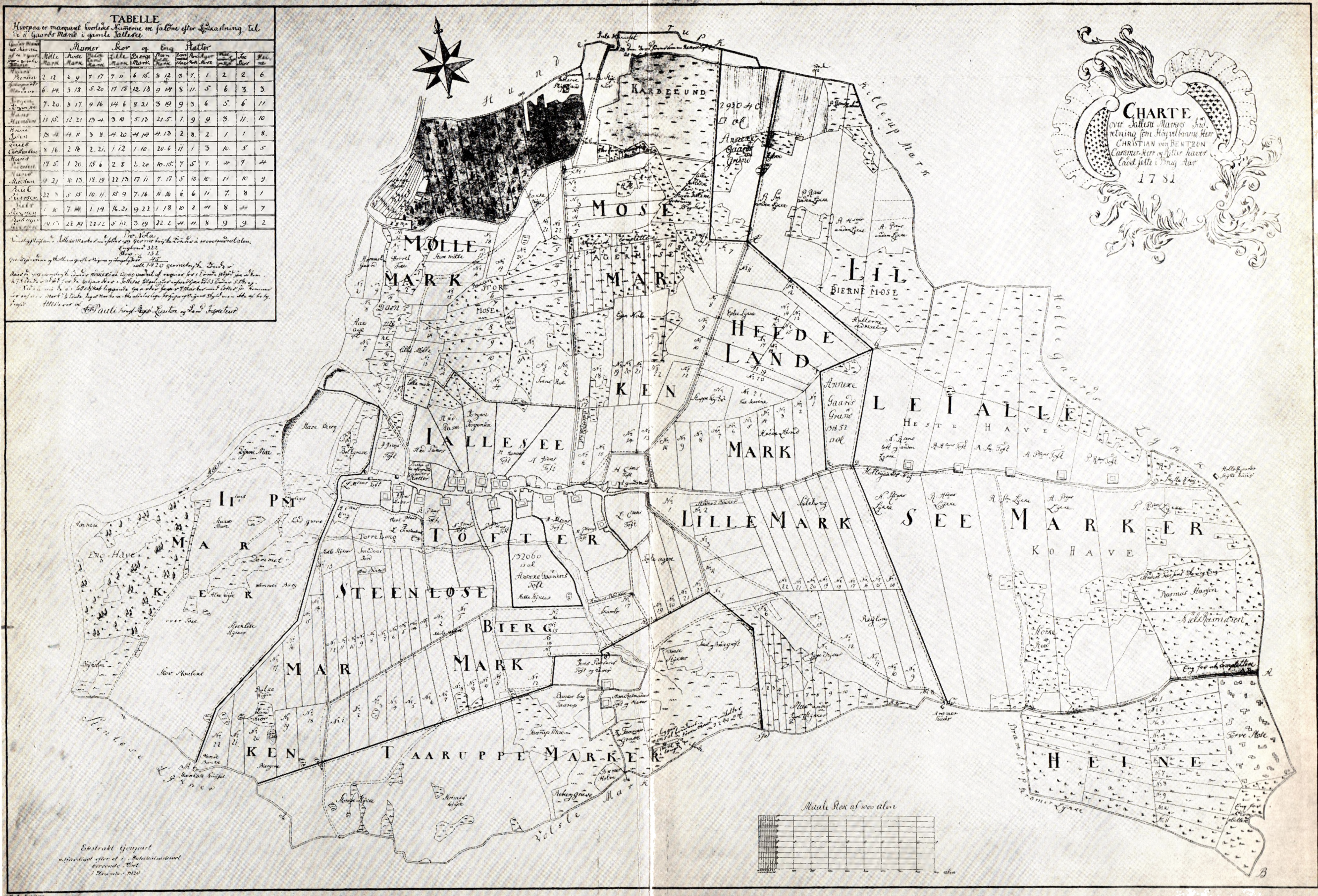

Fig. 74. Udskiftningskort 1781.